

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
2018-YL-105

MÖ 4. ve 3. BİNDE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

HAZIRLAYAN
Sevda AYDIN

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Özlem TÜTÜNCÜLER BİRCAN

AYDIN-2018

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Sevda AYDIN tarafından hazırlanan “MÖ 4. ve 3. Binde Doğu Anadolu Bölgesi” başlıklı tez, .../.../2018 tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

	Ünvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Başkan			
Üye			
Üye			

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu Yüksek Lisans tezi, Enstitü Yönetim KurulununtarihSayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Ahmet Can BAKKALCI

Enstitü Müdürü V.

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

.../.../2018

Sevda AYDIN

ÖZET

MÖ 4. ve 3. BİNDE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Sevda AYDIN

Yüksek Lisan Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Özlem TÜTÜNCÜLER BİRCAN

2018, XXIV + 217 sayfa + 3 Harita

Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafi konumu açısından Mezopotamya ile Güney Kafkasya arasında lojistik açıdan doğal bir tedarik zinciri sistemi oluşturan köprü görevi görmektedir. Bununla birlikte sahip olduğu zengin doğal kaynaklardan dolayı Prehistorik Dönemlerde Mezopotamya pazarı ve üretim endüstrisi açısından tedarikçiler ve dağıtıcılar için odak noktası olmuştur.

MÖ 6. Binde Kuzey Mezopotamya’da ortaya çıkan Halaf Kültürü, doğal kaynaklar açısından zengin olan Doğu Anadolu Bölgesi’ne yönelmiştir ve buradaki lokal kültürle kaynaşarak bölgesel uyum içerisinde gelişimini sürdürmüştür. Halaf’ın etkisi devam ederken, Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan Ubeyd Kültürü de bu bölgeye doğru yayılmıştır. MÖ 4. Binde Güney Mezopotamya’da Uruk Kültürü sahneye çıkmıştır. Bölge yaklaşık MÖ 3600-3100 tarihleri arasında “Uruk Dünya Sistemi” nin bir parçası durumundadır. Bu dönemde Doğu Anadolu’nun bazı yerleşimlerinde Uruk etkili anıtsal yapılar ortaya çıkmıştır. Kentleşme ve devletleşme bu dönemin en önemli gelişmelerinden biridir. Doğu Anadolu’da devletleşme süreci Geç Uruk Dönemi’nde Malatya-Arslantepe’de gelişmiştir.

MÖ 4. Binin sonları ve 3. Binin başlarında bölgede Uruk etkisi zayıflamakta ve bölgenin Güney Kafkasya ile ilişkileri yoğunluk kazanmaktadır. Bu dönemde bölgeye Aras Nehri vadisiyle göçebe/tarımcı topluluklar göç etmeye başlar ve böylece Doğu Anadolu yeni bir kültüre ev sahipliği yapar.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Doğu Anadolu, Erken Trankafkasya, Geç Kalkolitik Dönem,

MÖ 4. Bin, MÖ 3. Bin.

ABSTRACT

EASTERN ANATOLIA REGION IN 4th AND 3rd BC.

Sevda AYDIN

Master Thesis, Archeology Department

Thesis Advisor: Associate professor Özlem TÜTÜNCÜLER BİRCAN

2018, XXIV + 217 sayfa + 3 Harita

The Eastern Anatolian Region serves as a bridge between Mesopotamia and the South Caucasus in terms of geographical location, which forms a natural supply chain system in terms of logistics. However, of the rich natural resources that it has become a focal point for suppliers and distributors in the prehistoric times in terms of the market and the manufacturing industry.

Halaf Culture, which emerged in Northern Mesopotamia in the 6th millennium B.C., was directed towards the Eastern Anatolia Region which is rich in natural resources and continued to develop in regional harmony by merging with the local culture there. As the influence of Halaf continued, Ubaid Culture, which emerged in Southern Mesopotamia in the 4th millennium B.C. The region is part of the “Uruk World System” during the period from approximately 3600 to 3100 cal. B.C. In this period, Uruk influential monumental structures emerged in some settlements of Eastern Anatolia. Indeed, it was during the Late Uruk period that urbanization and nationalization in Eastern Anatolia developed in Malatya-Arslantepe.

At the end of the 4th millennium B.C. and at the beginning of the 3rd millennium B.C., the Uruk effect is weakening in the region and the region is becoming more intense with the South Caucasus. In this period, nomadic communities migrated to the region with the Aras River voyage and thus Eastern Anatolia hosts a new cultural home.

KEYWORDS: Eastern Anatolia, Early Transcaucasus, Late Chalcolithic Period, 4th Millennium BC, 3rd Millennium BC.

ÖNSÖZ

MÖ 4. ve 3. Binyıllarda Doğu Anodulu Bölgesi çevre kültürlerle etkileşim içinde olmuştur. Bölge zorlu coğrafi şartlara rağmen doğal kaynakları sayesinde toplulukların her zaman odak noktası olmuştur. Bölge bu açıdan birçok araştırmacı gibi benim de dikkatimi çekmiştir.

Tez çalışma süresi boyunca her konuda yardımcı olan, fikirleriyle bana yol gösteren, beni aydınlatan ve sabrını esirgemeyen danışman hocam Sayın Doç. Dr. Özlem TÜTÜNCÜLER BİRCAN'a, eğitim hayatım boyunca aydın fikirleriyle bana yol gösteren Sayın Hocam Prof. Dr. Serap YAYLALI'ya, hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan annem Perihan AYDIN ve babam Salih AYDIN'a, kardeşlerime minnettarım. Her türlü destek ve sabırları için ev arkadaşlarım Büşra Özlem YAĞAN, Sevda CAN ve eğitim hayatım boyunca yanımda olan hem sınıf hem ev arkadaşım, kardeşten öte olan Jale AYDIN'a, Dilan ÖNEN AYARCI ve eşi Üzeyir AYARCI'ya çok teşekkür ederim.

Sevda AYDIN

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
HARİTALAR DİZİNİ.....	x
LEVHALAR DİZİNİ	xi
RESİMLER DİZİNİ	xvi
KISALTMALAR DİZİNİ	xxiv
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	3
1. DOĞU ANADOLU’NUN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ ve KAZI TARİHÇESİ	3
1.1. Topografik Yapısı	3
1.2. Bölgesel İklim Farklılıkları.....	8
1.2. Bölgesel İklim Farklılıkları.....	8
1.3. Doğu Anadolu’nun Kazı Tarihçesi	11
2. BÖLÜM	16
2. MÖ 4. BİNDE DOĞU ANADOLU	16
2.1. Elazığ-Malatya Bölümü.....	23
2.1.1. Mimari	24
2.1.2. Seramiğin Genel Özellikleri.....	29
2.1.3. Küçük Buluntular	33
2.1.4. Ölü Gömme Geleneği.....	36
2.2. Erzurum-Kars Bölümü.....	37
2.2.1. Mimari	37
2.2.2. Seramiğin Genel Özellikleri.....	39

3. BÖLÜM	42
3. MÖ 3. BİNDE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ.....	42
3.1. Elazığ-Malatya Bölümü	44
3.1.1. Mimari.....	44
3.1.2. Seramiğin Genel Özellikleri.....	51
3.1.3. Küçük Buluntular	55
3.1.4. Ölü Gömme Geleneği.....	57
3.2. Erzurum-Kars Bölümü.....	58
3.2.1. Mimari	58
3.2.2. Seramiğin Genel Özellikleri.....	60
3.3. Van-Muş Bölümü	64
3.3.1. Mimari.....	64
3.3.2. Seramiğin Genel Özellikleri.....	65
4. TARTIŞMA ve SONUÇ	68
5. KAYNAKLAR	76
6. HARİTALAR	88
7. LEVHALAR	90
ÖZGEÇMİŞ	217

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Doğu Anadolu Fiziki Haritası. Atalay ve Mortan 2007: Harita 1.	88
Harita 2. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Yayılımını Gösteren Harita. Kibaroğlu vd. 2011: Fig. 1.....	88
Harita 3. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Doğu Anadolu'daki Yayılımını Gösteren Harita. Işıklı 2017: Fig. 1.....	89

LEVHALAR DİZİNİ

Levha I.....	90
Levha II	91
Levha III.....	92
Levha IV.....	93
Levha V	94
Levha VI.....	95
Levha VII.....	96
Levha VIII	97
Levha IX.....	98
Levha X	99
Levha XI.....	100
Levha XII.....	101
Levha XIII	102
Levha XIV	103
Levha XV	104
Levha XVI.....	105
Levha XVII.....	106
Levha XVIII	107
Levha XIX.....	108
Levha XX	109
Levha XXI.....	110
Levha XXII.....	111
Levha XXIII	112
Levha XXIV	113
Levha XXV	114
Levha XXVI.....	115

Levha XXVII.....	116
Levha XXXVIII.....	117
Levha XXIX	118
Levha XXX	119
Levha XXXI.....	120
Levha XXXII.....	121
Levha XXXIII	122
Levha XXXIV	123
Levha XXXV.....	124
Levha XXXVI	125
Levha XXXVII.....	126
Levha XXXVIII.....	127
Levha XXXIX	128
Levha XL.....	129
Levha XLI	130
Levha XLII.....	131
Levha XLIII.....	132
Levha XLIV.....	133
Levha XLV	134
Levha XLVI.....	135
Levha XLVII	136
Levha XLVIII.....	137
Levha XLIX.....	138
Levha L.....	139
Levha LI	140
Levha LII.....	141
Levha LIII.....	142

Levha LIV	143
Levha LV	144
Levha LVI	145
Levha LVII	146
Levha LVIII	147
Levha LIX	148
Levha LX	149
Levha LXI	150
Levha LXII	151
Levha LXIII	152
Levha LXIV	153
Levha LXV	154
Levha LXVI	155
Levha LXVII	156
Levha LXVIII	157
Levha LXIX	158
Levha LXX	159
Levha LXXI	160
Levha LXXII	161
Levha LXXIII	162
Levha LXXIV	163
Levha LXXV	164
Levha LXXVI	165
Levha LXXVII	166
Levha LXXVIII	167
Levha LXXIX	168
Levha LXXX	169

Levha LXXXI.....	170
Levha LXXXII	171
Levha LXXXIII	172
Levha LXXXIV	173
Levha LXXXV	174
Levha LXXXVI.....	175
Levha LXXXVII	176
Levha LXXXVIII	177
Levha LXXXIX.....	178
Levha XC.....	179
Levha XCI	180
Levha XCII.....	181
Levha XCIII.....	182
Levha XCIV	183
Levha XCV.....	184
Levha XCVI	185
Levha XCVII	186
Levha XCVIII.....	187
Levha XCIX	188
Levha C	189
Levha CI.....	190
Levha CII.....	191
Levha CIII	192
Levha CIV	193
Levha CV.....	194
Levha CVI	195
Levha CVII.....	196

Levha CVIII.....	197
Levha CIX	198
Levha CX.....	199
Levha CXI	200
Levha CXII.....	201
Levha CXIII.....	202
Levha CXIV	203
Levha CXV.....	204
Levha CXVI	205
Levha CXVII.....	206
Levha CXVIII.....	207
Levha CXIX	208
Levha CXX.....	209
Levha CXXI	210
Levha CXXII.....	211
Levha CXXIII.....	212
Levha CXXIV	213
Levha CXXV	214
Levha CXXVI	215
Levha CXXVII.....	216

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1a. Arslantepe'nin Şematik Planı ve Kazı Alanları. Alvaro 2012: Fig. 3.	91
Resim 1b. Arslantepe'deki Geç Kalkolitik Dönem Yapılar, Açık Gri İle Gösterilen Alanlar VIA Evresi, Koyu Gri VII. Evre ve Siyah Renk ile Gösterilen Alan VIII. Evre. Frangipane 2000: Fig. 1.	91
Resim 2. Arslantepe VII. Evre. "Elit Binası" Sütunlu Yapı. Frangipane 2012: Fig. 45;2 ..	92
Resim 3. a. Arslantepe VII. Evre Tapınak C ve Kuzeydoğusunda Elit Binaları ve Uzun Yapıların Planı. Frangipane 2012: Fig. 2. b. Tapınak C A900 no'lu Alanın Duvar Resmi. Frangipane 2001: Fig. 9a.	93
Resim 4. a. Tapınak C Planı; b. Büyük Merkez Salon A900'ün Kuzeydoğu Köşesi; c. Merkezi Salon A900'ün Zemininde Bulunan Seri Üretim Kaseleri; d. A932 Yan Odaya Yığılmış Kaseler. Frangipane 2012: Fig. 4.	94
Resim 5. a. Arslantepe VIA Evresi Saray Kompleksi. Frangipane 2012: Fig. 7a. b. VIA Saray Kompleksi. Depo Odaları, Tapınak A ve B. Frangipane 2012: Fig. 45; 5.	95
Resim 6. Arslantepe Tapınak B ve Saray Kompleksinin Kuzeyden Görünüşü. Frangipane 2012: Fig. 6.	97
Resim 7. Arslantepe VIA Evresi, Uzun Koridorun Doğu Duvarındaki (A796) Duvar Resmi. Frangipane 1997: Fig. 15.	97
Resim 8. Arslantepe VIA Evresi Oda A364. Frangipane 1993b: Fig. 54.	97
Resim 9. VIA Evresi Saray Kompleksinin Duvar Resimleri. Frangipane 2012: Fig. 45; 6.	98
Resim 10. Norşuntepe Kazı Alanlarını Gösteren Topografik Plan. Hauptmann 1982: Fig. 27.	99
Resim 11. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Yapıları. Hauptmann 1982: Fig. 35.	100
Resim 12. K/J 18/19 Geç Kalkolitik Dönem Yapılarının Genel Görünümü. Hauptmann 1982: Fig. 20; 1,2.	102
Resim 13. Fırınlı Oda, Hauptmann 1982: Fig. 21; 1, 2.	102
Resim 14. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Nişli Oda ve Duvarında Bulunan Resim. Hauptmann 1976: Fig. 40,1; 41,2; 42, 3.	103
Resim 15. a. Tepecik Kazı Alanları. Esin 1976: Fig. 66. b. Höyüğün Güneybatıdan Görünümü. Esin 1979: Fig. 47; 2.	104
Resim 16. Tepecik Çocuk Mezarı ve "BU" Mekanı. Esin 1979: Fig. 54; 4 ; 55; 3.	105
Resim 17. Tepecik Geç Kalkolitik Dönem Yapıları. Esin 1979: Fig. 54; 2.	105
Resim 18. CF Geçidi ve Saz Döşeli Tabanı. Esin 1979: Fig. 55; 2, 3.	105

Resim 19. Tepecik 14- 17/ AB, A, B Açmaları 1. ve 2. Yapılara Ait Taş Temel Plan. Esin 1982: Fig. 69.....	106
Resim 20. a. Tülintepe Hava Fotoğrafı, b. 1971 Yılı Kazı Alanları Esin ve Arsebük 1974: Fig.113; 2.....	107
Resim 21. B, D ve E Mekanları. Esin ve Arsebük 1974: Fig. 116; 1.....	108
Resim 22. Arslantepe VII. Evre Seri Üretim Seramiği. Frangipane 2000: Fig. 3.....	109
Resim 23. Arslantepe VII. Evre Seramiği. Frangipane 2000: Fig. 4.....	110
Resim 24. VII. Evre Depo Kabı. Guarino 2014: Fig. 5; 12.....	111
Resim 25. a. Tapınak C'nin Cellasında <i>Insitu</i> Halde Bulunan Seri üretim Kaseleri. Frangipane 2012: Fig. 45; 3. b. Çakmak Taşıyla Dipleri Kazınmış Olan Yuvarlak Kaseler. Guarino 2014: Fig. 5; 4.	112
Resim 26. VII. Evre Seri Üretim Konik Kaseler. Frangipane 2012: Fig. II; 6.....	113
Resim 27. VII. Evre Sonu Çark Yapımı Açık Renkli, Astar Bezemeli Seramikler. Frangipane 2000: Fig. 16.....	113
Resim 28. a. Çark Yapımı Açık Renkli Seramikler ve El Yapımı Kırmızı-Siyah Açıklı Seramikler. Frangipane 2000: Fig. 6b. b. VIA Evresi Kum Katkılı Kaba Seri Üretim Kaseleri. Guarino 2014: Fig. 5; 16. c. El Yapımı Mutfak Kapları. Fig. 5; 14.	114
Resim 29. a. VI A Döneminde Arslantepe'de Yer Alan Yerel (Solda) ve Mezopotamya Kökenli (Sağda) Kaplar. Frangipane 2000: Fig. 8. b. Arslantepe VIA Evresinde Görülen Uruk Tipi Seramikler. Frangipane 2000: Fig.7.	115
Resim 30. Arslantepe VIA Evresi Çark Yapımı Seramikler. Frangipane 2000: Fig. 5.....	116
Resim 31. Arslantepe VIA Evresi El Yapımı Kırmızı-Siyah Açıklı Seramik Frangipane 2000: Fig. 6a.	117
Resim 32. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Hauptmann 1982: Fig. 37.	117
Resim 33. Norşuntepe. Açık Renk Hamurlu Seramikler. 3, 5-7 Boyalı. Hauptmann 1982: Fig. 38.....	118
Resim 34. Norşuntepe. Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Hauptmann 1979: Fig. 29; 1982: Fig. 25.....	119
Resim 35. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Hauptmann 1979: Fig. 42. 10 Şerit Bant Bezeme, 4-5 (Çiz. Sağda) Baskı Kazıma Bezemeli.	120
Resim 36. Tepecik Uruk Seramiği. Esin 1974: Fig. 72, 73.....	121
Resim 37. Tepecik. Yüksek Ayaklı Meyvelik, Devrik Ağzılı Kase ve Karaz Seramiği. Esin 1972: Fig. 57,6.....	122

- Resim 38. Tülintepe Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. a. Ağızın İç Kenarı Boya Bezemeli Kaseler, b. Basit Geniş Ağızlı, Dış Yüzeyi Geometrik Bezemeli Kase. Esin ve Arsebük 1982: Fig. 93. 122
- Resim 39. Korucutepe Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Brandt 1973: Fig. 19-20..... 123
- Resim 40. Arslantepe VIA Evresi. a. Damga Mühürlerdeki Hayvan Tasvirleri, b. 1. Harman Anının Tasvir Edildiği Silindir Mühür. 2. Uruk Mührü. Frangipane 2012: Fig. 16; 2016: Fig. 10. 124
- Resim 41. a. Arslantepe VIA Evresi Metal Buluntular Çizim. Frangipane 2000: Fig. 17. b. Arslantepe. a-b. Arsenikli Bronz Kılıç, c-d. Arsenikli Mızrak Ucu, e. Dörtlü Sarmal Levha. Frangipane 2017b: Fig. 13; 3. 125
- Resim 42. Tepecik. Çift Spiral Başlı İğne ve Taş Balta Örneği. Esin 1982: Fig. 78. 124
- Resim 43. Tepecik. Geç Kalkolitik Dönem Buluntuları. a. Bakır İğne, b. Kemik İğne, c. Kenan Tipi Kesiciler, d. Pişmiş Toprak Kulak Tıkacı, e. Pişmiş Toprak Figürin Başı. Esin 1979: Fig. 58..... 126
- Resim 44. a. Damga Mühür, b. Kil Mühür Baskısı, c. Obsidyenden Ok Uçları. Hauptmann 1976: Fig. 48. d. Taş Balta ve Çakmak Taşı Uclar. Hauptmann 1974: Fig. 77. e. Damga Mühürler. Hauptmann 1979: Fig. 33. 127
- Resim 45. Arslantepe Evre VII Mezarları. Frangipane 2012: Fig. 3..... 128
- Resim 46. K 12'de Genç Kadının Kafatası ve Kol Kemikleri. van Loon 1973: Res. 3. Korucutepe Geç Kalkolitik Dönem Mezarları. a. Kerpiç Mezarlar. b. Mezar Buluntuları. van Loon 1973: Fig. 3-5. 1979: Fig. 55..... 128
- Resim 47. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Mezarları. a. Hauptmann 1972:Fig. 42, 1,2. b. 1979: Fig. 28; 3. c.1982: Fig. 21; 3. 129
- Resim 48. Tepecik Geç Kalkolitik Dönem Çocuk Mezarı. Esin 1979: 55; 4..... 130
- Resim 49. a. Sos Höyük Geç Kalkolitik Dönem VA Evresi Taş Duvar, M17/M16. Yuvarlak Ocak ve Pişmiş Toprak Vazo. b. Dikdörtgen Planlı, Taş Temelli Konut. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 27, 30, 31..... 131
- Resim 50. Taş Temelsiz, Yuvarlak, Bağımsız Ev. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 35. 132
- Resim 51. a. Sos Höyük VA Seramiği. 1-3. Mat Renkli Kolay Ufalanabilen, 5. Kabartma Bezemeli, 4, 6-7. Sioni Seramiği. Sagona 2000: Fig. 7. b. Sioni Seramiği. Kiguradze ve Sagona 2003: Fig. 3.6..... 133
- Resim 52. a. Gri ya da Mat Dokulu Seramik. b. Siyah Açıklı Seramik. Kibaroglu vd. 2011: Fig. 2..... 134
- Resim 53. Sos Höyük VA Evresi Kura-Aras (Karaz) Seramik Formları. Sagona ve Sagona 2000: a. Fig. 6, b. Fig. 9. c. Fig. 7; 1-3. 135

Resim 54. Sos Höyük Bezeme Örnekleri. a. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 8. b. Kiguradze ve Sagona 2003: Fig. 3. 40: 5; 3. 42: 3.	136
Resim 55. Karaz Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Işıklı 2005: Lev. 6-10; 12-16, 18, 56. Koşay ve Turfan 1959: a. 39, a. 45, a. 47, a. 75	137
Resim 56. Güzelova'dan En Erken Seviye Örnekleri ve Süzgeçli Kap. Koşay ve Vary 1967: Lev. V, VI, VII, XX, LV, LVI; Işıklı 2005: Lev. 278; Işıklı 2007: Res. 5 .	138
Resim 57. Pulur Geç Kalkolitik Dönem Seramiği ve B Sondajı. Koşay ve Vary 1964: Lev. XV (P. 554-557), XXXI, LXVIII (P. 37); Işıklı 2007; Res. 6- 8; Süzgeçli Kap Işıklı 2005: Lev. 156.	139
Resim 58. 1. Erken Transkafkasya Seramiğinin Genel Özellikleri. a-c. Norşuntepe, d. Amuk, e. Tepecik ve Beth Schean (İsrail), f. Pulur Sakyol, g-1. Tepecik. Yalçın 2011: Abb. 7-8.	140
Resim 58. 2. Erken Transkafkasya Seramiğinin Genel Formları. a. Sos Höyük, b. Tepecik, c. Arslantepe, d. Pulur Sakyol, e. Kwatzchelebi (Gürcistan). Yalçın 2011: Fig. 5-6.	141
Resim 59. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Ocakları. a. Cinis Höyük. Yaylalı 2007: Res. 9. b. Sos Höyük, c. Büyüktepe, d. Karnut I, e. Pulur/ Sakyol. Sagona ve Sagona 2009: Fig. 1-2. f. Pulur/ Sakyol. Işıklı ve Ergüner 2017: Fig. 2.	141
Resim 60. a. Standart Erken Transkafkasya Kültürü Evini Gösteren Çizim. b. Kwatzchelebi, c. Shengavit (Ermenistan), d. Pulur/Sakyol, e. Arslantepe. Işıklı ve Ergüner 2017: Fig. 2-3.	142
Resim 61. a. Dikdörtgen Planlı Yapı (36 nolu Bina), b. Arslantepe VI BI Dönemin Genel Planı ve Çit Detayları. Frangipane 2012: Fig. 1, 3. Palumpi 2017: Fig. 3. 5.	143
Resim 62. Arslantepe VIB Evresi Yapı V'in (36 nolu Bina) Planı. Palmieri 1981: Fig. 5. Frangipane 2014: Fig. 2.	144
Resim 63. Arslantepe VIB2 Dönemi. Höyüğün Tepesinde Akropolün Etrafını Çevreleyen Sur Duvarı ve Planı. Frangipane 2012: Fig. 5.	145
Resim 64. a. Arslantepe VIB2 Geç Dönem Evresi Mimari Plan. b. Sur Duvarının Görünümü ve Yanmış Köy Evleri. Frangipane 2012: Fig. 7. 2010: Fig. II.7.	146
Resim 65. Arslantepe VIC Evresi Mimari Plan. Frangipane 2012: Fig. 10. Persiani 2006: Fig. 2.	147
Resim 66. Arslantepe VIDI Evresi. Frangipane 2015: Fig. 12.	148
Resim 67. Arslantepe VID 2 Evresi. Frangipane 2012: Fig. 11.	149
Resim 68. Arslantepe VID3 Evresi. Conti ve Persiani 2006: Fig. 5.	150
Resim 69. Norşuntepe ETÇ I Evresi Sur Duvarı. Hauptmann 1972: Fig. 66.	151

Resim 70. Norşuntepe ETÇ IB a. Karmaşık Planlı Yapılar, b-c. Çukurlu Yapı Katı. Hauptmann 1982: Fig. 34, 19; 2-3.....	152
Resim 71. Norşuntepe ETÇ IIA Yuvarlak Planlı Yapı. Hauptmann 1982: Fig. 19, 1.	153
Resim 72. Norşuntepe Çıkıntıya Sahip Merkezi Ocaklar. Hauptmann 1982: Fig. 18; 2, 6.	153
Resim 73. Norşuntepe ETÇ IIA, Ahşap Direkli Evler. Hauptmann 1979: Fig. 26, 1-3.....	154
Resim 74. Norşuntepe ETÇ IIB İşlik Alanı. Hauptmann 1982: Fig. 17; 5-6.....	155
Resim 75. Norşuntepe ETÇ III Yapıların Planı. Hauptmann 1976: Fig. 60. 1979: Fig. 24, 2.	156
Resim 76. Norşuntepe ETÇ III Tepe Düzlüğünün Doğu Kesiminde Bulunan Yapılar. Hauptmann 1982: Fig. 15; 1.	157
Resim 77. Norşuntepe VII ve VIII. Yapı Katları ETÇ III Yapıları 6 ve 7 nolu Odalar. Hauptmann 1976: Fig. 61. 32; 1.	158
Resim 78. Korucutepe ETÇ II Dönemi Mimari Plan. van Loon 1973: Fig. 5.	159
Resim 79. Korucutepe ETÇ II Evresi Tabanı Yanmış Ev. Tabaka LXXVII. van Loon 1973: Pl. 6A.	160
Resim 80. Korucutepe ETÇ III A “Salon” . van Loon 1973: Pl. 10A.....	160
Resim 81. Korucutepe ETÇ III’ e ait (Tabaka LXXXII) Pişmemiş Toprakta At Nalı Şeklinde Ocak. van Loon ve Güterbock 1972: Fig. 55, 3. 1973: Pl. 6B.	161
Resim 82. Korucutepe ETÇ III Dönemi Mimari Plan. van Loon 1973: Fig. 6.	162
Resim 83. Tepecik Höyük Planı. Esin 1982: 53.....	163
Resim 84. Tepecik ETÇ I’den II’ye Geçişteki Sur Duvarı ve Duvara Bitişik Taş Temelsiz Evler. Esin 1982: Fig. 61, 1; 1979: Fig. 50, 2.....	164
Resim 85. Tepecik 13K Açması Kuzey ve Doğu Yönü, ETÇ II. Esin 1982: Fig. 59-60....	165
Resim 86. Tepecik ETÇ III Yapıları. Esin 1979: Fig. 50-53.....	166
Resim 87. Tepecik ETÇ III “M Mekanı” . Esin 1979: Fig. 52, 3.....	167
Resim 88. Pulur/Sakyol Yerleşim Mimarisi. Koşay 1979: Fig. 41.	168
Resim 89. Pulur/Sakyol X. Kat 79 ve 80 No’lu Odalar. Koşay 1979: Fig. 42.....	169
Resim 90. Pulur/Sakyol Oturur Vaziyette Kutsal Ocak. Koşay 1979: Fig. 42.....	170
Resim 91. Arslantepe VIA Evresi Seramik Formları. Frangipane 2000: Fig. 5.	171
Resim 92. Arslantepe VIA Evresi Bölgesel Özellik Gösteren El Yapımı Kırmızı-Siyah Açıklı Seramikler. Frangipane 2000: Fig. 6a.....	172

Resim 93. Arslantepe VIB Seramiği. Frangipane 2014: Fig. 7.....	172
Resim 94. Arslantepe VIBI Evresi Erken Transkafkasya Seramik Formları. Palumbi 2012: Fig. 3.....	173
Resim 95. Arslantepe VIBI Evresi El Yapımı Seramik Formları. Frangipane 2000: Fig. 10. 11.	174
Resim 96. Arslantepe VIB2 Evresi El ve ark Yapımı Seramik Formları. Frangipane 2000: Fig. 13.....	175
Resim 97. Arslantepe VIC Evresi. Gelinciktepe ve Karababa Stili, Metalik Kap. Conti ve Persiani 1993: Fig. 6- 7, 12. Persiani 2006: Fig. 5.	176
Resim 98. Arslantepe VID1 Seramik Formları. 1-3. Gelinciktepe Stili, 6,7,9, Kırmızı-Siyah Açkılı Seramik, 8. Metalik Seramik. Conti ve Persiani 1993: Fig. 8.	177
Resim 99. Arslantepe VID2 Seramiği. Conti ve Persiani 1993: Fig. 9.	178
Resim 100. Arslantepe VID3 Evresi Seramik Formları. Conti ve Persiani 1993: Fig. 11..	179
Resim 101. Norşuntepe ET IB Tek Renkli ve Saklı Astar Bezemeli Seramikler. Hauptmann 1982: Fig. 40.	180
Resim 102. Norşuntepe ET IB Seramik Formları. Saklı Astar Bezemeli, Tek Renkli Seramikler ve Mutfak Kabı. Hauptmann 1982: Fig. 42-43.	181
Resim 103. Norşuntepe ET II Seramik Formları. Tek Renkli ve Kabartma Bezemeli Seramikler. Hauptmann 1982: Fig. 44.....	182
Resim 104. Norşuntepe ET II Seramiği. Kabartma Bezemeli Örnekler. Hauptmann 1982: Fig. 47.....	183
Resim 105. Norşuntepe ET III Dönemi Seramik Formları. Hauptmann 2000: Abb. 7.	184
Resim 106. Norşuntepe ET III Boyalı Seramikler. Hauptmann 2000: Abb. 8.	185
Resim 107. Tepecik ET Seramiği. Esin 1979: Fig. 61-62.	186
Resim 108. Korucutepe ET Kabartma Bezemeli ve Boyalı Seramik. van Loon 1973: Pl. 7. 8. 9. 11.	187
Resim 109. Pulur/Sakyol ET Seramiği. Koşay 1976: Lev. 1.47.	188
Resim 110. Pulur/Sakyol ET Seramiği. Açık Zemin Üzerine Geometrik Bezemeli Örnekler. Koşay 1976: Lev. 87.....	189
Resim 111. Pulur/Sakyol Kabartma Bezemeli Örnekler. Koşay 1976: Lev. 48,86	190
Resim 112. Arslantepe VIB2 Krali Mezar Buluntuları. Frangipane 2008: Fig. 9.....	191
Resim 113. Arslantepe VIB1 Evresi. a. Krali Mezar Buluntuları. Frangipane 2012; Fig. 9. b-c. VIBI'de Bina 36'da Bulunan Metal Objeler. Frangipane 2014: Fig. 10.....	192

Resim 114. Norşuntepe ETÇ Buluntuları. Hauptmann 1982: Fig. 26.....	193
Resim 115. Arslantepe VIB1 Evresi “Krali Mezar”. Frangipane 2008: Fig. 8.	194
Resim 116. Krali Mezardan Çıkan Seramikler. a. Üst Gömütten Çıkan Seramikler, b. Asıl Mezardan Çıkan Seramikler. Frangipane 2008: Fig. 11.	195
Resim 117. Sos Höyük ETÇ I Mimarisi. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 39, 1; Sagona 2000: Fig. 2.....	196
Resim 118. Sos Höyük ETÇ II Mimarisi. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 2, 46, 47.....	197
Resim 119. Büyüktepe ETÇ Mimari Plan. Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 5. Sagona 1993: Fig. Pl. X.....	198
Resim 120. Sos Höyük ETÇ I Keskin Hatlı Çanaklar. Sagona 2000: Fig. 8: 2, 9: 3.	199
Resim 121. Sos Höyük ETÇ I Seramikleri. Sagona 2000: Fig. 8.	199
Resim 122. Sos Höyük ETÇ II Seramikleri. a. (5-6), Gövde Kısımlarında Keskin Hat Olan Örnekler. Sagona 2000: Fig. 10, 11.	200
Resim 123. Sos Höyük ETÇ III Seramikleri. Sagona 2000: Fig. 12, 13.....	201
Resim 124. Karaz Höyük ETÇ Seramik Formları. Koşay ve Turfan 1959: a. 45, a. 47,	202
Resim 125. Karaz I Çift Spiralli Çömlek ve Karın Kısımında Oluk Bezeme Bulunan Çömlek. Koşay ve Turfan 1959; Fig. a. 35.....	202
Resim 126. Karaz ETÇ Seramik Formları. Işıklı 2005: Lev. 11, 13, 16, 23, 24, 32, 34, 62, 64, 66; Koşay ve Vary 1959: Kz. a. 35, a. 42, a. 43, a. 89.....	203
Resim 127. Pulur ETÇ Seramik Formları. a. Basit Çanak, b. Derin Çanak, c.Şişkin Karınlı Çanak, d. Yarı Küresel Gövdeli Çanak, e-f. Şişkin Karınlı Derin Çanak, g. Boyunlu Çömlek, h. Yassı Dairesel Kapak, ı. Derin Çanak. Işıklı 2005: Lev. 109, 124, 128, 134, 135, 122, 127, 146, 164; Koşay ve Vary 1964: Lev. XL, LXX, LXV	204
Resim 128. Pulur ETÇ Seramik Formları. a. Şişkin Karınlı Derin Çanak, b. Geniş Ağızlı Şişkin Karınlı Çanak, c. Şişkin Karınlı, Geniş Ağızlı Derin Çanak. Işıklı 2005: Lev. 126, 166, 168; Koşay ve Vary 1964: Lev. XXVIII.....	204
Resim 129. Güzelova ETÇ Seramik Formları. Koşay ve Vary 1967: Lev. XVI, XXXVII, XXXIX, XLVIII.	205
Resim 130. Büyüktepe ETÇ Seramik Formları. Sagona vd. 1993: Fig. 2-3.	206
Resim 131. Dilkaya Höyüğü N5, O5 Açmaları. Çilingiroğlu 2012: Res. 3.....	207
Resim 132. Van Dilkaya Höyüğü ETÇ Yerleşimi N5 Açması. Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 6. Çilingiroğlu 2012: Res. 6-7.	208
Resim 133. Karagündüz ETÇ Mimari Plan. Sevin vd. 2000; Çiz. 4. Sevin ve Özfirat 2001: Fig. 7.....	209

Resim 134. Karagündüz Höyüğü ETÇ Yapıları. Sevin vd.2000: Res. 22- 24.	210
Resim 135. Dilkaya ETÇ Seramiği. Çilingiroğlu 2012: Res. 4a- b. Kozbe 1987: Lev.13, 14-16, 19, 68.	211
Resim 136. Dilkaya Höyüğü ETÇ Seramik Formları. Kozbe 1987: Lev. 22, 35, 38, 72, 73.	212
Resim 137. Dilkaya Höyüğü ETÇ Seramik Formları. Kozbe 1987: Lev. 95, 106,108.	213
Resim 138. Dilkaya ETÇ Kulp Örnekleri. Kozbe 1987: Lev. 123.	214
Resim 139. Dilkaya Höyüğü ETÇ Bezeme Örnekleri. Kozbe 1987: Lev 116, 118, 120.	215
Resim 140. Karagündüz Höyüğü ETÇ Formları. Çilingiroğlu 2000: Res. 25-27. Sevin vd. 2000: Çiz. 5: Sevin vd.1998: Res. 9.	216

KISALTMALAR DİZİNİ

AJA	: American Journal of Archaeology
ANES	: Ancient Near Eastern Studies
AS	: Anatolian Studies
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
BAR	: British Archaeological Reports
Bkz.	: Bakınız
cm.	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Dn.	: Dipnot
ETÇ	: Erken Tunç Çağı
JA	: Journal Asiatique
JNES	: Journal of Near Eastern Studies
Km.	: Kilometre
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
MÖ	: Milattan Önce
No.	: Numara
Res.	: Resim
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Vd.	: Ve devamı, ve diğerleri

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısında Orta Anadolu, güneyinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Irak, doğusunda İran ve Ermenistan, kuzeydoğusunda Azerbaycan ve Gürcistan yer almaktadır. Bulunduğu coğrafi konumu açısından eski topluluklar/uygarlıklar için önemli bir kavşak haline gelmiştir¹. Bölge, Türkiye'nin en yüksek bölgesi ünvanına sahiptir. Bu özelliğinden dolayı kışlar çok sert ve yağışlı geçmektedir. Yaz mevsimi ise kısa ve kurak geçmektedir. Engebeli arazi yapısıyla yaşam için oldukça elverişsiz bir bölgedir. Bu sebeple eski dönemlerden beri yerleşimler uygun yaşam alanlarına yani düzlük ovalara kurulmuştur. Bu zorlu coğrafi şartlara rağmen bölge, çağlar boyunca toplulukların mesken yeri olmuştur. Bundaki en önemli etken bölgenin zengin doğal kaynakları ve hayvancılık için önemli otlak alanlarıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafik açıdan dört alt bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler batıdan doğuya: “Yukarı Fırat Bölümü”, “Erzurum-Kars Bölümü”, “Yukarı Murat Van Bölümü” ve “Hakkari Bölümü”dür². Bölgenin erken dönem kültürel bölümlenmesi ise, “Malatya-Elazığ Bölümü”, “Erzurum-Kars Bölümü”, “Van-Muş Bölümü” şeklindedir. Bunun sebebi Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Erken Transkafkasya kültür yerleşimlerinin dağılımıdır. Tez çalışmamızda 1920'lerden bugüne kadar bölgede gerçekleştirilmiş olan araştırmaların neticesinde ortaya çıkan ve günümüzde kabul gören kültürel bölümlenme esas alınmıştır.

Bölgede yapılan araştırmalara göre, buradaki ilk iskanın kanıtı günümüzden 15 bin yıl öncesine tarihlenen mağara duvar resimleridir. Daha sonra bu süreci Kalkolitik Çağ, Tunç Çağları ve Demir Çağları takip etmektedir³. Bölgede ekonomi her zaman tarım ve hayvancılık üzerinden sağlanmıştır. Bu durum günümüzde de hala devam etmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan ilk arkeolojik araştırmaların yoğunluğu Urartu ve hemen öncesi dönemlere aittir. Bu sebeple diğer kültürler geri planda kalmış, bölgenin zorlu coğrafi yapısından dolayı çok iyi araştırılmamıştır. Bu çalışmada bölgede sistemli kazısı yapılmış yerleşimler ele alınmıştır.

¹ Curtis 1993: 10.

² Atalay ve Mortan 2011: 506-529.

³ Erzen 1992: 8.

Çalışmamızın birinci bölümünde Doğu Anadolu'nun coğrafi konumu, topografik yapısı, bölgesel iklim farklılıkları ve kazı tarihçesi hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümünde Doğu Anadolu'nun MÖ 4. Bindeki durumu ele alınmıştır. Bu dönemde bölge Mezopotamya ile yoğun ticari ilişkiler içerisindedir. Bölge, üç alt bölüm altında incelenmiştir. Bu dönemde en çok Elazığ-Malatya Bölümü araştırılmış ve Mezopotamya etkileri en yoğun bu bölümde tespit edilmiştir. Bölüm araştırılma fırsatını Keban Barajı Projesiyle elde etmiş, bu proje sırasında bölümde yer alan birçok merkezde kurtarma kazısı gerçekleştirilmesi zorunluluğu oluşmuştur. Erzurum-Kars Bölümü coğrafi yapısından dolayı güneyli etkilerden uzak kalmıştır. Kendi içinde yerel Kalkolitik Dönemi'ni yaşamıştır. Bunun yanısıra Kafkaslardan gelen etkiler de hissedilmektedir. Van-Muş Bölüm'ünde ise Kalkolitik dönemin yaşandığı tek merkez Tilkitepe'dir. Fakat bu yerleşimde konumuz olan Geç Kalkolitik dönemin izleri yok denecek kadar azdır.

Üçüncü Bölümde ise MÖ 3. Binde Doğu Anadolu başlığı altında bölgenin Erken Tunç Çağı'nı oluşturan Erken Transkafkasya Kültürü ele alınmıştır. İkinci bölümde olduğu gibi bu bölümde de bölge üç alt bölümde incelenmiş ve yine en iyi veriler Elazığ-Malatya Bölümü'nde ortaya çıkarılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda söz konusu olan dönemde bölgede Geç Kalkolitik/Uruk etkilerinin azaldığı saptanmıştır. Bu dönemde bölge Güney Kafkasya ile ilişki içerisindedir. Bu çalışmada bölgede görülen Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı yerleşimleri ele alınmıştır. Bu yerleşimlerde çıkan buluntular, "Mimari", "Seramiğin Genel Özellikleri", "Küçük Buluntular" ve "Ölü Gömme Geleneği" gibi alt başlıklar şeklinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Bölgesel olarak incelenen yerleşimlerden elde edilen veriler sonuç kısmında kısaca, toplu olarak değerlendirilmiştir.

1. BÖLÜM

1. DOĞU ANADOLU'NUN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ ve KAZI TARİHÇESİ

Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden biri olup en dağlık ve engebeli bölgesidir. 164.000 km²'lik bir alana sahip olan bölge Türkiye'nin yüz ölçümünün % 21'ini oluşturmasıyla birinci sırada yer almaktadır⁴. Üçgene benzetilen bölgenin sivri ucu, doğal bir sınır çizgisi oluşturan Tahtalı Dağları ve Uzunyayla'dan geçen ayrıca Kızılırmak ve Fırat Nehirleri'nin yer aldığı, batıya dönük, doğusunu oluşturan tabanı ise günümüz komşu sınır ülkelerinden olan Gürcistan, Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Bölgesi, Ermenistan ve İran sınırlarına dayanmaktadır. Bölgenin güney sınırında ise Irak ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi yer almaktadır⁵ (Harita 1). Doğu Anadolu Bölgesi, kuzeyden güneye Ardahan, Kars, Iğdır, Ağrı, Erzurum; batıdan doğuya Erzincan, Tunceli, Elazığ, Malatya, Bingöl, Muş, Bitlis, Van ve en doğuda da Hakkari illerini içine alır. Siirt ve Şırnak illerinin kuzeyi de bu bölgenin sınırları içerisindedir⁶. Doğu Anadolu Bölgesi (coğrafyacılar) araştırmacılar tarafından dört farklı bölgeye ayrılmıştır. Bunlar; Erzurum-Kars, Yukarı Fırat, Yukarı Murat Van ve Hakkari bölümlerinden oluşmaktadır⁷.

1.1. Topografik Yapısı

Doğu Anadolu Bölgesi jeolojik zamanların tümünü yaşamıştır. I. Jeolojik Zaman'da Güneydoğu Torosları, Bitlis Masifi oluşmuştur. Metamorfik kayalar ortaya çıkmıştır. II. Jeolojik Zaman'da bölgede jeosenkinal ve denizaltı volkanizma zamanıdır. Bu dönemde Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Tetis Deniziyle örtünmüştür. III. Jeolojik Zaman'da Arap Yarımadası'nın sert kütlesi kuzeye doğru ilerleyerek bölgenin sıkışmasına sebep olmuş, bu nedenle faylanmalar meydana gelmiştir⁸. Bu faylanma hareketleri sonucu Aşkale-Erzurum-Pasinler, Elbistan, Muş-Varto-Bulanık olukları oluşmuştur. IV. Jeolojik Zaman'da püsküren volkanlar bölgenin jeomorfolojik yapısı bakımından önemli bir rol oynar. Bu püskürmeler sonucu bölgenin önemli dağları olan Ağrı, Nemrut, Süphan, Tendürek volkan

⁴ Ceylan 2015: 53.

⁵ Erzen 1992: 1; Ceylan 2015: 53.

⁶ Ceylan 2015: 74.

⁷ Atalay ve Mortan 2011: 506-529.

⁸ Atalay ve Mortan 2007: 447.

konileri meydana gelmiştir⁹. Dağlık ve engebeli bir yapıya sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde Türkiye'nin en yüksek dağları yer almaktadır¹⁰. Doğu Anadolu'yu diğer bölgelerden ayıran önemli bir özelliği "yüksek ülke" adıyla anılmasıdır¹¹. Bölgenin büyük bir kısmı geniş düzlüklerle kaplı olup, bu düzlüklerin bazı yerlerinde çöküntü alanlar ve yüksek dağlar yer alır. Bölgenin en alçak yerini 875 m ile Iğdır Ovası oluşturmaktadır¹².

Bölge, 2000-2200 m. ortalama yüksekliğiyle ülkemizin en yüksek bölgesini ve bu konumu itibarıyla Türkiye'nin çatısını oluşturur. Dağlık ve engebeli yapıya sahip olan bölgenin dağları üç sıra halinde doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Bölgenin kuzeyinde Çimen, Kop ve Yalnızçam Dağları uzanmaktadır. Bahsi geçen bu dağlar Doğu Anadolu Bölgesi ile Karadeniz bölgesinin sınır çizgisini oluşturmaktadır¹³. Bu dağ sırasının güneyinde Divriği (Sivas), Erzincan, Erzurum, Pasinler, Horasan, Kağızman, Iğdır çöküntü ovaları bulunmaktadır. Iğdır çöküntü ovalarının güneyinde bölgenin orta sıra dağları olan Munzur, Karasu-Aras sıradağları yer alır. Bu sıradağlar Ağrı Dağı ile son bulmaktadır. Doğu Anadolu'nun en güneyinde ise, üçüncü dağ kuşağını oluşturan Güneydoğu Toroslar, Bitlis, Hakkâri ve Buzul (Cilo) Dağları uzanmaktadır¹⁴. Güneydoğu Torosların en yüksek ve engebeli kısımları Hakkâri Bölümü'ndedir. Bu yüksek kısımları İkiyaka Dağları ve Buzul Dağı oluşturur. Ülkemizin en yaygın buzul şekilleri bu iki dağda yer almaktadır. Torosların Doğu Anadolu'daki uzantısı Mercan Dağları'dır¹⁵. Yüksekliği 3000 metreyi bulan bu dağda kireç taşları yoğundur. Bölgenin kuzey kesiminde Çoruh Vadisi'nin güneyinde Kargapazarı, Kop, Yalnızçam ve Allahüekber Dağları yer alır. Kop Dağı dışında diğer dağların üst kısımları bazaltlarla kaplıdır. Erzurum Pasinler oluşunun güney kesiminde Palandöken, Karasu-Aras Dağları volkanik kayalardan oluşmuştur. Kuzeyindeki Dumlu ve Kargapazarı Dağları, Erzincan Ovası'nın kuzeyinde Esence Dağı faylanma ile çökmüş alanların yüksekte kalan kısımlarından oluşur. Volkan topografyası bakımından Türkiye'nin en zengin bölgesini oluşturmaktadır¹⁶.

Bölgedeki belli başlı volkanik dağlar, Nemrut, Süphan, Tendürek ve Ağrı Dağı'dır. Nemrut Dağı, Muş ovası ile Van Gölü arasında yer alır ve krateri dünyadaki sayılı büyük

⁹ Atalay ve Mortan 2007: 447-451.

¹⁰ Atalay ve Mortan 2003: 420.

¹¹ Atalay ve Mortan 2003: 420.

¹² Erzen 1992: 1.

¹³ Ceylan 2015: 54

¹⁴ Ceylan 2015: 54.

¹⁵ Atalay ve Mortan 1995: 454-455.

¹⁶ Atalay ve Mortan 1995: 454-455.

volkanik kraterlerden biridir. 36 km² yi bulan krater, içinde beş adet farklı sıcaklıkta göl ve tabanında 23 adet volkan çıkış yeri barındırır. Krater gölün derinliği en fazla 155 m'dir. Nemrut Dağı beş ayrı püskürme geçirerek bugünkü şeklini almıştır. Bu dağdan çıkan lavlar, mevcut olan Van Gölü'nün Bitlis tarafındaki giderini kapatarak, gölün kapalı bir havza haline gelmesini sağlamıştır¹⁷. Bir diğer volkanik dağımız Süphan Dağı'dır. Büyük Ağrı (5137 m) ve Buzul (4168 m) Dağları'ndan sonra Türkiye'nin üçüncü büyük dağını oluşturur. Van Gölü'nün kuzeyinde yer alır ve zirvesi 4058 m'dir¹⁸.

Diğer volkanik dağımız ise Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'dır. 1200 m² lik daire şeklinde bir saha üzerinde yükselen ve çevresi 130 km'yi bulan Ağrı Dağı volkanik bir kütle olup, Büyük Ağrı (5137 m) ve Küçük Ağrı (3896 m) olarak ikiye ayrılır¹⁹. Büyük Ağrı'nın etrafında andezit taşlar bulunmaktadır. 4000 m yükseklikten sonra hiç erimeden kalan karlar başlamaktadır. Dağın zirvesinde bir buzul takkesi görülür. Küçük Ağrı, Büyük Ağrı'nın güneydoğusunda yer alır ve tam koni biçimlidir. Dağın yamacında lav tabakasıyla kaplı kısımda eski toplulukların taş araç-gereç yapımında kullandığı obsidyen bulunmaktadır. 1500-3500 m yükseklikteki geniş otlaklar, yörede yaylacılığın gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Ağrı Dağı'nın bu özelliklerinin yanı sıra "Nuh Tufanı" efsanesiyle ön plana çıkmıştır. Kutsal kitaplara konu olan bu efsane Ağrı Dağı'nı hem dini hem de siyasi yönden önemli bir konuma getirmiştir²⁰.

Akarsularla yarılmış platolar, bölgenin önemli otlak alanlarını oluşturur. En önemli platolar: Uzunyayla, Malatya Havzası ve Erzurum-Kars Platoları'dır. Bölge için bir diğer önemli unsur ovalar ve havzalıdır. Bu ovalar, güneyden kuzeye doğru Elbistan, Elazığ, Malatya, Bingöl, Muş, Van, Gürpınar, Başkale, Yüksekova, Erzincan, Tercan, Erzurum, Kars ve Iğdır ovalarıdır²¹. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli havzası Van Gölü Havzası'dır. Havza, güneyde Bitlis Masifi ile kuzeyde Tersiyer olarak adlandırılan III. Jeolojik zamanın dönemlerinden biri olan Neojen döneme ait volkan kütleleri, batıda ise, Nemrut Dağı ve lav örtüsü ile sınırlandırılmıştır. Nemrut'tan püsküren lavlar sonucu kapalı bir havza konumuna gelmiş olan Van Gölü Havzası'nı çevreleyen dağ sistemleri kendine has ekolojik alanlara sahiptir²². Havzada görülen en eski yerleşim izleri MÖ 5. Bine kadar inmektedir. Havzanın etrafı sarp dağlarla çevrilidir ve yüksekliği 1646 m'deki göl yüzeyi ile

¹⁷ Atalay ve Mortan 1995: 455.

¹⁸ Atalay ve Mortan 1995: 455.

¹⁹ Atalay ve Mortan 1995: 455-456.

²⁰ Ceylan 2015: 56-57.

²¹ Atalay ve Mortan 1995: 459-462.

²² Atalay ve Mortan 1995: 447, 451; Küçükali ve Atabay 2013: 182.

yükseklikleri 1859 m'ye ulaşan yüksek yerler arasında değişmektedir. Van Gölü sayesinde havza ılıman bir iklime sahiptir. İliman ikliminden dolayı havzada tarım alanında çeşitli ürün yetiştirilmektedir²³.

Bölge için yerleşime uygun bir diğer havza Muş Havzası'dır. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan havza yaklaşık olarak 80 km uzunluktadır. Batısında Solhan, güneyinde Bitlis Masifi, doğusunda Rahva Düzlüğü, kuzeyinde ise Elçiler Dağı ile çevrilmiştir. Doğu Anadolu Fay hattı üzerinde yer alan Bingöl Havzası 26 km uzunluğunda ve Muş Havzası gibi kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanır. Havza, Fırat Nehri'nin bir kolu olan Murat Nehri tarafından yarılmış ve basamaklı düzlüklerden oluşan bir görünüm elde etmiştir. Çökme sonucu oluşmuş, yerleşime uygun bir diğer havza Toroslar kuşağında yer alan Elazığ-Malatya Havzası'dır. Bu havza dizisinde Altınova Havzası yer alır. Bu havza Doğu Anadolu'nun arkeolojik açıdan en iyi araştırılan ekolojik alanlarından biridir. Bir diğer havza Erzurum-Pasinler-Horasan Havzasıdır. Bu çöküntü alanlar doğu-batı istikametinde uzanmış ve birbirine bağlıdır. III. Zaman diliminde faylanma hareketleri sonucu meydana gelmişlerdir. Ortalama 1800-2000 m. yüksekliğe sahip Erzurum Ovası bir çöküntü ovasıdır. Erzurum Havzası Karasu, Pasinler-Horasan Oluğu ise Aras Nehri tarafından yarılmıştır²⁴.

Ülkemizin en yüksek akarsu potansiyeline sahip bölgesi Doğu Anadolu'dur. Van Gölü dışında bölgede doğan tüm akarsular ülke dışındaki denizlere dökülürler. Kura ve Aras Nehirleri ülke topraklarında yer almayan Hazar Denizi'ne dökülmektedir²⁵. Fırat ile Dicle'nin kollarını oluşturan Pervari ve Zap suyu Hakkari Bölümü'nden kaynağını alır. Fırat Nehri'nin geniş drenajı sayesinde taşıdığı su miktarı fazladır. Ülkemiz, Suriye ve Irak topraklarının büyük bir bölümünü Fırat Nehri sulamaktadır. Karasu ve Murat Nehri Fırat'ın iki büyük kolunu oluşturmaktadır. Erzurum Ovası'nın doğusundan doğan Karasu ile kaynağını Aras Dağları'nın güneyinden alan Murat Nehri Keban Barajı'na dökülmektedirler. Ülke sınırlarına dökülen diğer önemli bir akarsu olan Aras Nehri, kaynağını Pasinler Ovası'nın çevresinde yer alan dağlardan almaktadır. İğdır Ovası'ndan geçerek Nahcivan topraklarıyla buluşur. Arpaçay Aras'ın kuzey kolunu oluşturur ve Çıldır Gölü'nden kaynağını alır. Kura Nehri, Allahüekber Dağları'ndan beslenir, Gürcistan topraklarını geçerek Hazar Denizi'yle buluşur²⁶.

²³ Yakar 2007: 338.

²⁴ Işıklı 2011: 19.

²⁵ Işıklı 2011: 19.

²⁶ Atalay ve Mortan 1995: 468.

Fırat'tan sonra ikinci büyük ırmak Dicle Nehri'dir. Kaynağını Doğu Anadolu'dan alarak Basra Körfezi'ne dökülmektedir. İlk kaynağını Hazar Baba Dağı'nın güney yamacından almaktadır. Güneydoğu Toroslar içinde derin vadiler açarak akan Dicle, aldığı kollar ile Diyarbakır topraklarına girer oradan da Mardin Dağları civarından geçerek doğu istikametine doğru yol almaktadır²⁷. Büyük kollarından biri Batman Nehri'dir. Bölgede Dicle'ye katılan diğer önemli kaynaklar Habur, Botan ve Garzan Çayları'dır. Dicle Nehri ülke topraklarını terk ettikten sonra, yine kaynağını Hakkâri bölümünden alan Büyük Zap ile birleşerek Irak'ın başkenti Bağdat'ı geçerek güneye doğru akmaktadır²⁸.

Mezopotamya'nın bereketli topraklarını sulayan Fırat ve Dicle Nehirleri, Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce birleşerek Şat-tül Arap adını alır ve Basra Körfezi'ne dökülmektedir²⁹. Su havzalarının bir diğer önemli faktörü göllerdir. Doğu Anadolu'da bulunan Van Gölü, sadece Türkiye'nin değil Önyasya'nın da en büyük tektonik gölünü oluşturmaktadır³⁰. Yüzölçümü 2713 km²'dir. Göl, Muradiye (Bendi-Mahi), Karasu ve Hoşap suyu ile beslenmektedir. Gölün gideri olmadığı için suyu sodalıdır. Çıldır Gölü, bölgenin ikinci büyük gölü olup, kuzeyinde yer alan Akbaba ve Kısır Dağları'ndan akan lavların gölün önünü kesmesi sonucu oluşmuş tektonik kökenli bir set gölüdür³¹. Suyu tatlıdır, kışın donar ve Nisan ayında buzlar çözülür. Buz tuttuğu aylarda üzerinde ulaşım yapılabilmektedir. Van Gölü'nün aksine balık çeşitliliği açısından zengindir³². Bölgede yer alan diğer önemli göller baraj gölleridir. Fırat Nehri üzerinde, kuzeyden-güneye doğru Keban, Karakaya, Tercan, Atatürk, Kargamış, Birecik Barajları kurulmuştur. Bu barajlardan Keban, Karakaya ve Tercan Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır³³.

²⁷ Ceylan 2015: 63.

²⁸ Ceylan 2015: 63.

²⁹ Ceylan 2015: 64.

³⁰ Ceylan 2015: 65.

³¹ Ceylan 2015: 70.

³² Ceylan 2015: 70.

³³ Atalay ve Mortan 1995: 471.

1.2. Bölgesel İklim Farklılıkları

Günümüzde Doğu Anadolu'da karasal iklim egemendir. Kışlar uzun ve sert, yazlar ise sıcak ve kurak geçer. Bölge, deniz seviyesinin 2500 m üzerinde Alp bitkisi otlakları, 2500 m'nin altında meşe, ardıç ve dişbudak ormanlıkları; daha alçak kısımlar olan ovalarda stepik bir örtü ile İrano-Turanik alana aittir. Bölge önceden %70'lik bir ormanlık alan ile kaplıyken, günümüzde bu oran %14'e düşmüştür³⁴. Bu sonuç iklim değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Bu ormanlık alanlar farklı sebeple kesilmiş ve zarar görmüştür. Fakat en büyük zarar, göçebe toplulukların yerleşik hayata geçmesiyle ve ekilip-biçilen alanlara duyulan ihtiyacın artmasıyla olmuştur. Bu ağaç bitki örtüsünün ortadan kalkması ile şiddetli erozyonlara yol açmıştır. Bitki örtüsünün seyrekleşmesi sonucunda aynı zamanda bölgenin coğrafi görünümünü de değiştirmiştir³⁵.

Bölgenin dağlık ve deniz seviyesinin çok üstünde olmasının iklim üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bölgenin dağlık olması yağış miktarında artışa sebep olmaktadır. Deniz etkisinin iç kesimlere kadar girememesi de sıcaklık farkları üzerinde etkili olur ve böylece bölgede karasal bir iklim baş göstermektedir. Yaz aylarında bölgenin güneyi ve kuzeyi arasında farklılıklar yaşanmaktadır³⁶. Bölgenin yüksek kesimlerinde hava ılımanlaşır, alçak yerlerde hava oldukça sıcak olur. En sıcak ayların ortalama sıcaklık farkları 17-25 derece arasında değişir. Kış mevsimi ise çok soğuk ve uzun geçer. Bölgenin kuzeyinde Sibirya soğukları etkilidir çok fazla kar yağışı meydana gelir. Kış aylarında ortalama sıcaklık -4 derecenin altına kadar iner. Bölgede kışların uzun ve soğuk geçmesi yaşam koşullarını olumsuz yönde etkiler³⁷. Aşırı kar yağışı nedeniyle uzun süre yollar kapalı olur ve bölgeler arası iletişimde kopukluk meydana gelir. Bu sonuç, bölgelerarası iklim ve kültür farklılığına neden olmuştur.

Doğu Anadolu'nun ikliminde son 7000 yıldır kayda değer bir değişim söz konusu değildir³⁸. Bölgenin engebeli yapısından dolayı bölgesel iklim özelliklerinde farklılıklar oluşmuştur. Güneydoğu Toroslar ve Hakkâri yöresinin coğrafi özelliklerinden dolayı

³⁴ Palumbi 2011: 205.

³⁵ Yakar 2007: 335.

³⁶ Khalaf 2006: 34.

³⁷ Khalaf 2006: 34-35.

³⁸ Erdem 2009: 16.

güneyden gelen ılıman hava iç kısımlara ulaşamamaktadır. Bu yüzden bu yörelerde fazla yağış olur. Van Gölü ve Malatya çukurlarında az yağıştan dolayı kuraklık görülmektedir³⁹.

Elazığ-Malatya yöresi bölgenin en sıcak alanıdır. Kışın fazla yağış alır ve yazları kurak geçmektedir. Yörenin ortalama yüksekliği 1200-1600 m arasında değişmektedir. Dağları diğer bölgelere göre daha alçaktır ve bu dağlar arasında Prehistorik dönemden beri yaşamaya elverişli geniş yaylalar, ovalar yer almaktadır. Yörede ılıman iklim hâkimdir⁴⁰. Elazığ-Malatya Bölümü Fırat Nehri'nin suladığı topraklar sayesinde her zaman yaşam için uygun şartlara sahip olmuştur. Bölge nemli bir iklime sahip ve bu sayede çok çeşitli tahılların kuru tarımı yapılmaktadır⁴¹. Aynı zamanda Orta Anadolu ve Doğu Anadolu arasında geçiş bölgesi konumundadır. Tarım ve hayvancılık için uygun iklim şartlarına sahiptir⁴².

Bölgenin en soğuk bölümü Erzurum-Kars Bölümü'dür. Sıcaklık ortalamasının en düşük olduğu bölgedir. Kışları çok uzun ve soğuk olur, yazın ise çok fazla yağış düşer. Bu sebeple uzun ve gür çayırlar yetişir. Bu da büyük baş hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır⁴³. Bölge çobanlık ve tarım için uygun şartlara sahiptir. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Bölgede yer alan prehistorik yerleşimler bunu doğrulamaktadır⁴⁴.

Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri dağlık coğrafyası, yüksek dağ ve yaylalara sahiptir. Bu nedenle bu yörelerde karasal iklim baş göstermektedir. Fakat yine Erzurum-Kars yöresi kadar soğuk değildir. Bu da Van Gölü'nün ılıman ikliminden kaynaklanmaktadır. Yörede yağış görüldüğü halde, yazları kurak geçmektedir⁴⁵. Prehistorik Dönem'den beri yörede yaşam düzenini hayvancılık belirler. Neolitik Çağ'ın erken dönemlerinde bölgede çok yoğun bir yerleşme görülmemektedir. Bunun nedeni, bölgede Elazığ-Malatya yöresi hariç, kuru bir iklimin yaşanmasıdır. Erken Neolitik'e göre Geç Neolitik'te yerleşme sayısında artış olmuştur. Bu yerleşmelerin büyük bir kısmı Altınova'da yer almaktadır⁴⁶.

³⁹ Erdem 2009: 21.

⁴⁰ Erdem 2009: 22.

⁴¹ Erdem 2009: 21.

⁴² Erdem 2009: 22.

⁴³ Erdem 2009: 23.

⁴⁴ Yakar 2007: 338.

⁴⁵ Yakar 2007: 338.

⁴⁶ Erdem 2009: 27.

Kalkolitik Dönem’de yerleşmeler büyümüş ve surla çevrilmiştir. Bu dönemde bölgenin orta kesiminde iklim şartları yaşamaya elverişliydi ve Elazığ-Malatya yöresinde Mezopotamya kültürlerinin etkileri görülüyordu. Fakat kuzey ve güneydoğu kesiminde Neolitik Dönem’de olduğu gibi iklim şartları elverişli değildi. Günümüzde de olduğu gibi bölgeler dışarıya kapalıydı. Geç Kalkolitik’te bölgenin tümünde yerleşimde artış meydana gelmiştir⁴⁷.

Van Gölü’nde yapılan polen analizlerine göre, Holosen (Neolitik ve Kalkolitik) Dönem’de gölün etrafında bulunan bitki türleri ile ilgili veriler elde edilmiştir. Araştırmacılar MÖ 7800’den günümüze kadarki süre aralığını 7 safhaya bölmüşlerdir. 1-3 arasındaki safhada step bitki türünün yoğun olduğu anlaşılmıştır. Bu zaman aralıklarında iklimde küçük ölçüde değişimler söz konusudur⁴⁸. MÖ 4400- 3400 yılları arasında step ikliminden ormana geçiş görülmektedir. Ormanların oluşması bu dönemde yağışın artması ve nemliliğin çoğalmasını göstermektedir. MÖ 1400’lerde çevre iklimin nemli olduğu kanısına varılmıştır⁴⁹. Böylece yaşam için daha uygun elverişli koşullar oluşmaktadır. 1100 yılından sonra özellikle de beşeri faktörlere bağlı ormanlar tahrip edilmiştir. Buna bağlı olarak da meşe polenleri azalmakta ve bu değişiklik safha 7’den sonra meydana gelmektedir⁵⁰.

Polen analizlerine göre Akdeniz kıyılarında Holosen başlarında meşe ormanlarının yayılışındaki artış nemlilikteki artışla doğru orantılıdır. Aynı olay Van Gölü’nün iç kesimlerinde 3000 yıl sonra gerçekleşmektedir. Bu dönemde dağ aralarında kalan düzlüklerde iklimik kurakların oluşması meşe ormanlarının gelişmesini engellemiştir⁵¹. Van Gölü Havzası’nda MÖ 2200’den 2000’e değin karasal bir iklim hüküm sürmüştür. Oksijen izotop değerlerinin azalması, nemliliğin azalmasına sebep olmuştur⁵². Bu süreçte Önasya’da meydana gelen soğuma ve kuraklık Akad gibi bir devletin dahi çöküşüne zemin hazırlamıştır⁵³. Holosen Dönem’de Arslantepe ve çevresinde yağışlı, nemli bir iklim hakimdi. Bu durum çevrede görülen hidrofil (Suseven) bitkilerin olmasından bilinmektedir. Yerleşimde MÖ 3200’lerde kuraklık meydana gelmiştir. Erken Tunç Çağı I’de iklim hidrofil bitkilerden oluşmaktaydı. ETÇ II dönemiyle birlikte nemlilikte artış meydana

⁴⁷ Ceylan 2015: 476-79.

⁴⁸ Konyar vd. 2013: 966.

⁴⁹ Konyar vd. 2013: 966.

⁵⁰ Konyar vd. 2013: 967.

⁵¹ Konyar vd. 2013: 972.

⁵² Konyar vd. 2013: 972.

⁵³ Konyar vd. 2013:972.

gelmektedir ve iklimsel olaylar normalleşmiştir. Bu durum ETÇ III'te görülen meşe kalıntılarındaki karbon izotop analizi sonucuyla da açıklanmıştır. Sonuç olarak Arslantepe'de Holosen Dönem'de nemli ve yağışlı bir iklim görülmekteydi. Geç Holosen Dönem'de sıcaklıklar günümüz sıcaklıklarıyla benzer bir seviyeye çıkmıştır⁵⁴.

1.3. Doğu Anadolu'nun Kazı Tarihçesi

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan arkeolojik çalışmalar genellikle Urartu ve hemen öncesi dönemleri aydınlatmak amacıyla yapılmıştır. Bu bağlamda bölgedeki ilk araştırmalar 19. yy'ın başlarında Friedrich Eduard Schulz tarafından yazılı kaynaklarda ve kutsal kitaplarda geçen bilgiler ele alınarak yapılmıştır⁵⁵. Doğu Anadolu'yu gezen gezginlerin bölgeyle ilgili kaleme aldıkları notlar çalışmaların başlangıcını oluşturmuştur. Ksenophon'un "Anabasis" adlı kitabında bahsettiği yol güzergâhı bölge ile ilgili araştırma yapan bilim insanları için her açıdan önem arz etmektedir⁵⁶.

Schulz, Fransız-Asya Derneği adına 1827 yılında bölgede çalışmalara başlamıştır. Van Gölü civarında birçok Urartu kalıntısını gezmiş, Van Kalesi'ndeki mezarları tespit etmiş ve 42 adet Urartu yazıtını kopyalamıştır. 1828 yılında Paris'e göndermiştir. Bu çalışmaları ölümünden sonra, 1840 yılında, yayınlanabilmiştir⁵⁷. Bu yazıtlardan Darius'un oğlu Kserkses'e ait, Babil, Pers ve Proto-Med dilinde yazılmış üç dilli yazıt Austen Henry Layard tarafından 1850'de tekrar yayınlanmıştır⁵⁸. Bölgedeki ilk çalışmalar en çok yazıtlar üzerinde olmuştur⁵⁹. 19. yy'ın ortalarından sonra bölgede yapılan araştırmalar yoğunluk kazanır. Bölgede ilk arkeolojik çalışmalar İngiliz araştırmacılar, Hormuzd Rassam, Capt. E. Clayton ve Dr. Reynolds tarafından 1879-80 yılları arasında Van-Toprakkale'de yapılmıştır⁶⁰. Daha sonra bu süreci Ani Şehri'nde 1892'de Nicholas Marr, Alman W. Belck, Carl Friedrich Lehmann-Haupt 1898-99'da Van-Toprakkale'de arka arkaya iki mevsim yaptıkları çalışmalar izlemiştir⁶¹. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Rus araştırmacılar N. Marr Toprakkale'de 1916'da, Van Kalesi'nde 1911-1912'de I. A. Orbeli kazılar yapmıştır⁶². Malatya Aslantepe'de 1932-38 yılları arasında Louis Delaporte⁶³, 1937'de

⁵⁴ Konyar vd. 2013: 986.

⁵⁵ Kalkan 2008: 8.

⁵⁶ Erdem 2009: 8.

⁵⁷ Schulz 1828: 160-188.

⁵⁸ Layard 1853: 394-404. Ayrıca bkz. Lynch 1091: 66.

⁵⁹ Kalkan 2008: 8.

⁶⁰ Erzen vd. 1960: 5.

⁶¹ Erzen vd. 1960: 5.

⁶² Erzen vd. 1960: 6.

Edward Bowen Reilly Van-Tilkitepe⁶⁴, Kirsopp Lake ise 1939'da Van Kalesi'nde kazı çalışmalarına başlamışlardır⁶⁵. İlk Türk araştırmacı olan İsmail Kılıç Kökten 1940'ta bölgenin kuzeyinde Kars ve Bayburt yörelerinde yüzey araştırmalarına başlamıştır⁶⁶. Daha sonra 1944 yılında Dündartepe Höyüğü'nde sondaj çalışmaları yapmıştır⁶⁷. İlk sistematik çalışmalar Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda bölgenin prehistoryası hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir⁶⁸.

Bölgede 1942'de TTK adına yapılan Karaz Kazısı⁶⁹, ilk Türk kazısı olarak geçer ve Hamit Zübeyr Koşay'ın Karaz'da yaptığı sondaj çalışmasıyla bölge arkeolojisi için önemli veriler ortaya çıkarır. Ele geçen seramikler bölgenin Kuzey Mezopotamya ile Güney Kafkasya arasındaki ilişkileri göstermektedir⁷⁰. Doğu Anadolu'nun Van yöresinde yapılan çalışmalar daha çok Urartu Devleti'ne yöneliktir. 1959'da Afif Erzen ile Emin Bilgiç Toprakkale'de kazılara başlamıştır⁷¹, aynı yıl içinde kazılan bir diğer önemli merkez Altıntepe'dir. 1938'de inşasına başlanan demiryolu çalışması sırasında ortaya çıkan malzemeler Hans Henning von Der Osten tarafından Urartu malzemesi olduğu bildirilir. Daha sonra Ankara Üniversitesi'nden Tahsin Özgüç TTK adına kazı çalışmalarına başlar⁷². Bu iki önemli merkezde kazılar 1967'ye kadar devam eder. Bu önemli çalışmalar dışında bölge için bir diğer önemli çalışma, Charles Allen Burney'in 1956-57 yılları arasında bölgenin genelinde yaptığı sistematik yüzey araştırmalarıdır⁷³. İlk sistematik çalışmaların yapıldığı bir diğer bölge Van Havzası'dır. Çavuştepe'de Afif Erzen tarafından 1961-85 yılları arasında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁷⁴. Van Havzası'nın dışındaki çalışmalar bölgenin kuzeydoğusunda yapılmıştır. Kemal Balkan, 1960-64'te Ağrı Patnos'ta Anzavurtepe'de⁷⁵, 1965'te⁷⁶ ise Ani'de çalışmalar yapmıştır. Aynı zaman diliminde Bitlis'in Adilcevaz İlçesi'nde Kef Kalesi Baki Ögün ve Emin Bilgiç tarafından kazılır⁷⁷. Yine aynı

⁶³ Alvaro 2012: 346.

⁶⁴ Reilly 1940: 135-144.

⁶⁵ Korfmann 1982: 228-229.

⁶⁶ Kökten 1944: 659-680.

⁶⁷ Kökten 1947:432-472.

⁶⁸ Kökten 1952: 167-207.

⁶⁹ Koşay ve Turfan 1959: 349-413.

⁷⁰ Koşay ve Turfan 1959: 349-413.

⁷¹ Erzen vd. 1960: 5-22.

⁷² Erzen vd. 1960: 6.

⁷³ Burney 1958: 157-209.

⁷⁴ Erzen 1988: 3-5; Tarhan 2004: 115-136.

⁷⁵ Balkan 1960: 133-158.

⁷⁶ Balkan ve Sümer 1967: 103-118.

⁷⁷ Ögün 1978: 61-67.

tarikhlerde Erzurum Bölümü'nde Pulur⁷⁸, Güzelova⁷⁹ Höyük'lerinde TTK adına Koşay ve Vary tarafından kazılar yürütülür. İ. Kılıç Kökten'den sonra bölge Prehistoryasına yönelik çalışmalar Mehmet Özdoğan tarafından 1967 yılında Van ve Hakkâri yöresinde gerçekleştirilir⁸⁰.

1965'te yapımına başlanan Keban Baraj Gölü sayesinde bölgede 1970'lerin sonunda 1980'lerin başında birçok kurtarma kazısı yapılmıştır. Baraj projesi Malatya-Elazığ Bölümü'nün arkeolojik açıdan tanınmasına büyük katkı sağlamıştır. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda 63 yerleşim tespit edilmiş ve 19 tanesi kazılmıştır⁸¹. Bu kurtarma kazılarında kazılan yerleşimler: Değirmentepe, Norşuntepe, Tülintepe, Tepecik, Ağın, Han İbrahimşah, Kalaycık, Fatmalı, Kalecik, Korucutepe, Yeniköy, Pulur/Sakyol, Pağnik-Öreni ve Haraba'dır⁸². Ufuk Esin Değirmentepe'de⁸³, Muhibbe Darga Şemsiyetepe'de⁸⁴, Önder Bilgi Köşkerbaba'da⁸⁵ Özge Karaca Piroto Höyük'te⁸⁶, Edibe Uzunoğlu İmamoğlu'da⁸⁷, Tomris Bakır Kaleköy⁸⁸, Jacques Cauvin ve Olivier Aurenche Cafer Höyük⁸⁹, Veli Sevin ise İmikuşağı'nda⁹⁰ kazılar yapmışlardır.

Kurtarma kazıları dışında 1930'ların sonunda kazısına başlanan Arslantepe, 1963'ten sonra İtalyan arkeologlar tarafından kazılmaya başlanmıştır⁹¹. Elazığ-Bingöl illerinde 1986 yılında Veli Sevin tarafından yüzey araştırması yapılmıştır⁹². Doğu Anadolu'da Urartu Kale Kazıları dışında yapılan bir diğer çalışma 1984 yılında Altan Çilingiroğlu tarafından kazılan Van Dilkaya Höyüğü'dür⁹³. Dilkaya Höyüğü dışında bir diğer höyük Karagündüz Höyüğü'dür. 1988 yılında Veli Sevin denetiminde kazılara başlanır⁹⁴. Bölgede yapılan bir diğer çalışma Oktay Belli'nin, "*Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*" adlı

⁷⁸ Koşay ve Vary 1964: 13-46.

⁷⁹ Koşay ve Vary 1967: 5-27.

⁸⁰ Özdoğan 2000: 288-299.

⁸¹ Özdoğan 2006: 13-19.

⁸² Daha çok bilgi için bkz. http://www.tacd.com.metu.edu.tr/index.php?option=com_content&task=view&id=16. 18. 04. 2018.

⁸³ Esin 1980: 91-99.

⁸⁴ Darga 1980: 127-130.

⁸⁵ Bilgi 1980: 113-119.

⁸⁶ Karaca 1981: 109-114.

⁸⁷ Uzunoğlu 1981: 131-136.

⁸⁸ Bakır ve Çilingiroğlu 1982: 165-168.

⁸⁹ Cauvin ve Aurenche 1980: 175-180.

⁹⁰ Sevin 1982: 121-130.

⁹¹ Frangipane 2007: 172-75.

⁹² Sevin 1987: 1-44.

⁹³ Çilingiroğlu 1993: 469-491.

⁹⁴ Sevin ve Özfirat 2000: 409-420.

çalışmasıdır⁹⁵. A. Semih Güneri Erzurum çevresindeki höyüklerde 1986'da yüzey araştırması yapmıştır⁹⁶. Altan Çilingiroğlu, Dilkaya Höyüğü kazısından sonra 1998'de İstanbul ve Ege Üniversitesi'nin hazırladığı "Van Projesi" kapsamında Ayanis Kalesi'nde kazılara başlar. Kazılar 1989'dan beri devam etmektedir⁹⁷. Aynur Özfirat'ın 1990'larda Muş, Bitlis illerinde ve Van Havzası'nda yaptığı yüzey araştırmalarında bölgenin Geç Kalkolitik ve Geç Demir Çağı'na yönelik veriler ortaya çıkarılmıştır⁹⁸.

Erzurum Bölümü'nde yapılan bir diğer çalışma Avustralyalı arkeolog Antonio Sagona'nın Bayburt yüzey araştırmaları ve 1990-91 yılında Kelkit Vadisi'ndeki araştırmalarıdır. Bu çalışmalardan sonra Bayburt Büyüktepe'de kazılara başlamıştır. Sagona Bayburt'tan sonra, Erzurum'a yönelmiş ve Sos Höyük'te kazılara devam etmiştir⁹⁹. Burada 1994-2003 yılları arasında çalıştı. Muş ve çevresindeki arkeolojik çalışmalar 1990'da "Alpaslan Barajı" projesiyle başlamıştır. Yörede, Mitchell S. Rothman ve Gülriz Kozbe tarafından tek mevsimlik yüzey araştırmaları yapılmıştır¹⁰⁰.

Tahsin Özgüç tarafından 1959 yılında kazılarına başlanmış olan Altıntepe¹⁰¹ Mehmet Karaosmanoğlu tarafından 2003'ten beri kazılmaktadır¹⁰². Erzurum ve Kars genelinde M. Karaosmanoğlu ve Mehmet Işıklı tarafından 2001-2002'de yüzey araştırmaları gerçekleştirildi¹⁰³. Bölgede çalışmalar yürüten bir diğer araştırmacı Alpaslan Ceylan'dır. 1990'da Iğdır ve Erzincan'da yüzey araştırmaları yaparak, araştırmaları bir kitapta topladı¹⁰⁴. M. Işıklı 2002'de Erzurum Pulur Höyük'te sondaj çalışmasına başlamıştır¹⁰⁵. Muş ilinde ise Hanefi Biber yüzey araştırması yapmıştır¹⁰⁶.

Bölgede yapılan bir diğer çalışma "Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı" projesidir. 2002'de başlayan bu proje kapsamında Yücel Şenyurt başkanlığında yüzey araştırmaları ve kurtarma kazıları yapılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında tespit edilen yerlerden 20'ye yakını

⁹⁵ Belli 1997: 5-64.

⁹⁶ Güneri 1987: 45-76; 1992: 149-195.

⁹⁷ Çilingiroğlu ve Salvini 2001: 15-416.

⁹⁸ Özfirat 2000: 359-362.

⁹⁹ Sagona 1994: 229-234.

¹⁰⁰ Rothman ve Kozbe 1997: 105-126.

¹⁰¹ Özgüç 1961: 253.

¹⁰² Karaosmanoğlu 2008: 69-84.

¹⁰³ Karaosmanoğlu 2003: 345-356.

¹⁰⁴ Ceylan 2008: 83-431.

¹⁰⁵ Işıklı 2006: 13-30.

¹⁰⁶ Biber ve Çavuşoğlu 2010: 201-224.

kazılmıştır. Ardahan, Erzurum, Kars, Erzincan'da kazılar yapılmıştır. Bu kazılardan biri de Pasinler Ovası'nda yer alan Tetikom'dur¹⁰⁷.

Doğu Anadolu'da en çok araştırılan bölüm Van Gölü Havzası'dır. İkinci bölüm ise baraj yapımı nedeniyle araştırılan Fırat Havzası'dır. Bölgede hala devam eden 5 kazı mevcuttur. Bunlar: Malatya Arslantepe Höyüğü, Erzincan Altın-tepe Urartu Kalesi, Van Ayanis Kalesi, Van Kalesi ve Höyüğü, Van Çavuş-tepe kazılarıdır.

¹⁰⁷ Şenyurt ve Ekmen 2005: 221-420.

2. BÖLÜM

2. MÖ 4. BİNDE DOĞU ANADOLU

Kuzey Mezopotamya'nın Akeramik Neolitik Dönem'den itibaren süre gelen çevre bölgelerle hammadde teminine dayalı ticareti ilişkileri MÖ 6. Binyılda da artarak devam etmiştir. Çevre bölgelerden biri de Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Anadolu ile Mezopotamya arasındaki bağlantı MÖ 8. Binde başlayıp ve MÖ 4. Binin sonuna kadar devam eden uzak mesafeli obsidyen ticareti üzerine gerçekleştirilmiştir¹⁰⁸. Kalkolitik Dönem, Mezopotamya'nın kronolojisine göre, erken, orta ve geç evre olarak 3'e ayrılır. Erken evre Halaf Dönemi'ne denk gelmektedir. Orta evre Ubeyd Dönemi'ne, geç evre ise Uruk Dönemi'ne denk gelmektedir¹⁰⁹. Doğu Anadolu'da MÖ 4. Bine denk gelen evre Kalkolitik Dönem'in geç evresi yani Geç Uruk Dönemi'ne karşılık gelir¹¹⁰. Kalkolitik Dönem boyunca Halaf, Ubeyd ve Uruk Kültürleri, Fırat ve Dicle Nehirleri'nin suladığı Mezopotamya topraklarında gelişmeye başlarlar. Mezopotamya hammadde açısından yoksun bir bölgeydi. Bu bakımdan yukarıda saydığımız kültürler hammadde açısından zengin olan kuzey bölgesine, Zagros ve Toros Dağları'na yönelmişlerdir. Dicle Nehri hızlı aktığı için ulaşım Fırat Nehri üzerinden sağlanmıştır¹¹¹.

Halaf Kültürü, ilk kez Kuzey Suriye'de yer alan ve Max von Oppenheim tarafından 1911-1929 yılları arasında kazılan Tell Halaf Höyüğü'nde tespit edilmiştir¹¹². Bu kültürün seramiğine daha önce Sakçagözü'nde rastlanılmış fakat isimlendirme yapılmamıştı. Oppenheim, boya bezemeli seramiğe bulunduğu yerin ismini vererek "Halaf Seramiği" diye isimlendirmiştir¹¹³. Kültürün karakteristik özelliği boya bezemeli seramiğidir. Daha sonra büyük bir yayılım gösteren bu kültür seramik özellikleri dışında, mimari ve diğer sanat eserleri konusunda da dikkat çekmektedir. Mimari yapısı yuvarlak ya da dikdörtgen planlı, taş temelli, kerpiçli yapılardan oluşmaktadır¹¹⁴. Ülkemizde Halaf Kültürü, Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nin Orta Fırat ile Orta Dicle Nehirleri arasındaki yerleşimlerde, Fırat'ın batısında yer alan Amik Ovası ile Çukurova Bölgesi'nde ve Amik Ovası'nın

¹⁰⁸ Renfrew vd. 1966: 33.

¹⁰⁹ Algaze 2013: 69.

¹¹⁰ Özdoğan 2002: 112.

¹¹¹ Khurt 2009: 24-25.

¹¹² Oppenheim and Schmidt 1943: 12.

¹¹³ Oppenheim and Schmidt 1943: 12.

¹¹⁴ Kubba 1987: 100-103.

batısında kalan Can Hasan'da ortaya çıkmıştır¹¹⁵. Doğu Anadolu'da en yoğun Elazığ Bölümü'nde görülmektedir. Bu bölge maden yatakları açısından zengindir. Ayrıca zengin bitki örtüsü ve su kaynakları bakımından Kalkolitik Dönem'den beri tarımcı toplulukların yaşam alanı olmuştur¹¹⁶. Kültür, Halaf'a Geçiş Evresi, Erken, Orta, Geç Halaf ve Halaf-Ubeyd evresi olmak üzere beş evrede gelişim göstermiştir. Bu gelişim çanak çömlek gelişimi temel alınarak yapılmıştır ve MÖ 5500/5000-4500'e tarihlendirilmiştir¹¹⁷.

Halaf Kültürü Amik Ovası'nda C ve D evrelerinde, Kuzey Suriye'de Balih III D, C, B ve A evrelerinde gelişmiştir¹¹⁸. Doğu Anadolu'da Elazığ Tülintepe¹¹⁹, Korucutepe¹²⁰, Tepecik¹²¹, Norşuntepe'de¹²², Malatya Arslantepe¹²³ ve Pirot Höyük'te¹²⁴, Van'da ise Tilkitepe'de¹²⁵ tespit edilmiştir.

Bazı Halaf yerleşimleri mevsimlik yerleşimler olup tüm yıl boyunca yerleşilmemiştir. Bazıları ise büyük yerleşimler olup sürekli iskânın olduğu tespit edilmiştir¹²⁶. Kültürün Anadolu'daki uç noktalarını batıda Can Hasan, kuzeyde Tülintepe ve doğuda ise Tilkitepe oluşturmaktadır. Van Havzası'nda yer alan Süphan ve Nemrut Dağları önemli obsidyen kaynaklarına sahiptir. Tilkitepe bu kaynaklara yakın bir konumda yer aldığı için Halaf'ın doğudaki son noktasını oluşturmaktadır¹²⁷.

Kuzey Mezopotamya'da Halaf kültürü devam ederken, Ubeyd kültürüne MÖ 5. Binin sonlarında Güney Mezopotamya'da ilk kez Tell Ubeyd'te rastlanılmıştır¹²⁸. Kültüre dair ilk buluntular ismini aldığı Tell Ubeyt'ten ele geçmesine karşın kültürün tüm özellikleri Eridu yerleşiminde tespit edilmiştir¹²⁹. Bu kültürün de en dikkat çekici özelliği seramikleridir. Halaf Kültürü'nün yayılım sahasında belirlenmiştir. Yayılım sahası içerisinde Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Urmiye Gölü çevresi ve Azerbaycan'ın

¹¹⁵ Mellaart 1965: 128.

¹¹⁶ Erzen 1986: 3-5.

¹¹⁷ Campbell 2007: 106-110, 130-132.

¹¹⁸ Crauells ve Nieuwenhuyse 2004: 47-68.

¹¹⁹ Esin 1976: 120-133.

¹²⁰ van Loon ve Güterbock 1972: 79.

¹²¹ Esin 1972: 146.

¹²² Hauptmann 1976: 54.

¹²³ Frangipane 1994: 217.

¹²⁴ Karaca 1984: 38-45.

¹²⁵ Reilly 1940: 147-48.

¹²⁶ Frangipane 2002: 89-91.

¹²⁷ Akdeniz 2004: 3-4.

¹²⁸ Hall ve Woolley 1927: 5-12; Moore 2002: 69-70, 73.

¹²⁹ Oates 1960: 32-33.

batı kesimi de bulunmaktadır¹³⁰. Geç Ubeyd Dönemi'nde Güney Mezopotamya'da yerleşim birimlerinin alanları büyümüş ve Eridu'da tespit edildiği gibi büyük boyutlu dini yapılar için yerleşim planında belli bir alanın ayrıldığı tespit edilmiştir¹³¹. Fakat Anadolu'ya gidildikçe yerleşimlerin boyutunda değişiklikler görülür ve mevsimlik kurulduğu düşünülen küçük yerleşimler bulunmaktadır. Ubeyd Dönemi'ndeki konutlar *pise* tekniği ile inşa edilmiştir ve yerleşimlerin etrafı kerpiç sur duvarlarıyla çevrelenmiştir¹³². Bu kültürün izleri Anadolu'da Mersin Yumuktepe'de net bir şekilde görülmektedir¹³³. Ayrıca Malatya-Elazığ yöresindeki bazı yerleşimlerde kültürün izlerine rastlanır. Değirmentepe'de Ubeyd Dönemi'ne ait çok yoğun görülen mühürler, organize ticaret ağında yerleşimin merkezi konumda olduğunu kanıtlamaktadır¹³⁴. Değirmentepe dışında Pirot Höyük, Tülintepe, Tepecik, Norşuntepe ve Arslantepe'de kültürün izleri tespit edilmiştir¹³⁵. Van Tilkitepe Halaf Dönemi'nde olduğu gibi bu dönemde de obsidyen ticaretinin doğudaki uç noktasını oluşturmaktadır¹³⁶.

Ubeyd'in ardılı olan Uruk Kültürü ilk olarak Basra Körfezi yakınlarında Fırat Nehri kıyısında yer alan Uruk yerleşiminde tespit edilmiştir. MÖ 4. Binyılın başlarına tarihlendirilmiştir¹³⁷. Adını bulunduğu yerden alan bu kültür, Güney Mezopotamya'nın sosyo-ekonomik yapısını büyük ölçüde değiştirmiştir¹³⁸. Bu dönemle birlikte kentlerde büyüme meydana gelmiş ve nüfus hızla artmaya başlamıştır. Büyüyen kentlerde tarım ve hayvancılık hızla gelişmiştir. Sulu tarım ve hayvancılıkta elde edilen artı ürün uzak mesafeli ticaretle diğer bölgelere gönderiliyordu. Bu dönemde ticaret ve kent yaşamının beraberinde getirdiği iş kolları oluşmuştur. Tüccarlar, tekstilciler, zanaatkârlar gibi meslekler ortaya çıkmıştır. Uruk Kültürü kendinden önceki diğer kültürler gibi kuzeye, maden yataklarının olduğu bölgeye yönelmiştir¹³⁹.

Kuzeydeki dağlık bölgelerde bulunan bu maden kaynakları yaşam için önemli birer unsurdu. Maden, zeytinyağı, kereste gibi ürünlerin ticareti yapılıyordu. Güney Mezopotamya için gerekli olan bu ürünlere karşılık, bölgeden balık, tahıl, tekstil ve deri

¹³⁰ Oates 1960: 32-33.

¹³¹ Kubba 1990: 45-46.

¹³² Frangipane 2002: 132.

¹³³ Caneva ve Köroğlu: 37-50.

¹³⁴ Esin 1990: 48.

¹³⁵ Özdoğan 2002: 117.

¹³⁶ Akdeniz 2004: 30.

¹³⁷ Khurt 2009: 28.

¹³⁸ Çevik 2005: 25-26.

¹³⁹ Khurt 2009: 28-32.

ürünleri ihraç ediliyordu¹⁴⁰. Bu dönemde Doğu Anadolu’da bulunan yerleşimler birer ticaret merkezi haline gelmiştir. Arslantepe ve Değirmentepe’de ele geçen damga mühür ve mühür baskıları buna kanıt gösterilmektedir¹⁴¹.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde yapılan yüzey araştırmalarında ve kazı çalışmalarında Kalkolitik Dönem’de bölgede yoğun bir yerleşimin olduğu tespit edilmiştir. Yerleşimler en çok Malatya-Elazığ Bölümü’nde yoğunluk göstermiştir¹⁴². Bölgede bu dönemle birlikte nüfusta bir artış söz konusudur. Bölgenin Kalkolitik Dönemi hakkındaki bilgiler Keban Barajı Projesiyle gün yüzüne çıkmıştır. Bu dönemde bölgede Yukarı Mezopotamya’ya bağlı bir gelişme söz konusudur. Bölgenin Erken Kalkolitik’i Mezopotamya’nın Halaf Dönemi’ne denk gelir. Bu evrede Korucutepe¹⁴³ ve Tülintepe’de¹⁴⁴ ele geçen seramikler Halaf Dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Bölgede yapılan araştırmalar ve kazı çalışmalarında çıkarılan veriler, bölgenin Orta Kalkolitik’inin Ubeyd III Dönemi’ne denk geldiğini göstermektedir¹⁴⁵. Buna örnek Tepecik¹⁴⁶, Tülintepe¹⁴⁷, Norşuntepe¹⁴⁸, Değirmentepe¹⁴⁹ ve Korucutepe¹⁵⁰ gösterilmektedir. Bu dönemde seramikler, “monokrom” ve “boyalılar” olarak iki tipte karşımıza çıkmaktadır. Yerleşimlerde görülen mimari yapılar, küçük buluntular, maden kullanımına dair veriler bölgenin Kuzey Mezopotamya ile sosyo-kültürel ilişkisini kanıtlamaktadır. Norşuntepe ve Değirmentepe’de Ubeyd Dönemi’ne ait dörtgen planlı yapılar tespit edilmiştir. Bu yapıların merkezinde bir oda ve odanın etrafında birbirine bitişik yapılmış başka odalar bulunur. Bu iki yerleşimde ele geçen büyük fırınlar, maden ergitme fırınları, maden cürüfları Ubeyd Dönemi’nde Doğu Anadolu’da tunçun kullanılmaya başlandığını göstermektedir¹⁵¹.

Mezopotamya’da ortaya çıkan ve Doğu Anadolu’nun Geç Kalkolitik Dönemi’ne denk gelen Uruk Kültürü, MÖ 4. Binyılda kuzeye yönelerek Doğu Anadolu Bölgesi’nin yerel özellikleriyle kaynaşarak bölgenin Geç Kalkolitik’ini oluşturmuştur. Bu dönemde kullanılan “saman yüzlü kaplar” bölgenin karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Keban

¹⁴⁰ Yakar 2014: 336-338.

¹⁴¹ Esin 1981: 88.

¹⁴² Frangipane 2003: 15.

¹⁴³ van Loon ve Güterbock 1972: 79.

¹⁴⁴ Esin ve Arsebük 1974: 141-142.

¹⁴⁵ Frangipane 2003: 12.

¹⁴⁶ Esin 1972: 139- 147.

¹⁴⁷ Esin ve Arsebük 1982: 119- 125.

¹⁴⁸ Hauptmann 1976: 55- 60.

¹⁴⁹ Duru 1973: 14.

¹⁵⁰ van Loon 1971: 48.

¹⁵¹ Harmankaya 1998: 13.

Bölgesi'nde bu kaplara çok sayıda rastlanılmıştır. Daha sonra yapılan yüzey araştırmalarında Ağrı, Van, Iğdır Bölgeleri'nde bu kap grubuyla karşılaşmıştır. Bu “saman yüzlü kap” grubunda yerel özellikler ön plandadır¹⁵². Bölge büyük ölçüde “Uruk Dünya Sistemi” nin¹⁵³ bir parçası durumundadır. Bu birleşmenin en önemli bulguları Elazığ-Malatya Bölümü'ndeki yerleşimlerde ortaya çıkmıştır¹⁵⁴. Bu merkezler dışında Arslantepe'de Uruk etkili yerel özellikte Geç Kalkolitik kültür izlerine rastlanır. Arslantepe Ubeyd Dönemi'nden Bizans Dönemi'ne kadar kesintisiz iskân görmüştür. Dinsel egemenliği elinde tutan seçkin yerel sınıfı, ekonomik düzene ve ürün üretimine de hâkimdi. Verimli topraklara ve önemli su kaynakalarına sahip olması nedeniyle bölge dışardan gelen göçlerin iskan yeri haline gelmiştir.

Arslantepe VII. tabakasında ortaya çıkan mimari yapılar ve seramikler, bölgenin Uruk Kültürü'nün yayılım sürecinin bir parçası olduğunu göstermektedir¹⁵⁵. Bu tabakada ele geçen seri üretim kaseleri çömlekçi işaretleriyle dikkat çeker. Bu kaseler tabakanın sonuna kadar baskın bir şekilde görülür. Dikkat çeken bir diğer önemli unsur kompleks mimari yapılarıdır. Bu tabakada iki önemli yapı ortaya çıkar. İlk yapı dikdörtgen planlı, uzun odalardan oluşur ve depo amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir. İkinci yapı ise büyük bir yapı olup odalarında ele geçen kil mühürler, seri üretim kaseleri ve odaların duvarlarında tespit edilen duvar resimleriyle dikkat çeker. Bu yapının dinsel seremoni amaçlı yapılmış olabileceği düşünülmüştür. Arslantepe VIA evresinde ele geçen buluntular, bölgenin güney ile olan ilişkisinin hala devam ettiğini ve bunun yanı sıra kuzeyden gelen etkileri de görmek mümkündür¹⁵⁶.

Kalkolitik süreci gösteren bir diğer merkez Elâzığ ilindeki Norşuntepe'dir. Bu merkezde ele geçen seramikler iki tipte incelenmektedir. Kat 40 ve 38'de yani bu merkez için Kalkolitik'in ilk evresinde “siyah açkılı seramik” ve bu seramiğin yerel örneğini oluşturan “grafit astarlı seramik” ler tespit edilmiştir. Aynı bölgede yer alan Korucutepe'nin¹⁵⁷ 6. ve 22. Evreleri, Norşuntepe'nin¹⁵⁸ 40. ve 38. tabakalarıyla çağdaş gösterilmiştir. Norşuntepe'nin 37. tabakası Kalkolitik'in ikinci evresine denk gelmektedir.

¹⁵² Burney 1958: 159.

¹⁵³ Algaze tarafından “Uruk Dünya Sistemi” olarak isimlendirilen düzen, uzak mesafeli ticaretin sürdürülmesini mümkün kılan yapı ve mekanizmayı kuran girişimcilere sahip Uruk Dönemi Koloni Sistemidir. Algaze 1993: 17-18; Yakar 2014: 337.

¹⁵⁴ Frangipane 2003: 15.

¹⁵⁵ Frangipane 2011: 972-974.

¹⁵⁶ Frangipane 2011: 974-980.

¹⁵⁷ van Loon 1978: 3.

¹⁵⁸ Hauptmann 2000: 420; Hauptmann 2003: 22, 24.

Bu evrede Suriye ve Mezopotamya etkileri yoğun görülür. Seramikler ve farklı işlevleri olduğu düşünülen üç kısımlı orta salonlu bir mimari kompleks tespit edilmiştir. Bu buluntular bölgenin Mezopotamya ile güçlü ilişki ağının olduğunu göstermektedir. Norşuntepe Kalkolitik'inin son evresini kat 35 temsil etmektedir. Bu evrede tek odalı düzensiz mimari yapılar ve güney etkili seramikler ele geçirilmiştir¹⁵⁹.

Altınova Bölümü'nde yer alan yerleşimler bu dönemle ilgili oldukça önemli veriler sunar. Fakat hiç birinde bölgede önemli bir merkezi konuma sahip olabilecek bir bulgu bulunmaz. Arslantepe bu yerleşimlere göre daha farklı bir tablo sergiler. Arslantepe'de görülen seri üretim kaseler, besin dağıtımında kullanılmıştır. Ele geçen kil mühür ve mühür baskıları, süslü duvarlara sahip büyük sütunlu yapılar, bir platform üzerinde yükselen tapınağın varlığı burada yapılan üretim ve dağıtımın merkezi bir gücün elinde olduğu, ayrıca idari, dini açıdan da güçlü bir yönetici sınıfın olduğunu göstermektedir. Ele geçen buluntular Uruk varlığını çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Arslantepe'nin VIA tabakasında saray olduğu düşünülen büyük bir mimari yapı ele geçmiştir ve bu yapının içinde farklı mimari yapılara sahip konutların olduğu büyük bir kamusal alan ortaya çıkarılmıştır. Bu yapıda bulunan ve depo amaçlı kullanıldığı düşünülen odalar tespit edilmiştir. Ayrıca bu kamusal alanda yönetim faaliyetlerinin yapıldığı ve besin dağıtımının gerçekleştirildiği çok sayıda ele geçen seri üretim kaselerin varlığından anlaşılmıştır. Bütün bu veriler, Arslantepe'de ekonomiye dayalı bir saray yapısının varlığını gösterir¹⁶⁰.

Van Bölümü ve civarına baktığımızda durum biraz daha farklılaşmaktadır. Bölgede yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen arkeolojik verilere göre, en eski yerleşim yerleri MÖ 4. Binin ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Van'da yer alan Tilkitepe yerleşiminde ve Muş'ta yapılan yüzey araştırmalarında Halaf Dönemi'ne ait seramik parçaları tespit edilmiştir. Tilkitepe'de bu dönemde tespit edilen bir grup seramik yerel özellikleri bakımından dikkat çeker. Çünkü bu seramikle bölgede başka bir yerde karşılaşılmamıştır¹⁶¹. Korfmann, bu seramiğe "Tilkitepe Seramiği" demiştir ve Tilkitepe'nin II. evresinde ele geçen seramiklerle form ve kil açısından benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir¹⁶².

¹⁵⁹ Hauptmann 2000: 420.

¹⁶⁰ Frangipane 2003: 19, 21, 25-26.

¹⁶¹ Kılıç 2013: 532.

¹⁶² Korfmann 1982: 175-176.

Tilkitepe I evresinde boyalı ve boyasız seramikler yoğunluktadır. Bu seramikler Muş'ta ele geçen ve hamurunda saman katkısı olan seramiklerle benzerlik göstermektedir¹⁶³.

Burney, Tilkitepe I evresinde bulunan bu kırmızı boyalı seramiği İran'da bulunan Geoy Tepe M, Tepe Hissar I seramiğiyle karşılaştırmıştır¹⁶⁴. Ayrıca Muş'ta bulunan saman yüzlü seramik türünün de Tilkitepe I evresi ve Geoy Tepe'de bulunan seramiklerin benzerolduğunu belirtir¹⁶⁵. Sinan Kılıç, Korfmann, Geoy Tepe seramiklerinin form açısından çeşitlilik gösterdiğini ve bu seramiklerin kendine has özellikleri olduğunu, bahsi geçen seramiklerle benzerlik göstermediğini savunduğunu ifade etmektedir¹⁶⁶. Kırmızı boyalı seramiğin en karakteristik özelliği kabın yüzeyinde kırmızı renk boya ile yapılmış birbirine paralel dalgalı çizgileridir. Bu seramiğe, havzada yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen ve mevsimlik yerleşim olan Yılantaş'ta da rastlanılmıştır¹⁶⁷. Aynur Özfirat ve Catherine Marro, 2004'te bölgede yüzey araştırmaları yapar ve bu araştırmalar sonucu Kalkolitik Döneme tarihlendirilen seramik parçaları bulunur. Van'da bulunan Yılantaş, Hinotepe, Aştepe, Çolpan Mevkii ve bir Urartu kalesi olan Panz'da Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen boyalı seramik parçaları tespit edilir. Panz'da ele geçen bir seramik parçası Ubeyd Dönemi'nin özelliklerini yansıtır. Araştırma sonuçları, Van Gölü Havzası'nda Geç Kalkolitik Dönem'de Transkafkasya ve Kuzey Mezopotamya etkili bir yerleşim sisteminin varlığını kanıtlamıştır¹⁶⁸.

Erzurum Bölümü'nün Kalkolitik Dönemi hakkındaki bilgiler en iyi Sos Höyük'ten gelmektedir. Sos Höyük bu dönemin en önemli yerleşim merkezidir. Höyükte yapılan kazılar ışığında burada Orta Çağ'a kadar kesintisiz iskanın olduğunu gösterir. Sos VA'da tespit edilen kıvrımlı taş duvar dönem için önemli bir mimari unsurdur. Duvarın iç kısmında sert kil ve küçük taşlar yer alır. Bu duvar, hafiri tarafından "çevre duvarı" olarak isimlendirilmiştir. Bu çevre duvarının iç alanında yapılan çalışmalarda, dairesel plana sahip ve içinde ocağın bulunduğu yapılar ele geçmiştir. Taş temelsiz yapıların tabanı sert kil ile yapılmış ve duvarları kerpiçten örülmüştür. Bu yapıların birinde merkezi bir ocak ve güney yönünde içinde seramik parçaları ve kül bulunan bir çukur tespit edilmiştir. Bu yapının tabanının altında yuvarlak ocağı bulunan dört farklı taban bulunmuştur. Tabanların birinde

¹⁶³ Kılıç 2013: 532.

¹⁶⁴ Burney 1958: 160.

¹⁶⁵ Burney 1958: 160.

¹⁶⁶ Korfmann 1982: 176; Kılıç 2013:531.

¹⁶⁷ Kılıç 2013: 530-31.

¹⁶⁸ Özfirat ve Marro 2007: 1-5, 15.

sıkıştırılmış seramik parçaları ele geçmiştir. Tabana sıkıştırılmış bu parçaların bu dönemde yapılmış bir ısı yalıtma sistemi olduğu düşünülmektedir. Kıvrımlı duvarın dışında gerçekleştirilen çalışmalarda Kalkolitik Dönemi yansıtacak bir bulguya rastlanılmamıştır¹⁶⁹.

Sos Höyüğün seramiğine bakıldığında durum biraz farklılaşır. Bölgenin Geç Kalkolitik kültürünün daha çok Transkafkasya kültürlerine paralel bir gelişim süreci içinde olduğu anlaşılmaktadır. Geç Kalkolitik'te Sos Höyük seramik repertuarında hem bölgeye özgü hem de Transkafkasya kültürlerinin karakterini yansıtan örnekler bulunmaktadır. Bölgenin topografik yapısından dolayı Mezopotamya kültürlerinin etkileri görülmemektedir¹⁷⁰.

2.1. Elazığ-Malatya Bölümü

Elazığ-Malatya Bölümü, Yukarı Fırat Havzası'nda yer alır. MÖ 4. ve 3. Binyıllarında iskanın en yoğun olduğu bölgedir. Keban Barajı Projesi kapsamında bölgede yapılan sistemli araştırmalar hızlanmıştır. MÖ 4. ve 3. Bine tarihlendirilen toplam 52 yerleşim yeri saptanmıştır. Bu yerleşimler arasında kurtarma kazısı olarak geçen beş höyüğün kazısı yapılmıştır. Bunlar Tepecik¹⁷¹, Tülintepe¹⁷², Norşuntepe¹⁷³, Korucutepe¹⁷⁴ ve Değirmentepe¹⁷⁵ kazılarıdır. Malatya Arslantepe'deki ilk kazılar, 1932'de başlatılıp 1938'e kadar Louis Deloparte tarafından sürdürülmüştür. Bu çalışmalar 1940 yılında yayınlanır. Daha sonra 1961'de İtalyan Arkeoloji kazı heyeti çalışmalara başlar ve günümüzde de Marcella Frangipane tarafından kazılar yürütülmektedir¹⁷⁶.

MÖ 4. Binde artan yerleşimlerin boyutlarında farklılıklar görülmektedir. Tepecik bu dönemde 2. 1 hektarlık alanıyla bölgenin en büyük yerleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁷. Yerleşimler Fırat'ın kıyısına ya da kıyıya yakın yerlere kurulmuştur. Evlere bireylerin gereksinimlerine göre sonradan yeni bölümler eklenmiştir. Evlerin içi depo, ocak,

¹⁶⁹ Sagona ve Sagona 2000: 58-63.

¹⁷⁰ Sagona 2000: 329-373.

¹⁷¹ Esin 1972, 1974, 1976, 1982.

¹⁷² Esin 1972, 1978, 1982.

¹⁷³ Hauptmann 1972, 1979, 1982.

¹⁷⁴ van Loon 1971; Ertem 1979.

¹⁷⁵ Duru 1979: 1-37.

¹⁷⁶ Alvaro 2012: 345-46.

¹⁷⁷ Esin 1970: 147-158.

seki ve öğütme yeri gibi alanlara ayrılmaktadır. Bununla birlikte duvar yüzeylerinde kimi zaman sıva ve boya izlerine rastlanılmıştır¹⁷⁸.

2.1.1. Mimari

Elazığ-Malatya Bölümü'nde MÖ 4. Bine tarihlendirilen geniş planlı ve düzgün yerleşimler görülmektedir. Mimaride genellikle dikdörtgen plan olmakla birlikte bazen de dörtgen plan karşımıza çıkmaktadır. Yapıların inşa malzemesi taş ve kerpiçtir. Evler taş temel üzerine kerpiç duvarla inşa edilmiş olup içlerinde ocak, fırın, seki gibi ev içi unsurları yer almaktadır.

Bu bölümün en önemli yerleşimi Arslantepe'de, VII, VIA tabakalarında Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen sivil mimari ile birlikte Uruk etkili anıtsal mimari yapılar da görülmektedir¹⁷⁹. Arslantepe'nin VII. tabakası höyüğün kuzeydoğusunda yer almaktadır (Res. 1 a,b). Bu dönemin ilk ve orta evresinde gelişmiş olan yerleşim, höyüğün tümüne yayılmıştır. Bu tabakada yer alan konutlar ve törensel alanlar birbirinden ayrı yapılmıştır. Konutlar genellikle dörtgen planlı olup yapım tekniği taş temel üzerine kerpiç duvardır. Konutların içinde tekne ve fırınlar, taban altlarında ise iskeletler tespit edilmiştir¹⁸⁰. Batı yamacında ortaya çıkarılan anıtsal yapıların duvarları kerpiçten ve oldukça kalın yapılmıştır. Duvarlar dış taraftan bir ya da iki sıra kerpiçle örülmüş ve içleri kerpiç, tuğla parçaları ve çamurla doldurulmuştur. İç yüzeyleri sıvanarak, kırmızı ve siyah renkte geometrik bezemeler ile süslenmiştir. Bu özelliğiyle Norşuntepe ile benzerlik göstermektedir. Nitekim Norşuntepe'de bir evin duvar yüzeyinde kırmızı ve siyah renkte yapılmış, uzun gövdeli ve kıvrıkcık yelesi bir hayvan tasviri karşımıza çıkmaktadır¹⁸¹. Arslantepe VII. tabakasında yer alan yapılarda kerpiç tuğlalardan yapılmış ve kalın bir toprak tabakasıyla sıvanmış sütunlar ortaya çıkarılmıştır. Bu özelliğiyle Tell Brak ile benzerlik gösterdiği düşünülür¹⁸² (Res. 2). VII. tabakanın son evreleri anıtsal yapıların farklı şekilleriyle ve önemli gelişmelerin olmasıyla dikkati çeker¹⁸³. Yan yana sıralanmış dörtgen planlı odalardan oluşan bir yapı grubunun (A850-842) önceden depolama amaçlı kullanıldığı düşünülürken, bulunan toprak boyası ve taş alet üretim artıklarından dolayı bu yapıların yapım etkinlikleri için atölye

¹⁷⁸ Arslantaş 2014: 95.

¹⁷⁹ Frangipane 2000: 443.

¹⁸⁰ Sagona ve Zimansky 2015: 137.

¹⁸¹ Sagona ve Zimansky 2015:137- 138.

¹⁸² Frangipane 1993a: 141.

¹⁸³ Frangipane 1993a: 141.

olarak kullanıldığı anlaşılmıştır¹⁸⁴. Bu yapıların hemen yanında yer alan tapınak C olarak adlandırılan (Res. 3 a, b) yapı farklı bir plan sergilemektedir¹⁸⁵. Güney Irak'tan bilinen “üç bölümlü” plana sahip yapılar ile benzerliklere sahip olup törensel işleve işaret eden nitelikler göstermektedir¹⁸⁶. Bu bağlamda duvarların iç yüzeylerinde boya kalıntıları vardır. Bununla birlikte cella (A900) olarak adlandırılan alanın kısa duvarlarında ikişer niş yer almaktadır. Bahsedilen alanın ortasında yer alan bir podyum ve ateş yeri burada törensel aktivitelerin yapıldığına işaret etmektedir¹⁸⁷. Fakat tabanda ele geçen yüzlerce seri üretim kaseleri ise buranın törensel aktiviteler haricinde dağıtım amaçlı kullanıldığını kanıtlar niteliktedir¹⁸⁸ (Res. 4 a, b, c, d). Bu yapılar ve yapılarda gerçekleştirilen aktiviteler, gelişmekte olan ve güç kazanan sosyal bir tabakanın varlığına işaret etmektedir¹⁸⁹.

Geç Kalkolitik'in son evresine tarihlendirilen VIA tabakası, höyüğün güneydoğusunda rastlanmıştır. Tabaka bu dönemde Mezopotamya'nın etkisi altındadır¹⁹⁰. VIA tabakasında çok amaçlı işlevselliğinden dolayı “Saray” olarak adlandırılan bir grup kamusal yapı ortaya çıkarılmıştır (Res. 5a, b). Bu yapı gruplarına giriş, bezemeli duvarlara sahip uzun bir koridordan sağlanmaktaydı. Bu koridordan da yapının diğer alanlarına geçilmekteydi. Bu alanlar, dinsel aktivitelerin ve malların depolanıp yeniden dağıtımın yapıldığı, merkezi gücü elinde tutan seçkin bir sınıf tarafından kullanılmıştır¹⁹¹ (Res. 6).

Mezopotamya'da önceki dönemlerde dinsel amaçla yapılmış olduğu düşünülen anıtsal yapılar burada ilk defa başka amaçlar için de kullanılarak mimariye yeni bir işlev kazandırmıştır¹⁹². Böylece ilk kez Yakındoğu'da ekonomiye dayalı bir “tapınak-saray” başlangıcı ortaya çıkmış olduğu düşünülür¹⁹³. Bu yapı grubunda aynı plana ve ev içi unsurlara sahip iki büyük tapınak ortaya çıkarılmıştır. A tapınağı Yapı I' in içinde yer almaktadır. Eski bir yapının çıkıntı yapan temelleri üzerine inşa edilmiş olan bu yapı, eski yapının planına benzemektedir. Tapınağın ortasındaki cella duvarları kireçle sıvanmıştır. Bu alanın doğu duvarında iki niş yer almaktadır. Duvarın yüzeyinde kırmızı ve siyah boya kalıntılarına rastlanılmıştır. Tapınağın girişinde cella ile bitişik yapılmış bir odanın duvar

¹⁸⁴ Frangipane 2001: 329.

¹⁸⁵ Frangipane 2001: 329.

¹⁸⁶ Frangipane 2001: 330.

¹⁸⁷ Frangipane 2001: 330.

¹⁸⁸ Sagone ve Zimansky 2015: 138.

¹⁸⁹ Sagone ve Zimansky 2015: 138.

¹⁹⁰ Sagone ve Zimansky 2015: 138.

¹⁹¹ Sagone ve Zimansky 2015: 139.

¹⁹² Frangipane 1999: 61-62.

¹⁹³ Frangipane 1999: 61-62.

yüzeyinin bir kısmı B tapınağıyla benzer bir şekilde damgayla süslenmiştir¹⁹⁴. Kerpiçten inşa edilmiş anıtsal yapıların bulunduğu güneydoğu yamacında bulunan B Tapınağı Yapı IV' ün içinde yer almaktadır. Bu tapınağa giriş anıtsal bir kapıdan ve depo alanlarına bağlı uzun bir koridordan sağlanmaktadır¹⁹⁵. Depo alanlarının batısında büyük bir avlu bulunur. Cellanın girişinde, koridorun duvar yüzeylerinde kırmızı ve siyah renk boya ile yapılmış duvar resimleri dikkat çeker (Res. 7). Bu resimler arasında en belirgin olanı, bir saçak altında bulunan sunak benzeri bir masanın ön tarafında duran ve ellerini havaya kaldırmış, bir erkek figürü betimlenmiştir¹⁹⁶ (Res. 8). Koridorun devamında ve cellanın etrafında yer alan odaların duvar yüzeylerinde yer alan bezemeler farklılık göstermektedir. Damga ile oluşturulmuş kabartma şeklinde tek merkezli karmaşık eşkenar dörtgen süslemeler duvara ayrı bir doku vermiştir (Res. 9). Bu bezeme yöntemi Uruk'taki III. tabaka tapınaklarından bilinmektedir¹⁹⁷. Tapınağın içinde ocak platformu, sunak ve dini ritüellerde kullanılan objeler ele geçmiştir. Bu iç dekorasyona bakıldığında buranın kutsal bir alan olduğu ve sadece belli kişilerin burayı kullandığı anlaşılmaktadır¹⁹⁸.

Norşuntepe'nin J-K 18-19 plankarelerinde Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen toplam 10 tabaka tespit edilmiştir¹⁹⁹. 8-10. katlar Geç Kalkolitik Döneme tarihlendirilmektedir (Res.10). Bu dönemde beyaz sıvalı ve boyalı evler ile karşılaşılır. Bir koridor veya avlu çevresinde sıralanmış depo, fırın ve işlik alanları yer almaktadır (Res. 11). Geç Kalkolitik Dönem yerleşmesi bu evre için bölgeye özgü olan basit yapılar göstermektedir²⁰⁰. Höyüğün batı yamacında yer alan bu tabakaların ilk yedisi dikdörtgen biçimli sivil mimari yapılardan meydana gelmektedir. Bu tabakalar Uruk öncesi mimari yapılar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Evler taş temel üzerine kerpiç duvarlarla örülmüştür. Evlerin tabanları sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. Kerpiç duvarların arasına paralel olarak ahşap hatıllar konulmuştur. Yapılarda ana oda, avlu, depo ve işlik alanları mevcuttur. Evlerin ortasında çatıyı desteklemek için kullanılan ahşap direk çukurları bulunmaktadır (Res. 12). Evlerin içinde ocak ve fırın alanları yer almaktadır. Yapılar düz damlıdır²⁰¹. Bu dönemde sosyal tabakaya örnek gösterilen buluntular 8. tabakada karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı katında ele geçen bir avlu ve avlunun etrafında tek odadan oluşan

¹⁹⁴ Sagona ve Zimansky 2015: 143.

¹⁹⁵ Sagona ve Zimansky 2015: 143.

¹⁹⁶ Sagona ve Zimansky 2015: 143.

¹⁹⁷ Sagona ve Zimansky 2015: 142-143.

¹⁹⁸ Sagona ve Zimansky 2015: 142-143.

¹⁹⁹ Hauptmann 1979: 53.

²⁰⁰ Hauptmann 1976: 56-57.

²⁰¹ Hauptmann 1979: 56-57.

konutlar yer almaktadır. Bu yapıların güneyinde 3m. genişlikte sokaklar bulunur ve bu sokaklar doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bu sokakların güneyinde de bir konut yer almaktaydı²⁰². Bu tabakada birbirine çok yakın geniş caddelerle bağlanan 8 odalı bir yapı ele geçmiştir. Yapının güney kısmında yer alan oda çok iyi korunmuş bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Bu odada kerpiçten yapılmış bir podyumun yer aldığı güney duvarında nişler yer almaktadır. Duvarların yüzeyinde beyaz alçı üzerine kırmızı ve siyah renk boya ile yapılmış geometrik bezemeler yer almaktadır²⁰³. Anahtar deliği şeklinde yapılmış büyük bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının içinde fırın alanına rastlanılmıştır. Duvarlar birkaç kez onarım görmüş ve kerpiç duvarlar arasında yatay dizilmiş ahşap hatıllar yer almaktaydı²⁰⁴.

Bu yapının güneyinde yer alan konutlar farklı yöndedir. Konutlar birbirine paralel doğu-batı yönde uzanmaktaydı ve konutların içinde ocak, fırın alanları tespit edilmiştir (Res. 13). 8 numaralı yapı olarak adlandırılan bir yapı, bu evrede yer alan diğer tüm yapılardan büyüktür. Güney duvarı hariç diğer duvarların kalınlığı bir kerpiç genişliğindedir (30-40 cm kerpiç genişliği). Duvar ve tabanlar beyaz sıva ile boyanmış ve yapının içinde üst üste inşa edilmiş 4 ocak döşemesi, bu yapının aralıklarla onarım geçirdiğini göstermekteydi²⁰⁵. 9. tabakada madenin işlendiğini gösteren maden ergitme fırınları, maden cürufaları ve bakır, spiral, iğne gibi madeni eşyalar ele geçmiştir. 10. tabaka Geç Kalkolitik Dönem'in erken evresine denk gelmektedir. Bu tabakada bir takım dar ve küçük sokaklarla düzenlenen düzgün bir mimari plan ortaya çıkarılmıştır. Burada yer alan geniş bir odada 8. tabakada yer alan yapı gibi beyaz alçı üzerine kırmızı ve siyah renk boya bezemelere rastlanılmıştır. Bu odanın batı duvarında iki kapı bulunmakta ve diğer odalara geçişi sağlamaktaydı. Odanın kuzey duvarında yer alan nişler, yapıyı bu tabakada bulunan diğer yapılardan ayırmaktadır. Bu özellik Mezopotamya mimarisinde uygulanmaktaydı²⁰⁶ (Res. 14).

Tepecik'te Geç Kalkolitik Dönem'e ait mimari yapılar yerleşimin güneybatısında 3. tabakada bulunan 14, 16 AB, A ve B açmalarında tespit edilmiştir²⁰⁷ (Res. 15 a, b). Evler genellikle dörtgen planlı ve simetrik yapılmıştır. Bazı mekanlar (BL mekanı) dar ve uzun yapılmıştır. Kerpiç taban döşemenin de bulunduğu mekanlar vardır. Üçüncü tabakada ortaya çıkarılan ana duvarlar, 1,10/1,00-0,80 m. arasında değişmektedir. Doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde sıralanan bu duvarların arasında yer alan yapılar, kuzeyde ve güneyde yaklaşık

²⁰² Hauptmann 1979: 57

²⁰³ Hauptmann 1979: 74.

²⁰⁴ Hauptmann 1979: 74.

²⁰⁵ Hauptmann 1979: 75.

²⁰⁶ Hauptmann 1979: 75.

²⁰⁷ Esin 1979: 90.

olarak aynı eksen üzerinde inşa edilmişlerdir. Bu yapılar taş temel üzerine kerpiç duvarlardan örülmüştür²⁰⁸.

14, 16 AB, A ve B açmalarında üç yerleşim evresi ele geçmiştir. 3a olarak adlandırılan birinci evredeki mekanlardan “BU” mekanı dışında diğer mekanlar dörtgen planda inşa edilmişlerdir²⁰⁹. “BU” mekanı ince, uzun bir plana sahiptir ve güney duvarının çıkıntı yapan kısmında bir çocuk mezarı tespit edilmiştir²¹⁰ (Res. 16). İkinci evre olan 3b evresinde dörtgen planlı evler ve bu evlerin içinde bulunan ocak kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu evrede dörtgen planlı yapılar dışında “L” biçimli CL mekanı tespit edilmiştir²¹¹. Son evre olan 3c evresinde en sağlam mimari kalıntılara rastlanılmıştır. Burada taş temelli ve yüksek, kerpiçli duvarlara sahip yapılar ele geçmiştir. Üç kısımlı plan gösteren bu yapının orta kısmında bir avlu ve avlunun iki yan kanadında sıralanmış odalar yer almaktaydı. Bu plan tipi Uruk mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Yapının avlusunda Uruk kapları, Karaz seramikleri ve İç Anadolu seramikleri birlikte ele geçmiştir²¹². Avlunun güneyinde “L” şeklinde yapılmış BT2 mekanı tespit edilmiştir (Res. 17). Bu mekanın güneyinde tabanı kerpiçten yapılmış ve içinde kerpiç sekinin yer aldığı CG mekanı ortaya çıkarılmıştır. CG mekanının kuzey ve güney kanadı CF geçidiyle birbirinden ayrılmaktadır²¹³ (Res. 18). Yapının geçiş yeri kuzeyde yer almakta ve tabanı saz ve ağaç kabuklarıyla döşenmiştir. Bu mekanların her birinin içinde ocak, fırın, seki yer almaktadır²¹⁴ (Res. 19).

Tülintepe’de Geç Kalkolitik Dönem 53-54 H derinlik sondajıyla ortaya çıkarılmıştır²¹⁵. Bu sondajdan yukarıdan aşağıya doğru ilk dört tabakası Geç Kalkolitik Dönem’e tarihlendirilmiştir. 54-L sondajında ise beş tabaka tespit edilmiş ve 53-54 sondajındaki dördüncü tabaka bu sondajın beşinci tabakasına denk gelmektedir²¹⁶ (Res. 20 a, b). Bu dönem mimarisi üç yapıyla belirlenmiştir. Dörtgen planlı, kerpiç duvarlı bu yapılardan B mekanın içinde kuzeybatı köşede duvarları kerpiçle örülmüş bir maden ergitme fırını bulunmaktadır. Yapının iç duvarları sıvalıdır. D yapısı doğusunda, E yapısı ise

²⁰⁸ Esin 1979: 90.

²⁰⁹ Esin 1979: 91.

²¹⁰ Esin 1979: 91.

²¹¹ Esin 1979: 108.

²¹² Esin 2000: 125.

²¹³ Esin 1979: 91.

²¹⁴ Esin 1979: 91.

²¹⁵ Esin ve Arsebük 1982: 120.

²¹⁶ Esin ve Arsebük 1982: 120.

batısında yer almaktadır. Yapıların içindeki buluntular, bu yapıların işlik olarak kullanıldıklarını göstermektedir²¹⁷ (Res. 21).

Korucutepe’de Geç Kalkolitik’e tarihlendirilen iki odalı bir ev tespit edilmiştir. Evin en büyük odasında yuvarlak bir ocak ve pişmemiş topraktan boynuz şeklinde çıkıntıya sahip, baskı bezekli üç ocak ayağı bulunmuştur²¹⁸.

2.1.2. Seramiğin Genel Özellikleri

Elazığ-Malatya Bölümü’nde MÖ 4. Binde yaygın olarak kullanılan seramik grubu “Krem Saman Yüzlü Seramikler”dir. Bu seramiklerde hakim olan kap formu dikey ya da hafif içe dönük ağız kenarlı ve yassı yivli ya da içe doğru eğik kesilmiş basit seramiklerden oluşmaktadır. Bezeme olarak kırmızı ve kahverengi basit şeritli ve ağ motifi kullanılmıştır.

Arslanteppe’nin yerel Geç Kalkolitik Dönem tabakası olan VII. tabakada yavaş dönen çarkta yapılmış çeşitli boyutlarda çok fazla seri üretim kase ele geçmiştir. Bu kaseler kaba ve standart yapılmış olup, üzerinde çömlekçi işareti yer almaktadır²¹⁹ (Res. 22). Önemli bir yer tutan seri üretim kaselerin çoğu saman yüzlü seramiklerden meydana gelmektedir. Bunların haricinde kırmızı, çizgi ve nokta bezemeli seramikler de görülmektedir. Silindirik boyunlu çömlekler, omurgalı bardaklar, açık veya kırmızı renkli astarlı, perdahlı boyunlu çömlekler yaygın kullanılmıştır²²⁰. Bu tabakada ortaya çıkarılan bir mekanda büyük boyutlarda beş kap, bir şişe ve küçük çömlekler ile mutfak kapları ele geçmiştir (Res. 23). Bunlar arasında en çok kesik konik kaseler dikkati çeker. Bu kaseler çarkta aceleyle yapılmış, yüzey işlemi özensiz olup form olarak basit ve standarttır. Boyutlarına göre iki tipte karşımıza çıkarlar. Birincisi daha küçük kaplardan oluşur ve sayıca fazladır. Bunların yapım özellikleri Geç Uruk Dönemi özelliklerine sahip olan açık kaplarla aynıdır. Bu açık kaplar elle yapılmış olup, Mezopotamya ve çevresindeki yerleşmelerde yaygın olarak kullanılmışlardır ve “Devrik Ağızlı Kase” olarak geçerler²²¹.

²¹⁷ Esin ve Arsebük 1974: 142.

²¹⁸ van Loon ve Güterbock 1972: 79.

²¹⁹ Frangipane 1993a: 44.

²²⁰ Frangipane 1991: 213.

²²¹ Frangipane 1993a: 44.

Güney odasında belli bir yoğunlukta seri üretim kaseleri mühür baskılarıyla birlikte ele geçmiştir²²². Bu seramiklerin yanında az sayıda kaliteli seramikler bu tabakanın sonunda ele geçmiştir. Hamurlarında saman katkıya rastlanmaz. Saman yüzlü seramiklerin kabalığı kap boyutuna göre değişmektedir. Depo kaplarının tümü ince astarlıdır ve yarısı kırmızı-turuncu renge sahiptir²²³ (Res. 24). Bazı saman yüzlü seramikler kap kuruduktan sonra özensizce açkılanmışlardır. Bu seramikler genel olarak Kuzey Suriye ve Mezopotamya’da görülen genel özellikleri yansıtırlar, fakat teknik ve tipolojik olarak farklı özellikler görülmektedir. Seri üretim kaseleri en dikkat çekici gruptur (Res. 25 a) ve iki tipte karşımıza çıkarlar. Birinci tip çakmak taşıyla dipleri kazınmış olan yuvarlak kaselerdir (Res. 25, b). Dipte kabın dışında çömlekçi işaretine rastlanır ve Coba Kaseleri’nin devamı niteliğindedir. İkinci tip ise, dipleri düz ve geniş olan konik kaselerdir ve bunların da kabın iç yüzeyinde gövdenin alt kısmında çömlekçi işareti bulunur²²⁴ (Res. 26).

VII. tabakanın sonuna doğru seramiklerde bir değişim meydana gelmektedir. Çark yapımı, ince kum katkılı ve açkılı olan yeni bir seramik türüyle karşılaşılır. Bu yeni seramik türünden birkaç parça ele geçmiş olmasına rağmen, VIA tabakasındaki seramiklerinin öncüsü olmaları açısından önemlidir. Bu yeni seramik grubu, saman yüzlü seramiklerle birlikte çok odalı yapı grubunda ve tapınaklarda ele geçmiştir²²⁵. Açkılı seramikler kırmızı-siyah, kırmızı-gri ve kahverengi olarak gruplara ayrılırlar. Kırmızı-siyah renkte olanlar pişirme sırasında kontrollü fırınlanma sonucu bu renk kontrastı elde edilmiştir. Çömlek gibi kapalı kaplarda kabın dış yüzeyi siyah, iç yüzeyi kırmızı yapılmıştır. Kase gibi açık kaplarda kapalı kapların tam tersi bir durum söz konusudur. Kabın dış yüzeyi kırmızı, iç yüzeyi siyahtır. Bu grup VII. tabakanın sonunda ortaya çıkmıştır²²⁶ (Res. 27).

VII. tabakanın sonu ile VI. tabakanın başında seramiklerde ani bir değişim gözlemlenir. Hakim grup olan saman yüzlü seramiklerin yerini dört farklı seramik grubu alır. Birinci grup, Mezopotamya’nın “Basit Yalın” seramiklerini andıran ve “Saklı Astarlı” seramikleri de içeren, ince devetüyü çark yapımı seramikler oluşturur (Res. 28 a). İkinci grup, VII. tabakadaki seramiklere benzeyen fakat saman yerine kiline kum katılarak elde edilen kaba, seri üretim kaselerdir (Res. 28 b). Üçüncü grup, Kırmızı-Siyah Açkılı (Red-

²²² Frangipane 1993a: 42.

²²³ Frangipane 2000: 442.

²²⁴ Frangipane 2000: 442.

²²⁵ Sagona ve Zimansky 2015: 139.

²²⁶ Sagona ve Zimansky 2015: 140.

Black Burnished Ware) seramiklerdir ve son grubu ise, mutfak kapları oluşturur²²⁷ (Res. 28c). Seramiklerde görülen bu ani değişiklik, bölgeye yeni toplulukların geldiğini göstermektedir. Bu dört farklı seramik grubu, farklı kültürel çevrelerle yeni bağlantıları ortaya koymaktadır. Transkafkasya ile ilişkiler daha çok yoğunlaşmasına rağmen, VIA tabakası, Geç Uruk kültürüyle ilişki içerisine girmiş ve bu kültürün etkisinde yerel özelliklerle birlikte gelişimini sürdürmüştür. VIA tabakasındaki kap formları oldukça standart yapılmıştır. Bu evrede çömlekçi işareti rastlanılmaz, çömlekçi ustaları yerel geleneğe bağlı kalmışlardır²²⁸. Bu seramikler Eski Yakınoğu'nun en önemli kültür öğelerinden birini oluşturmaktadır ve yayınlarda Erken Transkafkasya, Kura- Aras veya Karaz seramiği olarak geçer²²⁹. Bu seramik türü Doğu Anadolu, Kuzeybatı İnan Bölgesi'ne kadar büyük bir coğrafyada yayılım göstermiştir²³⁰. Amik Ovası'nda ise İlk Tunç Çağı tabakalarında (H-I) çok fazla sayıda ele geçen bu seramikler, Linda ve Robert Braidwood tarafından, renk düzenine göre "Kırmızı-Siyah Açıklı Mal" diye tanımlanmaktadır²³¹.

Arslantepe VIA tabakasının seramiği, çark yapımı açık renklidir (Res. 29 a, b). VII. tabakanın geç evresinde de el yapımı kırmızı-siyah açıklı kaplar (Red- Black Burnished Ware) ile mutfak kapları bulunmaktadır²³². Bunlar hamur katkısına göre ince, yarı ince ve kaba seramikler olarak tasnif edilmişlerdir²³³. İnce ve yarı ince seramikler saklı astarlı büyük boyda ve boyunlu çömlekler (Res. 30,11), küçük formlu, boyunlu çömlekler (Res. 30, 3), yüksek kaideli, akıtacaklı çanaklar (Res. 30, 2) ve ağız kenarları belirgin çanaklardan oluşurlar. Hamuru kaba seramiklerde silindirik bardaklar, konik çanaklar (Res. 30, 4-7; 31, 3), akıtacaklı şişeler ve dört tutamağı olan devrik ağızlı kaseler (Res. 31, 1) görülmektedir²³⁴.

El yapımı, kırmızı-siyah açıklı seramiklerin tipik kap biçimleri, küçük testiler, çömlekler, yüksek kaideli çanaklar, kulplu ve düz dipli çanaklardan meydana gelmektedir. Bunlarla birlikte çok sayıda pithos, mutfak kapları, büyük çömlekler ve testiler de görülmektedir²³⁵ (Res. 30-31).

²²⁷ Sagona ve Zimansky 2015: 146.

²²⁸ Sagona ve Zimansky 20015: 147.

²²⁹ Burney ve Lang 1971: 43-85.

²³⁰ Sagona ve Zimansky 2015: 147.

²³¹ Braidwood ve Braidwood 1960: 358-68.

²³² Frangipane ve Palmieri 1983: 325.

²³³ Frangipane ve Palmieri 1983: 326-7.

²³⁴ Frangipane ve Palmieri 1983: 354- 61.

²³⁵ Frangipane ve Palmieri 1983: 354-61.

Norşuntepe'nin Geç Kalkolitik tabakalarında ele geçen el yapımı kaba seramiklerin hamuru kum ve saman katkılı olup orta derecede pişirilmişlerdir. “Fırça İzli Seramikler” olarak geçer, çünkü yüzeylerinde fırça izleri görülmektedir²³⁶ (Res. 32). Bu saman katkılı, açık kıvılcık kahverengi seramiklerle birlikte çok iyi fırınlanmış hamuru açık renk seramikler de ele geçmiştir²³⁷ (Res. 32, 7; 33, 1-4). Kendinden astara sahip olan fırça izli seramikler, renk olarak iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, kahverengi ya da kırmızı-kahverengindedir. İkinci grup ise mat mor, kahverengi renktedir. Bunların yanında beyazımsı, boz ya da boz-siyah ve okru renginde seramikler ele geçmiştir. İnce hamura sahip seramiklerde genelde açık kahverengi, beyazımsı ya da boz renk zemin görülmektedir. Beyaz zemin üzerinde yapılmış mor-kırmızı renkte seramiklerin yüzeyinde ve ağzın iç tarafında şerit ya da kafes motifi yer almaktadır²³⁸. Yaygın olarak derin kaseler, içe dönük ağız kenarlı çift konik formlu kaplar, karınlı tutamaklı çömlekler, küpçükler, ayaklı çanaklar kullanılmıştır (Res. 33-34). Bezeme olarak en çok şerit bantlar kullanılmış ve bununla birlikte baskı ve kazıma bezemeye sahip kap parçalarına da rastlanılmıştır²³⁹ (Res. 35).

Tepecik'in Geç Kalkolitik tabakalarında el ve çark yapımı, saman katkılı, açık renkli seramikler ele geçmiştir²⁴⁰. Bu seramikler devrik ağızlı kaseler (Res.36, 2), ip delikli tutamaklı (Res. 36, 3), açık renk ve nokta bezemeli çömleklerdir (Res. 36, 2). Bir yapının avlusunda Karaz seramiği ile birlikte ayaklı meyvelikler bulunmuştur. Geç Kalkolitik'in son aşamalarında Karaz tipi seramikler yoğun kullanılmıştır. 3. tabakada tespit edilen bir yapının içinde Son Uruk evresine verilen, devrik ağızlı kaseler, ip delikli tutamaklı çömlekler, çark işi ince yapım, saklı astar bezemeli, saman yüzlü seramikler, Uruk kapları, Karaz seramiği ve İç Anadolu seramikleri bir arada bulunmuştur²⁴¹. Bu seramiklerin Uruk kapları ve Karaz seramiğiyle bulunması Elazığ-Malatya Bölümü'nün Kuzey Suriye, Mezopotamya, Kafkaslar ve İç Anadolu ilişkileri arasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir²⁴² (Res. 37).

Tülintepe'nin Geç Kalkolitik'in karakteristik seramiği saman yüzlü seramiklerdir. Bu seramikler Amuk F evresiyle çağdaştır. Kaselerin bazı örneklerinde ağız kenarlarının iç

²³⁶ Hauptmann 1972: 99.

²³⁷ Hauptmann 1979: 55-56.

²³⁸ Hauptmann 1972: 99.

²³⁹ Hauptmann 1979: 56.

²⁴⁰ Esin 1972: 146.

²⁴¹ Esin 1979: 92-93.

²⁴² Esin 1979: 94.

kısmında kırmızımsı kahverengi şerit bant bezemeler yer alır²⁴³ (Res.38, a). Bazı örneklerin dış yüzünde boya şeritlerle eşkenar dörtgen bezemeler yapılmıştır (Res. 38, b). Bazı boyunlu çömleklerde ve küplerde mat kahverengi şeritlerin üstüne nokta bezemeler görülür. Konik gövdeli küçük çömlekler, Uruk dönemi kırmızı astarlı seramikler ile benzer özellikler yansıtmaktadır²⁴⁴.

Korucutepe’de Geç Kalkolitik Dönem’e tarihlendirilen seramikler el yapımı saman katkılı ve iyi pişirilmemiş olan açık kahverengi seramiklerdir. Bu seramikler 3 grupta ele alınmıştır²⁴⁵. Seramiklerin çoğu birinci grubu oluşturan “yalın açkısız” seramiklerdir. İkinci grup, “astarlı alacalı yüzeyli”, üçüncü grup ise, “açkılı astarlı”dır. Genelde inceltilmiş dudaklı olan ağız kenarları, çoğunlukla, yayvan kase veya çanak ve kısa boyunlu çömlek formlarına aittir. Bezeme olarak baskı bezekli kabartma bantlar kullanılmıştır (Res. 39 a, b, d). Ele geçen diğer kap parçaları kahverengi- siyah veya bu renklerin alacalanmış tondaki MÖ 3. Binin seramiklerine benzemektedir. Bunun dışında kırmızı boyalı, devetüyü renginde, kabartma bezemeli siyah kap parçaları da bulunmaktadır (Res. 39 c, e). Bu seramikler Geç Kalkolitik’in son evrelerinde görülmüştür. Yaygın olarak dışa açılan boyunlu çömlekler, kısa düz boyunlular ve dışa dönük ya da içe devrik ağızlı kaseler kullanılmıştır²⁴⁶ (Res. 39).

2.1.3. Küçük Buluntular

Arslantepe’de elen geçen Geç Kalkolitik Dönem mühürleri merkezi ekonominin ve ticari faaliyetlerin birer göstergesidir²⁴⁷. Arslantepe VIA tabakasında tespit edilen IV nolu mekanın A 340, 364 ve 365 nolu odalarında çok sayıda idari ve ticari işlerde kullanılmış mühür baskıları ele geçmiştir. Bunlar otuzdan fazla değişik mühür izi taşımaktadır. Mühür ve mühür baskıları, bu odaların depolama ve yiyecek dağıtımını için kullanıldığını göstermektedir²⁴⁸. Arslantepe’de karışık bir yönetim sisteminin varlığı, sarayın başka bir alanında (A206 nolu dikdörtgen çukur) bulunan 500 kırık mühür baskısı ile kanıtlanmaktadır. Mühür baskılarında bulunan izlerin farklı kısımların bir arada toplanması

²⁴³ Esin 1976: 120.

²⁴⁴ Esin 1976: 120.

²⁴⁵ van Loon 1972: 48.

²⁴⁶ van Loon 1972: 48.

²⁴⁷ Sagona ve Zimansky 2015: 132.

²⁴⁸ Palmieri 1989: 420.

ve yarısı tam halde, 150 civarı farklı mühür yeniden yapılmıştır. Silindir formda mühürler az sayıdadır, asıl egemen olan mühürler damga şeklindeki mühürlerdir²⁴⁹.

Damga mühürlerde hayvan tasvirleri çok sık kullanılmıştır. İkonografi ve üslup açısından Kuzey Suriye ve Mezopotamya özelliklerini yansıtırlar da temelde özerktirler. Hayvan tasvirleri hem silindir hem de büyük yuvarlak damga mühürlerde doğal ve hareket eder pozisyonda verilmiştir (Res. 40, a). Aralarında aslanların sıkça bulunduğu karşıt (*tethe-beche*) konumlu hayvanlar, daha çok güney Mezopotamya geleneğini yansıtırlar, fakat yine figürlerin özelliklerinde yerel üslup görülmektedir²⁵⁰. Mezopotamya’da silindir mühürlerde çuval ya da bir kap taşıyan figürler tasvir edilmiş olup, Arslantepe’de ise damga mühürlerde bu durum gözlemlenmektedir. Silindir mühürlerde betimlenen figürler, ayrıntılara özen gösterilmeden basit yapılmıştır. Hayvan figürleri burada da sık kullanılmaktadır. Betimlenen hayvan tasvirleri Arslantepe’nin özelliği olan geometrik bezemeye uygun bir biçimde, almaşık baş aşağı pozisyonda konumlandırılmıştır²⁵¹. Tasvir sanatındaki tek örneği, harman anını gösteren silindir mühürdür²⁵². Bu sahnenin benzerine Susa’da bulunan bir mühürde rastlanılmıştır²⁵³. Arslantepe mühürlerinde görülen çeşitli ikonografik ve işlevsel görünüşler, Mezopotamya sistemini taklit eden ve yerel çerçevede geleneklere bağlı kalan bir yönetim sisteminin varlığını ortaya koymaktadır²⁵⁴ (Res. 40).

Arslantepe’nin başka bir özel göstergesi, madene verilen önemdir. Maden üretimi komşu bölgelerden gelen talep, yerel yöneticilerin savaş faaliyetlerinin teknolojik gelişmesi ve üretim faaliyetleriyle bağlantılıdır²⁵⁵. Arslantepe’nin VIA evresinde sarayın batısında yer alan III. yapının kalıntıları arasında, arsenikli bakırdan yapılmış bir silah deposu tespit edilmiştir. Burada dört kat sarmal bir levha, on iki mızrak ucu ve dokuz kılıç ele geçmiştir. Dörtgen uçlu, uzun omurgalı mızraklar çift kalıpla, kılıçlar ise tek kalıpla yapılmıştır. Kılıçlar oyma tekniğiyle kabartmalı şeritlerle bezeli düz siperli bir kabzaya sahipler. Üç kılıcın sapı üstünde gümüş kakma ile bezenmiş küçük üçgen sıraları yer almaktadır²⁵⁶ (Res. 41 a, b). Bu silah deposunun yanı sıra çeşitli alanlardan üretim artışının bir göstergesi olarak

²⁴⁹ Frangipane 1993a: 46.

²⁵⁰ Frangipane 1993a: 46.

²⁵¹ Frangipane 1993a: 47.

²⁵² Frangipane 1993a: 47.

²⁵³ Frangipane 1993a: 47.

²⁵⁴ Frangipane 1993a: 47.

²⁵⁵ Frangipane 1993a: 47.

²⁵⁶ Sagona ve Zimansky 2015: 146.

çok sayıda kurşun, gümüş, altın ve bakırdan objeler, metal cürufu ve bakır cevheri ele geçmiştir. Tüm bu veriler metal işçiliğinde uzmanlaşmanın arttığını göstermektedir²⁵⁷.

Tepecik'in Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen 3. tabakasında ortaya çıkarılan anıtsal yapının BK avlusunda ve yan kanat odalarında seramik buluntularla birlikte, bakır cevheri ve metal cürufları bulunmuştur²⁵⁸. 3c evresinin CR mekanında bir çift sarmal başlı iğne (Res. 42) ve maden cürufu ele geçmiştir. Diğer yan odalarda "Kenan Tipi" kesiciler, kemik aletler tespit edilmiştir²⁵⁹. Bu evrede obsidyen çok yoğun kullanılmıştır. CF geçidi ve BM mekanı küçük buluntu bakımından çok zengindir. Bu mekanlarda seramiklerle birlikte çakmak taşı dilgiler ve obsidyen aletler, BU ve BN mekanlarında da çakmak taşından dilgiler bulunmuştur²⁶⁰. Avluda bulunan bakırdan bız çok iyi işlenmiş, bezemeli, kemikten toplu iğneler, pişmiş topraktan bir kulak tıkacı ve biraz tahrip olmuş bir idol başı ele geçen diğer küçük buluntulardır²⁶¹ (Res. 43).

Norşuntepe'nin Geç Kalkolitik Döneme tarihlendirilen J/K 17/18 açmalarında ele geçen zengin buluntular çok çeşitli bir taş endüstrisini belgelemektedir²⁶². Bu zengin buluntular arasında taş baltalar iki tipte karşımıza çıkar. Birinci tip dik sırtlı, basık üçgen; ikinci tip ise yamuk namlulu baltalardan oluşur. Uzun dilgiler, uzun ince kalemler, çakmak taşı ve obsidyen deliciler, çok sayıda ok uçları ve obsidyen kalıntıları ele geçmiştir. Üçgen namlulu, mahmuzlu, saplı, baklava dilimi şeklinde ok uçlarına rastlanılmaktadır. Mühürler arasında kemikten yapılmış yarım daire kesitli ve kafes biçiminde oyma bezemeli, enlemesine delinmiş ve geometrik bezemeye sahip düğme mühür, aynı biçimde tarama bezemeli mühür örnekleri görülür. Bu evrenin belirgin mührü olan üçgen biçimli üç adet mühür ele geçmiştir. Bu mühürlerden birinin dikdörtgen baskı yüzeyinde yürüyen bir aslan, önünde iki dal motifli, tepesinde de bir mızrak betimlenmiştir (Res.44 e.). Üçgen mühürlerde geyik, karaca, dağ keçisi ve karşılıklı duran yılan tasvirleri sık kullanılmaktadır²⁶³ (Res. 44).

²⁵⁷ Frangipane 1997: 49.

²⁵⁸ Esin 1982: 109.

²⁵⁹ Esin 1982: 115.

²⁶⁰ Esin 1979: 92.

²⁶¹ Esin 1979: 92.

²⁶² Hauptmann 1979: 56.

²⁶³ Hauptmann 1979: 57.

2.1.4. Ölü Gömme Geleneği

Arslantepe'nin Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen VII. tabakasında toplamda on beş tane basit toprak ve çömlek mezar tespit edilmiştir. Çömlek mezarlara çocuk ve bebekler, basit toprak mezarlara ise yetişkinler hoker pozisyonda konulmuştur. Çömlek mezarlara evlerin taban altında, basit toprak mezarlara ise evlere yakın alanlarda rastlanılmıştır²⁶⁴. Yetişkin mezarlarından bir tanesi iyi korunmuştur. İskelet sol tarafına hoker pozisyonda yatırılmış ve her iki kolun yanına pişirme kapları, ayağının altına ise el yapımı, saman yüzü çanak ve kırmızı açkılı seramikler konulmuştur²⁶⁵. Mezarlara, mezar hediyesi olarak basit kaba kaplar ve boncuklar bırakılmıştır. Sadece bir tane basit toprak mezarda taş mühür bulunmuştur. Başka bir basit toprak mezarda ise cesed iki büyük pişirme kabına dayandırılmış ve ayaklarının dibine iki çanak bir çömlek ele geçmiştir. Bazı mezarlarda ise mezar hediyelerine rastlanılmamıştır. Bu mezar hediyeleri, Arslantepe'nin bu evresinde sosyal bir sınıf farkının olmadığını kanıtlamaktadır²⁶⁶ (Res. 45).

Korucutepe'nin XXXVII- XXXIX tabakalarında höyüğün kuzeybatı köşesi mezarlık olarak kullanılmıştır. Burada tekli ve ikili, basit ve küp mezarlar ele geçmiştir (Res. 46 a). Ele geçen mezarlar sosyal sınıf arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Yapı kalıntılarında meydana gelen 2 m. kalınlığında bir dolgu ortaya çıkarılmıştır²⁶⁷. Bu dolgunun içinde kerpiçten, dikdörtgen şeklinde iki erişkin bireye ait mezar ve çocuklar için yapılan bir küp mezar ele geçmiştir. Birinci mezar bir kadına ait ve içinde kemer, ayak ve kol bileziği, kireçtaşından boncuklar, gümüş diadem, ay biçimli gerdanlık ve saç halkaları bulunmuştur. Bu mezarın yanında çifte bir mezar tespit edilmiştir. Erkeğin yanında ham demirden topuz başı, gümüşten bileklik ve bakırdan hançer; kadının yanında ise bilezik şeklinde yapılmış baskı mühür bulunmuş ve mührün üzerinde yabancı keçi tasviri vardır²⁶⁸ (Res. 46, b). Hediye olarak bırakılan eşyalar, Korucutepe'nin Geç Kalkolitik Dönem'inin maden üretimine ilişkin bakır hançer, gümüş diadem, saç halkaları, ay biçimli gerdanlık, bileklik, bilezik biçimli damga mühür, demirden topuz başı gibi eşyalar önemli veriler sunmaktadır²⁶⁹.

Norşuntepe'de 1970-73 yıllarında yapılan çalışmalarda Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen toplam yedi mezar tespit edilmiştir. VII. tabakada bulunan bir evin tabanının

²⁶⁴ Frangipane 1993a: 39.

²⁶⁵ Frangipane 1993a: 39.

²⁶⁶ Frangipane 1993a: 39.

²⁶⁷ Palumbi 2003: 100.

²⁶⁸ van Loon ve Güterbock 1972: 80.

²⁶⁹ van Loon ve Güterbock 1972: 79-80.

altında çömleğin içine hoker pozisyonunda bir çocuğa ait iskelet ele geçmiştir²⁷⁰. Başka bir evin tabanına gömülmüş çömleğin içinde sağ tarafına yatırılmış bir iskelet bulunmuştur ve mezar hediyesi olarak kireçten küçük bir boncuk bırakılmıştır. Bulunan diğer çömlek mezarlar da K/19'da bulunan mekanın kerpiç kalıntıları arasında ortaya çıkarılmıştır. Bir tanesi 17 cm. uzunluğunda, hoker pozisyonunda ve başı kuzeydoğuya doğru çevrilmiş, diğeri ise 38 cm. uzunluğunda, sırt üstü yatırılmış, hoker pozisyonunda ve başı batıya çevrilmiş şekilde gömülmüştür. Bir diğer mezar çömlek mezar değil, bir sepet içine konularak gömülmüştür ve mezarda örgü izlerine rastlanılmıştır²⁷¹ (Res. 47).

Tepecik'te bu döneme tarihlendirilen bir evin güney duvarının çıkıntı yapan kısmında kerpiç mezarın içinde hoker pozisyonunda çocuk iskeleti ele geçmiştir. Boynunda kireçten boncuklarla yapılmış bir gerdanlık bulunmuştur²⁷² (Res. 48).

2.2. Erzurum-Kars Bölümü

Doğu Anadolu'nun diğer alt bölümlerinde görülen Mezopotamya'nın güçlü kültürel etkileri Erzurum-Kars Bölümü'nde görülmemektedir. Bu bölge daha çok kuzeyli küçük tarımcı toplulukların etkisi altında kalmıştır. Bölgede Geç Kalkolitik Dönem yerleşimlerin en önemlisi Sos Höyük'tür. Sos Höyük düzenli stratigrafi veren tek merkezdir²⁷³. Diğer üç yerleşimde Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinde ise tabakalanmaya dair net sonuçlar yoktur²⁷⁴. Bu yerleşimlerin malzemesi Sos Höyük malzemesine göre M. Işıklı tarafından 2005 yılında tekrar değerlendirilmiştir²⁷⁵.

2.2.1. Mimari

Erzurum-Kars Bölümü'nün Kalkolitik Dönem verileri bölgenin anahtar yerleşimi olan Sos Höyük'te tespit edilmiştir.

Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen Sos VA'da bu dönemin mimari özelliklerini gösteren kavisli büyük bir taş duvar ortaya çıkarılmıştır. Bu duvar özenli yapılmış sıkı taş örgülerden oluşmaktadır. İç kısmı sert kil ve küçük taşlarla inşa edilmiş, 2.5 m.

²⁷⁰ Hauptmann 1979: 55.

²⁷¹ Hauptmann 1979: 55.

²⁷² Esin 1979: 91.

²⁷³ Işıklı 2011: 229.

²⁷⁴ Işıklı 2011: 219.

²⁷⁵ Işıklı 2005: 408-481.

kalınlığındadır²⁷⁶. Olasılıkla kerpiçten ve ahşaptan bir üst yapıya sahipti ve Pasinler Ovası'na hakim bir noktada yer almaktaydı. Çevre duvarı olduğu düşünülen duvarın bu dönemde iki onarım evresi geçirdiği tespit edilmiştir²⁷⁷. Duvarın iç tarafında yuvarlak planlı, merkezi ocağa sahip bazı yapılar bulunmuştur. Bu yapıların benzerleri Transkafkasya kültüründe karşımıza çıkmaktadır. Evler taş temelsiz, kerpiç duvarlardan yapılmışlardır. Tabanları sert kilden yapılmış ve kireçle sıvanmıştır. Bunların içinde yuvarlak ocaklar bulunmaktadır. Ocakların haricinde odaları bölen taş sırası izlerine rastlanılmıştır. Bu döneme ait başka bir yapının bir kısmı bulunmuştur. Bu yapı dikdörtgen planlı, taş temellidir. Odada bulunan yuvarlak bir ocağın etrafını “U” şeklinde taş sıraları çevrelemektedir²⁷⁸ (Res. 49 a, b). Bu büyük duvar MÖ 3100 tarihinde ikinci defa yıkılmasından sonra bir daha onarılmamıştır. Bu alanda dikdörtgen planlı, taş temelli, yuvarlak ocaklı yapılar yapılmıştır. Bu mimari katın üstünde Sos Höyük'te görülen yuvarlak planlı, bağımsız ilk mekan ortaya çıkarılmıştır²⁷⁹ (Res. 50). Sert sıvalı tabana sahip olan bu yapı taş temelsiz inşa edilmiştir. Girişi batıda yer alır ve merkezi noktada yuvarlak bir ocak ve ahşap destek çukuru rastlanılmıştır. Yapı kısa bir süre sonra terk edilmiş ve daha sonra içine çöp çukuru açılmış, bu çukurda seramik parçaları bulunmuştur²⁸⁰.

Bölgede yapılan ilk arkeolojik kazı olan Karaz Höyük'ünün güneyinde yapılan çalışmalarda Osmanlı-Bizans-Selçuk katlarının altında ETC, Kalkolitik Dönem tabakalarına inilmiştir²⁸¹. Batısında yer alan B açmasında tepeden aşağıya doğru kademeler halinde 15 yapı temeli tespit edilmiştir. Temeller tek sıra halindedir ve üstteki kerpiçler yok olmuştur. Höyükte yapılan çalışmalarda Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmamıştır²⁸². Güzelova²⁸³ ve Pulur²⁸⁴ Höyükleri'nde de tam plan veren herhangi bir yapı tespit edilememiştir. Bu iki yerleşimde mimariye dair taş temel ve kerpiç kalıntıları bulunmuştur.

Sos Höyük VA evresinde bulunan yapılarda ele geçen çift boynuzlu taşınabilir veya sabit ocaklar, Erken Transkafkasya Kültürü'nün tipik malzemesidir. Bu ocakların bazıları üç boynuzludur, diğer iki boynuzlu örnekler bölgenin diğer yerleşimlerinde de görülmektedir.

²⁷⁶ Sagona 2000: 351.

²⁷⁷ Sagona ve Zimansky 2015: 148.

²⁷⁸ Sagona ve Sagona 2000: 60.

²⁷⁹ Sagona ve Sagona 2000: 60.

²⁸⁰ Sagona ve Sagona 2000: 60.

²⁸¹ Koşay ve Turfan 1959: 358.

²⁸² Koşay ve Turfan 1959: 358.

²⁸³ Koşay ve Vary 1967: 7-8.

²⁸⁴ Koşay ve Vary 1964: 13-14.

Sagona üç boynuzlu ocakların iki boynuzlulara göre daha geç evreye ait olabileceğini söylemektedir²⁸⁵.

2.2.2. Seramiğin Genel Özellikleri

Sos Höyük VA evresinde ele geçen seramikler Sagona tarafından dört grupta incelenmektedir²⁸⁶. Bunlar;

1) Sioni Seramikleri: Gürcistan'daki Sioni yerleşiminde ele geçen bu grubun en belirgin özellikleri ağız kısımlarında çentik, baskı, tırtıklı veya dalgalı çizgilerle yapılmış bezemenin yer alması ve gövde kısımlarında geniş bantlar şeklinde tarak bezemenin bulunmasıdır²⁸⁷. Bu seramikler Sos Höyük VA evresinde ele geçen birkaç gövde parçası ile temsil edilir. Bu seramikler Erzurum-Kars Bölümü'nün Güney Kafkasya ile olan ilişkilerini göstermesi bakımından çok önemlidir²⁸⁸ (Res. 51 a, b)

2) Gri ya da Mat Dokulu Seramikler: Erzurum-Kars Bölümü'nde oldukça yoğundur. Seramikler el yapımı, kaba olup, çok iyi fırınlanmıştır. Mika ve taşçık katkılı bir hamura sahipler. Her zaman astarlı olan bu yerel seramiklerde mat kahverengi veya kırmızımsı sarı renkler görülmektedir. Genelde oval gövdeli çanak çömlekler kullanılmaktadır²⁸⁹ (Res. 52, a).

3) Proto-Kura Aras Seramiği üçüncü grubu oluşturur. Özelliklerinden dolayı Erken Transkafkasya Seramiği'ne benzerdir ve "Siyah Açıklı Seramik" olarak da adlandırılmıştır²⁹⁰. Kolay ufalanabilir kumlu hamura sahip olan bu seramikler, son derece iyi açıklı, astarlıdır, gri ve siyah renk görülebilmektedir.²⁹¹ (Res. 52, b).

4) Dördüncü grup Sos Höyük dışında Doğu Anadolu'da başka bir yerde tespit edilmemiştir. Daha çok Transkafkasya Kalkolitik Dönemi ile benzer özellikler göstermektedir²⁹². Kaliteli bir hamura sıkı bir dokuya sahip olan bu seramikler orta seviyede fırınlanmıştır. Fırınlanmaya bağlı olarak dış yüzey siyah ve iyi astarlıdır. Oval gövdeli çömlekler, yarı küresel, konik ve düz kenarlı kaseler kullanılan formlardır. Fakat en

²⁸⁵ Sagona ve Sagona 2000: 62.

²⁸⁶ Sagona ve Sagona 2000: 62.

²⁸⁷ Sagona ve Zimansky 2015: 149.

²⁸⁸ Sagona ve Zimansky 2015: 149.

²⁸⁹ Kiguradze ve Sagona 2003: 49.

²⁹⁰ Sagona ve Sagona 2000: 62.

²⁹¹ Sagona ve Sagona 2000: 62.

²⁹² Kiguradze ve Sagona 2003: 49.

karakteristik formu küçük bikonik gövdeli, düz hafif kabarık boyunlu çömlekler oluşturmaktadır²⁹³.

Sos Höyük'ün standart formunu oluşturan büyük çömlekler, düz, yassı kapaklar, çeşitli tipte kaseler ve uzun boyunlu çift ilmek kulplu kaplar seramik repertuarında sıkça görülen örneklerdir²⁹⁴ (Res. 53 a, b, c). Bezeme olarak Sioni Seramiği'nde görülen bezemeler dışında az sayıda insize tekniğinde bezeme ve kabartma bezemeler bulunur. Kabartma tekniğinde yapılan spiraller, Erken Transkafkasya seramiğinin proto tipini oluşturmaktadır²⁹⁵ (Res. 54 a, b).

Bu alt bölümde yer alan Karaz²⁹⁶, Pulur²⁹⁷, Güzelova²⁹⁸ höyüklerinde yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan arkeolojik veriler, Koşay tarafından Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilmiştir. Kazı raporlarında ve eski yayınlarda Kalkolitik Dönem bu yerleşimler için evrelere ayrılmamış olup, çıkan buluntuların bazıları Kalkolitik Dönem adı altında incelenmiştir. Fakat Işıklı, bu yerleşimlerde çıkan malzemeleri bölgenin anahtar yerleşimi olan ve iyi stratigrafi veren Sos Höyük verilerini baz alarak tekrar değerlendirmiştir²⁹⁹.

Karaz yerleşiminde bulunan seramikler, düz yassı kapaklar, boynuzlu objeler, kap altlığı, metal ve küçük buluntular arasında Sos Höyük VA evresindeki malzemelerle benzerlik gösteren bazı örnekler tespit edilmiştir. Bu buluntular özellikle B aşmasında 9.00 m.- 6.50 m. seviyesinden gelmektedir. Boyunlu ve geniş ağızlı çömleklerin açkısız astarlı mat yüzeyleri Sos VA'daki Geç Kalkolitik Dönem malzemesi olan "Mat Dokulu Seramikleri" anımsatmaktadır³⁰⁰. Karaz I örnekleri bezeme açısından çok zengindir. Kabartma-oluk tekniği en sık kullanılan tekniktir. Kalın kabartma tekniği ise yaygın kullanılmıştır. Bu teknikte spiraller, doğrusal ve düz paralel hatlar, merdiven motifi, geometrik desenler sık görülmektedir. Bu erken evrede görülen bezemeler dikkate alındığında bu evre Sos VA ile çağdaş gösterilebilmektedir³⁰¹ (Res. 55). Güzelova

²⁹³ Kiguradze ve Sagona 2003: 49.

²⁹⁴ Kiguradze ve Sagona 2003: 49.

²⁹⁵ Kiguradze ve Sagona 2003: 49-50.

²⁹⁶ Koşay ve Turfan 1959: 349-413.

²⁹⁷ Koşay ve Vary 1964: 5-53.

²⁹⁸ Koşay ve Vary 1967: 5-27.

²⁹⁹ Işıklı 2007: 332-342.

³⁰⁰ Kiguradze ve Sagona 2003: 49; Işıklı 2005: 436.

³⁰¹ Işıklı 2005: 443.

malzemesi içerisinde kazıma bezemeli, küçük boyutlu, çift boynuzlu obje ve süzgeç ya da delikli kap olarak tanımlanan küçük bir kap Geç Kalkolitik'e tarihlendirilmiştir³⁰² (Res. 56).

Pulur'da buluntu grupların yanı sıra Geç Kalkolitik Dönem'in izleri stratigrafik olarak da ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimin kuzeybatısında açılan bir sondajda Sos Höyük'te görülen "Siyah Açıklı" Geç Kalkolitik seramik örnekleriyle karşılaşmıştır³⁰³ (Res.57).

³⁰² Işık 2005: 439.

³⁰³ Işık 2007: 340.

3. BÖLÜM

3. MÖ 3. BİNDE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Doğu Anadolu'da MÖ 4. Binde var olan merkezileşmiş sosyo-politik sistem ve anıtsal yapılar, MÖ 3100 civarında Geç Uruk Dönemi'nin sonunu getiren ve tüm bölgeyi etkileyen siyasi-ekonomik bir krizle sona ermiştir. Egemen sınıflarla halklar arasındaki çıkar çatışmaları ciddi bir krize dönüşerek uzun vadeli ekonomik istikrarsızlık çöküşü meydana getirmiştir. Bu olaydan sonra bölgede yeni bir kültürün izleri görülmeye başlanmıştır³⁰⁴.

MÖ 4. Binyılın sonunda Doğu Anadolu Bölgesi Transkafkasya kökenli olduğu düşünülen göçebe toplulukların yerleşimine sahne olmuştur³⁰⁵. Bu topluluklara ait arkeolojik buluntular Kura-Aras veya Erken Transkafkasya Kültürü başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu kültürü oluşturan topluluğun yerleşim alanının Kura Nehri ile Aras Nehri'nin Transkafkasya' da birbirine karıştığı bölge olduğu düşünülmektedir³⁰⁶. Kültürün temsilcileri küçük ölçekli karışık tarım yapan değişen oranlarda hayvancılık ve göçebe hayatı süren dağ toplulukları olarak tanımlanmıştır³⁰⁷. Kültür MÖ 3500-3300 yıllarından MÖ 1600 yıllarına kadar sürmüştür. Dağılım alanına bakıldığında Doğu Anadolu, Transkafkasya, Kuzeydoğu İran ve İsrail'in güneyine kadar ulaştığı anlaşılmıştır. Bu tablo, insanların hareket halinde olduğuna işaret etmektedir³⁰⁸(Harita 2). Bu kültüre ilişkin arkeolojik buluntulara farklı bölgelerde rastlayan araştırmacılar verileri buldukları yerleşimlere göre isimlendirerek değerlendirmişlerdir. Bundan dolayı benzer özelliklere sahip buluntular farklı isimlerle anılmaktadır: Yanık Kültürü³⁰⁹, Karaz Kültürü³¹⁰, Kirbet Kerak Kültürü³¹¹, Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü³¹², Erken Transkafkasya Kültürü³¹³ ve Kura-Aras Kültürü³¹⁴dür. Araştırmacılar arasında en çok kullanılan isim

³⁰⁴ Frangipane 1998: 202; Frangipane 2017a: 42.

³⁰⁵ Frangipane 2003: 44.

³⁰⁶ Sagona 2003: 48.

³⁰⁷ Sagona 2003: 48.

³⁰⁸ Sagona 2003: 48.

³⁰⁹ Burney ve Long 1971: 43-44.

³¹⁰ Koşay ve Turfan 1958: 359-360; Arsebük 1979: 82.

³¹¹ Amiran 1952: 89-103.

³¹² Burney 1958: 165.

³¹³ Burney 1958: 165.

³¹⁴ Kushnareva 1997: 200.

“Erken Transkafkasya Kültürü” dür. Bu kültürün çekirdek bölgesini ise Doğu Anadolu Bölgesi oluşturmaktadır³¹⁵ (Harita 3).

MÖ 3. Binyılın başında bölgede görülen gelişme Geç Kalkolitik Çağın devamı niteliğindedir. Bu süreçte bölge dışarıdan göç aldığından nüfusu artmıştır. Aynı zamanda madeni alet üretiminin gelişmesiyle özellikle üretim yapan yerleşimlerde meydana gelen ekonomik kalkınma kentleşmeyi dolayısıyla yönetim mekanizmalarında beylik sistemlerini oluşturmuştur³¹⁶. Bölgenin coğrafi yapısı da merkezi yönetim yapılanmasına zemin hazırlamadığında ETÇ’de Doğu Anadolu’da ‘kent beyleri’ yönetim sistemleri hakim olmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi’nin coğrafi konumdan dolayı göç ve ticaret için kullanılan yollar dört yönlüdür. Bu açıdan bölge, Mezopotamya, Kuzeybatı İran, Kafkasya ve Batı Anadolu arasında doğal bir köprü haline gelmiştir. Sagona ve Yaylalı gibi bölgenin ETÇ kültürü üzerine çalışan araştırmacılar Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi’ni Kafkasya’dan Filistin’e, Sivas, Malatya’dan, Urmiye Gölü’ne kadar olan geniş coğrafi alandaki kültürel bütünlük içerisinde değerlendirir³¹⁷. Kültürün karakteristiğini kırmızı-siyah renkli seramikler, ocaklar ve yuvarlak planlı çamur dal örgü tekniğindeki mimarisi yansıtmaktadır³¹⁸ (Res. 58, 1-2; 59). Doğu Anadolu’nun günümüzde de olduğu gibi hayvancılığa dayalı bir ekonomik yaşam biçiminin olması, göçer topluluklar için her zaman iskan yeri olmuştur. Erken Transkafkasya Kültürü’nün Doğu Anadolu’ya kuzeyden Aras Irmağı vadisiyle belli aralıklarla göç eden topluluklar tarafından getirildiği bilinmektedir³¹⁹. Bu dönemde Doğu Anadolu’da yerleşim sayısında artış gözlemlenmiştir. Yerleşimlerin kurulduğu alanlar yaşam için uygun koşullara sahiptir. Ayrıca bu yerleşimler önceki dönemin yerleşim alanlarına kurulmuştur. Kültürün seramiği en çok Doğu Anadolu Bölgesi’nde yayılım göstermiştir³²⁰. Erken Transkafkasya Kültürü Doğu Anadolu Bölgesi’nde belli alanlarda yoğunluk göstermektedir. Bu da bölgenin engebeli bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde MÖ 2300’lerde Güneykafkasya’dan gelen etkiler, yeni bir kültürel sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Bu yeni süreç Güney Kafkasya’da

³¹⁵ Yaylalı 2007: 165.

³¹⁶ Yaylalı 2007: 165.

³¹⁷ Yaylalı 2007: 165; Sagona 1998: 15-16.

³¹⁸ Yaylalı 2007: 165.

³¹⁹ Yaylalı 2007: 165.

³²⁰ Yaylalı 2007: 166.

Gürcistan'ın Trialeti bölgesinde araştırılan seçkin sınıfa ait olduğu düşünülen ve "Kurgan" adı verilen mezar tipleriyle ortaya çıkmıştır³²¹. Kurganlarda çıkan zengin buluntu grupları sosyal değişimlerin yaşandığı yeni bir döneme işaret etmektedir. Erzurum-Kars Bölümü'nde bulunan Sos Höyük'te ETÇ III'e ait mezarlarda "Erken Trialeti", "Martkopi" ve "Bedeni" kültürlerin izleri tespit edilmiştir³²². Burada ince çizgilerle yapılmış kazıma bezemeli, parlak siyah açkılı bikonik formlu seramikler ele geçmiştir. Bu seramik özellikleri Martkopi ve Erken Trialeti'nin belirleyici özelliklerini oluşturmaktadır³²³.

3.1. Elazığ-Malatya Bölümü

Bu bölüm Doğu Anadolu Bölgesi'nin en iyi araştırılan bölümüdür. Bölüm Fırat nehri üzerine kurulmuş olan Keban Barajı'nın kurtarma kazılarıyla Arkeoloji dünyasına tanıtılmıştır. Kültürün bulunduğu yerleşimlerin çoğu bu bölgede yer almaktadır. Bölgenin Kalkolitik Dönem'de olduğu gibi ETÇ'de Güney Mezopotamya ile ilişkileri devam etmektedir. Kuzeyden gelen göçebe topluluklar önceki dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel tablosuyla en iyi bu bölgede karşılaştılar. Erzurum-Kars ve Van-Muş Bölümleri coğrafi şartlar açısından Elazığ-Malatya Bölümü kadar elverişli değildir.

3.1.1. Mimari

Arslantep'e MÖ 3000 civarında siyasi-ekonomik boyutlu bir kriz söz konusudur. Bu krizin nedeni mevcut bilgilerimiz ışığında bilinmemektedir. Önceki dönemde var olan merkezleşmiş sosyo-politik organizasyonlu yönetim şekli, anılan kriz sebebiyle sona ermiştir. Bununla birlikte anıtsal yapılar terk edilmiştir. Bahsedilen krizin nedeni ve tam olarak sonuçları bilinmese de yerleşimin maddi kültür verilerinden anlaşıldığı kadarıyla, bölge yeni bir topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Bunlar kuzeyden göç eden Transkafkasya kökenli topluluklardır³²⁴. Arslantep'e'deki bu yeni kültür dönemi VIB evresiyle birlikte ortaya çıkmaktadır ve VIB evresi VIB1 ve VIB2 diye iki alt evre ile incelenmektedir. VIB1 evresiyle yeni bir göç ve kültür başlangıcı yaşayan Arslantep'e'de, seramik, mimari gibi alanlarda yeni kültürün izleri görülebilmektedir³²⁵.

³²¹ Sagona ve Zimansky 2015: 168.

³²² Sagona ve Zimansky 2015: 168-169.

³²³ Sagona ve Zimansky 2015: 168.

³²⁴ Frangipane 1998: 202.

³²⁵ Frangipane 1998: 202.

Arslantepede Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki Erken Transkafkasya Kültürü'nde görülen diğer yerleşimlere göre daha anıtsal ve yerel özellikte yapılar barındırmaktadır. Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait net veriler VIB1 evresinde ele gemiřtir³²⁶. VIB1 evresinde çamur dal örgü tekniğinde yapılar ortaya ıkarılmıřtır³²⁷. Bu mimari düzen dikdörtgen ve yuvarlak planlı yapılardan meydana gelmektedir. Dikdörtgen planlı bazı mekanların köşeleri yuvarlatılmıştır (Res. 61 a). Kültürün karakteristik özelliklerini oluşturan kil sekiler, ocaklar ev içi unsurlarını oluştururlar. Bu evrede basit yapıların görüldüğü bir köy tipi yerleşim söz konusudur³²⁸ (Res. 61, b). Bu evrenin V (36 nolu bina) ve X numaralı yapıları en iyi mimari planı sergilemektedir. Mimari zellikler açısından bazı farklılıklar sunan V numaralı yapının uzun duvarlarında ahşap destek payanda çıkıntılarını tespit edilmiştir (Res. 62). Tabanı kerpiçle döşenmiş ve duvarları sıvalıdır. Bu özelliklerinden dolayı "ev" olarak kullanılmadığını söylemektedir. Bu dal çamur örgü tekniği VIB1'in son aşamasında yerini VIB2'nin karakteristik özelliği olan kerpiç mimariye bırakır³²⁹.

VIB2 evresinde görülen kerpiçli yapılar VIA evresinin mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Bu evre mimarisinde tümüyle kerpiçten inşa edilen dikdörtgen planlı, çok odalı evler, duvar boyunca uzanan sekiler, içi sıvalı tekne biçimli çukurlar ve merkezi sabit ocaklar yer almaktadır³³⁰. Bu evrede en dikkat çekici özellik sur duvarıdır. Taş temelli, kerpiç üst yapıya sahip bu surun akropolü ya da sitadel kesimi koruduğu düşünülmektedir (Res. 63). Kalınlığı yer yer 6 m. ye ulaşan bu duvarın dış kısmında köy niteliğinde yerleşim kalıntılarıyla karřılařılmıřtır³³¹. VIA'nın son evreleriyle birlikte yok olan güney etkili birçok mimari özellik bu evrede lokal özellikte tekrar ortaya çıkmıştır. Düzenli sokaklar ve ortak işlik alanları bu evrede daha örgütlü bir topluluğun varlığını kanıtlamaktadır. Bu mekanlarda metalurjik faaliyetlerin yapıldığına dair verilere rastlanılmıştır. Bu veriler Arslantepede'nin bölgesel ölçekte yakın topluluklarla devam eden "değiş-tokuş" sisteminde merkezi bir yerleşim olduğunu gstermektedir³³² (Res. 64 a, b).

ET II'ye denk gelen VIC evresinde "Kompleks Yapı" olarak nitelendirilen büyük boyutlu, çok odalı yapılar tespit edilmiştir. Bu mekanlar teraslar üzerinde yer almakta ve az

³²⁶ Frangipane 2011: 980- 82.

³²⁷ Palumbi 2008: 223.

³²⁸ Palumbi 2008: 223-224.

³²⁹ Frangipane ve Palmieri 1983: 524.

³³⁰ Palumbi 2008: 236.

³³¹ Frangipane 2003: 19- 21.

³³² Frangipane 1993a: 54-55.

bir kısmı iyi muhafaza edilmiştir. Bu yapılarda da kil sekiler, ocaklar ve çukurlara rastlanılmaktadır (Res. 65). At nalı ocaklar dikkat çekici özelliştir³³³. İşlik olarak kullanılan yapılarda fırın ve *insitu* durumda havanlar ve ezgi taşları bulunmuştur. İki alt evreye ayrılan VIC evresinin (VIC1 ve VIC2) bir diğer dikkat çeken özelliği mezar olarak kullanılan çok sayıda yuvarlak ve farklı boyutlara sahip çukur alanlarıdır. Bu çukur mezarlarda mezar hediyesine rastlanılmamış ve göçebe toplulukların mezarı olduğu yorumlanmaktadır³³⁴.

Son evre olan VID evresi yerleşimin ETÇ III dönemini kapsamaktadır. Bu evre VID1 (Res. 66), VID2 (Res. 67), VID3 (Res. 68) olmak üzere üç alt evreye ayrılmaktadır. Bu evrede yerleşimde bir genişleme söz konusudur. Mimaride kare planlı, taş temel üzerine kerpiç duvarlı ve çok odalı yapılar görülmektedir. Evlerde dikkati çeken at nalı biçimli merkezi ocaklar bulunmaktadır. Bunun dışında bölge mimarisinin genelinde görülen vazgeçilmez ev içi özellikler görülmektedir. Frangipane bu evreyi, “ikinci merkezleşme veya kentleşme öncesi süreç” diye yorumlamaktadır³³⁵. Teraslara inşa edilen bu yapılar düzenli bir yerleşim planı sergilemektedir. Evler sokak, dar geçit ve avlularla birbirinden ayrılmaktadır. VID2’de yerleşim bir taş savunma duvarıyla çevrelenmektedir. VID3 evresinde dikkati çeken özellik evler arasında görülen taş örgü su kanallarıdır³³⁶. Bu evrede dikkat çeken bir diğer özellik VID1 ve VID2 arasında bulunan “yuvarlak evler” diye adlandırılan yapılardır. Bu evlerin ortalama çapları yaklaşık 3.5 m’dir ve amaçlarına yönelik net bir bilgi yoktur³³⁷. Evlerin duvarları ve tabanları kireçle sıvanmıştır. Bu evler yarısına kadar toprağa gömülü olarak inşa edilmiş ve evlere basamakla inilmektedir. İçlerinde kil sekiler yer almaktadır³³⁸.

Elazığ-Malatya Bölümü’nde Erken Transkafkasya Kültürü etkilerinin görüldüğü bir diğer yerleşim Norşuntepe’dir. Kültürün mimarisine ait kalıntılar ETÇ IB evresinde ortaya çıkarılmıştır. Birbirinden bağımsız, dikdörtgen planlı, kerpiç duvarlı ve tek odadan oluşan bu yapılar güçlü bir sur duvarı ile çevrelenmektedir³³⁹ (Res. 69). Ayrıca Arslantepe VIB evresinde görülen çok odalı karmaşık yapılar da bulunmaktadır³⁴⁰ (Res. 70). Bu evrenin yapılarında yine kil sekiler, merkezi sabit yuvarlak ocaklar ve çukurlar bulunmaktadır.

³³³ Frangipane 1993b: 213-229.

³³⁴ Palmieri 1983: 100; Conti ve Persiani 1993: 363.

³³⁵ Frangipane 1991: 209-223.

³³⁶ Conti ve Persiani 1993: 364-365.

³³⁷ Frangipane 1991: 209-223.

³³⁸ Frangipane 1991: 209-223.

³³⁹ Palumbi 2008: 270-71.

³⁴⁰ Hauptmann 1982: 24-25.

Norşuntepe’de ilk kez ETÇ IIA’da Transkafkasya’da görülen yuvarlak planlı yapılar tespit edilmiştir. Girişler batı duvarında yer almaktadır. Sıvalı duvarlara sahip olan yapıların ön kısmı düzensiz taşlarla döşenmiştir. Kat XXIV’te 3/2’si ortaya çıkarılan yuvarlak planlı bir yapı değişen durumu açıkça göstermektedir. Tabanı sarı çamur sıva ile kaplanmıştır. Yapının girişinde düzensiz taşlardan yapılan bir döşeme bulunmaktadır. Yapının işlevi hakkında net bir bilgi yoktur. 6 m çapında olan bu kerpiçli yapının kuzeydoğu köşesinde ahşap destek çukuruna rastlanılmıştır³⁴¹ (Res. 71). Yuvarlak planlı yapıların yanı sıra dikdörtgen plana sahip yapılar da kullanılmıştır. Bu evrenin yapılarında at nalı şeklinde boynuzlu ocaklar, kil sekiler ele geçmiştir³⁴² (Res. 72-73). Bu evrede kat 22 ve 23’te ahşap direkli yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bir yapıda 23 adet direk tespit edilmiştir ve yapı batıdan tek odalı bir yapıyla bağlanmaktadır. Yapının içinde bir fırın ve ev içi üretimi gösteren bulgular ele geçmiştir³⁴³.

ETÇ IIB evresinde Erken Transkafkasya etkili yapılar artık kullanılmamaktadır. Kare ya da dikdörtgen planlı, kerpiç duvarlı, ahşap destekli yapılar inşa edilmiştir. Bu evlerde kerpiç ve çamur dal örgü tekniği birlikte kullanılmıştır³⁴⁴. Bu yapılarda da ocaklar, kil sekiler yer almaktadır. Ahşap direkli yapıların duvarları belli aralıklarla ahşap direkler dizilerek ve bu direklerin arasına kerpiçle çamur konularak inşa edilmiştir. Çamur dal örgü tekniğiyle yapılan duvarların üzeri çamurla sıvanmış ve beyaz boya ile badana yapılmıştır³⁴⁵ (Res. 74). Kat XVII’de ele geçen bir ana oda ve bu ana odaya birleşik küçük odaları olan bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının planı da Transkafkasya’daki yerleşimlerle benzerdir³⁴⁶.

Kat XIII-XII ile başlayan ETÇ III dönemiyle birlikte mimaride radikal değişimler meydana gelmiştir. Bu evrede yerleşimler tepe düzlüğünde bir sokağın etrafında düzgün bir şekilde sıralanmışlardır³⁴⁷. Konut, depo ve işlik olarak kullanılan bu mekanlar Kat VII ile bölümlere ayrılmışlardır. Sokağın doğusunda konut ve işlikler çoğunlukta batıda ise konut amaçlı yapılan mekanlarla birlikte depo yapıları yer almaktadır (Res. 75-76). Ev içi unsurları önceki evrelerle aynıdır. Ocaklar, kil sekiler, depo çukurları kullanılmaya devam edilmektedir. ETÇ III’ün geç evresinde kat 6’da “saray” olarak nitelendirilen kompleks bir yapı tespit edilmiştir. Bu yapı bu dönem için bölgede merkezi konumda ve diğer bölgelerle

³⁴¹ Hauptmann 1982: 22- 23.

³⁴² Hauptmann 2003: 24.

³⁴³ Hauptmann 1982: 22.

³⁴⁴ Hauptmann 1982: 23.

³⁴⁵ Hauptmann 1982: 20.

³⁴⁶ Hauptmann 2000: 443.

³⁴⁷ Hauptmann 1979: 50.

olan ilişkiler bu merkezden yürütülmekteydi³⁴⁸. Bu evrede bir diğer önemli yapı büyük küplerin saklandığı ambar/depo alanlarıdır. Höyüğün batı kesiminde VII. yapı katında ortaya çıkarılan büyük depo küpleri yarısına kadar toprağa gömülmüşlerdir. Bu yapı katında depo odalarıyla birlikte konutlar da bulunmaktadır³⁴⁹ (Res. 77).

Korucutepe’de ETÇ tabakaları yerleşimin kuzey-güney kesiminde ortaya çıkarılmıştır. Fakat ETÇ I evresine ait net bir mimari tabakalanma ile karşılaşılmamıştır. Büyük bir avlu etrafında sıralanan dikdörtgen planlı, küçük odalardan oluşan yapılar tespit edilmiştir. Odalarda ve avluda bölgenin vazgeçilmez ev içi unsurları ocak ve sekiler ele geçmiştir³⁵⁰. Genel olarak bu yapılar taş temelsiz inşa edilmiştir. ETÇ II’nin sonlarına doğru mimaride bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Avlu etrafında yer alan çok odalı yapıların yerine tek ya da iki odalı evler ortaya çıkmıştır. Evlerde yonca yaprağı biçiminde ocaklar, yuvarlak biçimli, at nalı biçimli, sabit veya taşınabilir ocaklar tespit edilmiştir³⁵¹ (Res. 78).

ETÇ IIIA’da dikkati çeken farklı mimari özellik taş temeldir. Ortaya çıkarılan standart yapılarda ev içi unsurlar diğer evlerde görülen özelliklerle aynıdır³⁵². Kat LXXIX’da bulunan “fırınlara kompleksi” dikkati çekmektedir. Bu fırınlardan Q, H, ve N fırınları dikdörtgen biçiminde yapılmışlardır. Fırın ve çukurların yer aldığı bu taş temelli, kerpiç duvarlı yapının işlevine dair ayrıntılı bilgi kazı raporunda yer almamaktadır³⁵³. Kat LXXX’de “salon” diye isimlendirilen bir mekan tespit edilmiştir. Mekan taş temelli, kerpiç duvarlı ve sıvalıdır. Girişi güneyden sağlanan salonun doğu duvarının karşısında 1 m genişliğinde ve 72 cm yüksekliğinde kil platform bulunmaktadır. Bu platformun önünde üç tane andron yer almaktadır (Res. 79). İç içe geçmiş andronların yanında *insitu* halde silindirik kap altlığı bulunmakta ve hemen yanında bakırdan hançer ve büyük baş hayvana ait bir boynuz ele geçmiştir³⁵⁴. Çok sayıda çanak çömlek, pişmiş toprak hayvan figürinleri burada ele geçen diğer buluntulardır. van Loon, bu alanın dinsel amaç için kullanılmış olabileceğini düşünmektedir³⁵⁵ (Res. 80-81). Salonun kuzey alanında dış duvarın karşısında farklı formlara sahip ocaklar sıralanırken, batısında depolama küplerinin yer aldığı iki depo odası tespit edilmiştir³⁵⁶. Güneyinde koridor şeklinde bir alan yer almakta ve bu alanın

³⁴⁸ Hauptmann 2003: 24.

³⁴⁹ Hauptmann 1982: 18.

³⁵⁰ van Loon 1973: 358.

³⁵¹ van Loon 1973: 362- 363.

³⁵² van Loon 1973: 364.

³⁵³ van Loon 1973: 364.

³⁵⁴ van Loon 1973: 364-365.

³⁵⁵ van Loon 1973: 366-375.

³⁵⁶ van Loon 1973: 366.

içinde iki ocak ele geçmiştir. Koridorun doğusu bir avluya çıkmakta ve avluda seramik parçaları, ezgi taşları ve çok sayıda hayvan figürini bulunmuştur. Bu mekanlarda tespit edilen buluntulara rağmen, işlevselliklerine dair net bir bilgiye değinilmemiştir³⁵⁷ (Res. 82).

Tepecik'te Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait veriler höyüğün güneyinde yapılan sondajda ortaya çıkarılmıştır (Res. 83). Burada ETÇ I'den ETÇ II'ye geçişte mimari tabakalarda kalın düzensiz taşlardan oluşan bir duvar tespit edilmiştir. 8. Tabakada ortaya çıkarılan bu duvar, yerleşimi çevreleyen bir sur duvarıdır. Bu sur duvarına ait dikdörtgen şeklinde 3 ayrı payanda gün yüzüne çıkarılmıştır. Kuzeyde sur duvarının hemen yanında paralel uzanan bir taş sırası yer almaktadır. Esin, bu taş sırasının sura bitişik ve surun içte payandasız dışta payandalı bir çift duvar olabileceğini yorumlamıştır³⁵⁸. Duvara bitişik dikdörtgen planlı, taş temelsiz, kerpiç duvarlı evler bulunmuştur³⁵⁹ (Res. 84). ETÇ II'ye ait veriler yerleşimin güneyindeki 13K açmasından gelmektedir (Res. 85). Bu evrede sur duvarlarının üzerinde taş temelli teraslamalar yapılmış ve bir çeşit kale içi (sitadel) yapılar meydana gelmiştir. Ev içinde sekiler, yuvarlak ocaklar ele geçmiştir³⁶⁰.

ETÇ III'e ait veriler, 5. mimari katta ortaya çıkarılmıştır. Bu mimari kat 5a-5e olmak üzere beş yenileme evresinden oluşmuştur³⁶¹. Bu evrelerde mekanlar kuzeybatı-güneydoğu yönde uzanan bir sokağın iki tarafı boyunca sıralanmaktadır. Mekanlar dikdörtgen planlı, taş temelli, kerpiç duvarlı, tek ya da çift odadan oluşmaktadır³⁶² (Res. 86). Ev içi düzenleme bir önceki evreyle hemen hemen aynıdır. Mekanların içerisinde sabit ve at nalı biçiminde ocaklar, kil sekiler, ahşap destek çukurları bulunmaktadır. ETÇ III'ün geç evresinde ortaya çıkarılan bir mekanın duvarlarında biri güneybatıda, diğeri kuzeydoğuda olan iki çıkıntısı vardır. Mekan bu sayede altıgen bir plan oluşturmuştur. Mekan gerek kalın duvarları gerekse boyutunun küçüklüğüyle bir bodrum odası ya da bir kiler odasına benzemektedir³⁶³. (Res. 87).

Pulur/Sakyol'da I-XI. katlar ETÇ'ye tarihlendirilmektedir. Erken Transkafkasya Kültürü XI. kattan sonra görülmektedir. Bu katta ve sonrasındaki katlarda düzgün mimari plan veren yapılar ortaya çıkarılmıştır. Mekanlar açık bir avlu etrafında radyal planda

³⁵⁷ van Loon 1973: 368.

³⁵⁸ Esin 1982: 82.

³⁵⁹ Esin 1979: 89-90.

³⁶⁰ Esin 1982: 79- 80.

³⁶¹ Esin 1979: 87.

³⁶² Esin 1979: 87-88.

³⁶³ Esin 1982: 78-79.

dizilmişlerdir. Mekanlar yan yana dizilmiş ve ortak birer duvara sahiptirler (Res. 88) . Evlerin girişinde basamaklar yer almaktadır³⁶⁴. Bu mimari planıyla Pulur/Sakyol tipik bir ETÇ köyü olarak düşünülmüştür. Erken Transkafkasya malzemelerinin bulunduğu katlardaki mekanlar düzensiz dikdörtgen ve kare plana sahiptir. Bu mekanlar yerleşimdeki radyal plana uygun yapılmak için çoğu yamuk yapılmıştır. Taş temel ve kerpiç duvardan inşa edilen yapıların çoğunda çamur sıva görülmektedir³⁶⁵. Tabanlar sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. Evlerde Erken Transkafkasya Kültürü'nde görülen ocak-fırın, kil sekiler ve ahşap destek çukurlarına rastlanılmıştır. Bunların yanı sıra avluda ya da evlerin içinde depolama çukurları bulunmuştur. At nalı ocaklar ya da merkezi ana ocaklar evlerin vazgeçilmez unsurudur. Evlerde bulunan zengin buluntu grupları evlerin kullanımları hakkında önemli bilgiler sunmuştur³⁶⁶.

X. yapı katında tespit edilen mekanlarda ele geçen buluntular Koşay tarafından “tapınak” olarak adlandırılmıştır (Res. 89). Bu kattaki 70-90 numaralı yapıların yarısı önemli buluntular vermiştir. Bu mekanlarda ele geçen çok sayıda eteklerini yaymış oturur biçimde ve ana tanrıça tasviri olarak yorumlanan ocaklar ele geçmiştir³⁶⁷ (Res. 90). Mekanlarda andronlar, ocaklar, kabartma bezemeye sahip çeşitli boyutlarda çanak çömlekler, bezenmiş yüzeye sahip platformlar, çakmaktaşı, obsidyen aletler, ezgi ve öğütme taş aletler ele geçen buluntuları oluştururlar³⁶⁸.

Kat VIII-V'de yangın izlerine rastlanılmıştır. 42-54 numaralı mekanlarda yukarıda bahsedilen ev içi unsurlar ve buluntular ele geçmiştir. Bu kattan sonra gelen VII. katta 16 yapı tespit edilmiş ve diğer yapılar gibi standart özellikler gösterirler. Fakat bazı yapılar içindeki ocaklara göre depo ya da ahır olarak tanımlanmıştır. Buradaki bazı mekanlar tek sıra taş temelli bazıları ise temelsiz inşa edilmiştir³⁶⁹. Kat VI'da 11 tane yapı tespit edilmiş ve bu yapılarda çok farklı belirgin özellikler görülmez. Ancak bir yapıda bulunan ocağın yanında bir kabın içinde iskelet ele geçmiştir. IX. ve VIII. Katlar arasında da bir iskelet bulunmuştur. Hoker pozisyonunda olan bu iskeletin yanında herhengi bir buluntuya rastlanılmamıştır³⁷⁰. V. katta düzgün mimari plana sahip 14 yapı tespit edilmiştir. Yapılar depo, ahır, ev gibi benzer mimari özellikler gösterirler. Bu yapıların tek farkı çift ya da

³⁶⁴ Koşay 1976: 11.

³⁶⁵ Koşay 1976: 15-18.

³⁶⁶ Koşay 1976: 11.

³⁶⁷ Koşay 1976: 11.

³⁶⁸ Koşay 1976: 77.

³⁶⁹ Koşay 1976: 9-10.

³⁷⁰ Koşay 1976: 11.

dogru tekniğinde yapılmış olmalarıdır³⁷¹. Bu yerleşimdeki radyal planın Batı Anadolu’da bilinen yerleşimi Demircihüyük’tür. “Anadolu Yerleşim Planı” özelliklerini yansıtan Pulur/Sakyol yerleşimi, Erkan Fidan’a göre, bu planın dışında tutulmalıdır. Fidan, Doğu Anadolu’nun MÖ 4. ve 3. Binyıllarında Mezopotamya ve Kafkasya kültürlerinin etkisinde kaldığını ve mimarının de ona göre geliştiğini yorumlamaktadır. “Anadolu Yerleşim Planı”nın sadece İç Batı Anadolu Bölgesi için geçerli olduğunu ifade etmektedir³⁷².

3.1.2. Seramiğin Genel Özellikleri

Arslantepe’de Erken Transkafkasya Kültürü’nün en erken izleri VII. tabakanın depo odalarında ele geçen “siyah-kırmızı açkılı” seramikler ile karşımıza çıkmaktadır. Frangipane bu bölümün kuzeyle bağlantılarının sanılandan daha önce başladığını söylemektedir³⁷³. Bu kültürel sürecin devamını, Uruk etkilerinin yoğun yaşandığı Arslantepe VIA evresi izlemektedir. Seramiklerde büyük bir değişim söz konusudur. VII. tabakada görülen çömlekçi işareti artık rastlanılmaz. Seramik formlarında standartlaşma görülmektedir. Bu evrede 4 farklı seramik grubu ortaya çıkar. Erken Transkafkasya Kültürü için önemli olan grup siyah-kırmızı açkılı seramikler” dir³⁷⁴ (Res. 91). Bu seramiklerde görülen benzer profile sahip kap formlarını küçük çömlekler, ayaklı meyvelikler, kaplar, konik, düz kenarlı kulpsuz ya da kulplu kaseler oluşturmaktadır. Bu kap formları Erken Transkafkasya seramiğinden farklı olup, bölgesel özellikler yansıtmaktadır (Res. 92). Frangipane, bu seramik grubunun, genel karakteristik itibarıyla Arslantepe’ye özgü olduğunu söylemekte ve bazı örnekleri ise çevre kültürlerin özelliklerini gösterdiğini bildirmektedir³⁷⁵.

Arslantepe’de ETÇ I dönemine verilen VIBI evresinde kullanılan seramikler Transkafkasya kökenli el yapımı kırmızı-siyah açkılı seramiklerdir³⁷⁶. ETÇ II ve III’te bu seramiklerle birlikte farklı seramik grupları da kullanılmıştır. Bu dönemlerde çevre bölgelerle olan ilişkilerde bir azalma eğilimi söz konusudur. Metal kapların taklidi olduğu düşünülen “metalik kaplar”, ithal olan “Suriye Şişeleri” ve Malatya-Elazığ yöresinde ortaya çıkan “Malatya-Elazığ Boyalıları” olarak bilinen seramikler görülmüştür³⁷⁷.

³⁷¹ Koşay 1978: 8.

³⁷² Fidan 2013: 115-116, 118.

³⁷³ Frangipane 2000: 443.

³⁷⁴ Frangipane 2000: 444- 445.

³⁷⁵ Frangipane 2000: 445.

³⁷⁶ Frangipane 2000: 447.

³⁷⁷ Frangipane 2003: 64-65.

Arslantepede VIBI evresinde görülen seramiklerin en dikkat çekici özelliği açık olmalarıdır. Bu seramik grubunda yoğun kullanılan kap formu iki kulplu çömleklerdir. Çömlekler dışında kaseler ve maşrapalar bu grubun yaygın kullanılan diğer kap formlarını oluşturmaktadır³⁷⁸ (Res. 93). Kırmızı-siyah açık seramik grubunda fırınlanmaya bağlı görülen renk kontrastı dikkat çeken bir başka özelliktir. Dış yüzey rengi siyah renkte, iç yüzey ise kırmızımsı ya da pembemsi renktedir. Bu evrenin seramiğinde bezeme çok görülmez³⁷⁹ (Res. 94). VIBII evresinde görülen seramik üretimi ve diğer üretim alanlarında VIA ile bir devamlılık söz konusudur³⁸⁰. Bu evrede güney etkileri tekrar görülmeye başlanır. Fakat bu etkilere rağmen tümüyle yerel bir kültürel yapılanma görülmektedir. Çark yapımı seramikler bu evrede tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Kültürün genel karakteristiğini oluşturan siyah-kırmızı seramikler az sayıda fakat yine yaygın kullanılmıştır. Bu seramik grubu büyük çömleklerden oluşur ve ağız kenarında bir tutamak bulunmaktadır (Res. 95). VIB'nin sonunda yoğun bir şekilde artış göstermektedir³⁸¹.

ETÇ II'ye tarihlendirilen VIC (VIC 1-2 Evresi) evresi ile ETÇ III'e tarihlendirilen VID (VID 1-3 Evresi) evresi seramikleri, açık ve boyalı seramikler olarak iki grupta sınıflandırılmıştır³⁸². İlk grubu, açık seramik denilen Erken Transkafkasya seramiği oluşturmaktadır. Kırmızı-siyah açık, el yapımı olan bu seramikler bazen de kahverengi açık olabilmektedir. Bu özelliğiyle karakterize edilen Erken Transkafkasya seramiği, VID evresinin sonunda hızla azalmıştır³⁸³. İkinci grubu oluşturan boyalı seramikler, "Malatya-Elazığ Boyalıları" denilen seramiklerdir (Res. 96). Bu seramikler Elazığ-Malatya Bölümü'nde ETÇ II'de ortaya çıkmıştır ve ETÇ III'ün sonuna kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır³⁸⁴. Açık zemin üzerine siyah, kırmızı ve kahverenginde taranmış üçgenler, zikzaklar ve birbirine paralel çizgilerden oluşan geometrik bezemeler ile bezenmiştir. Boyanın yoğunluğuna veya seramiğin pişirme derecesine göre renk pigmentlerinde değişiklik oluşmaktadır³⁸⁵. Bu seramikler VID evresinde daha kaliteli yapılmıştır. VIC ve VID stili arasındaki ayrım, VID evresinde daha karmaşık geometrik desenlerin ağız kenarlarında ve omuz kısımlarında yapılmış olmasıdır³⁸⁶ (Res. 97-98). VID evresinin

³⁷⁸ Frangipane 2000: 449.

³⁷⁹ Frangipane ve Palmieri 1983: 541.

³⁸⁰ Frangipane 2003: 19-21.

³⁸¹ Frangipane ve Palmieri 1983: 555-556.

³⁸² Persiani 2006: 755.

³⁸³ Persiani 2006: 755.

³⁸⁴ Persiani 2006: 756.

³⁸⁵ Persiani 2006: 756.

³⁸⁶ Persiani 2006: 756.

sonunda sık görülen kap formları kalınlaştırılmış ağız kenarlı ve şişkin karınlı çömleklerdir. Bu evrenin sonunda Erken Transkafkasya seramiği ortadan kalkar ve farklı bir tür olan polikrom boyalıları görülmeye başlamıştır³⁸⁷.

Norşuntepe'nin ETÇ I döneminde çark yapımı, açık renkli ince cidarlı seramikler ile saklı astar bezemeli seramikler kullanılmıştır. Saklı astar bezemeli seramik, bu dönem seramiğinin %60'lık kısmını oluşturmaktadır³⁸⁸. Dışa çekik ağız kenarlı, ince cidarlı fincanlar; yuvarlak ağız kenarlı, cidarlı fincanlar; dar boyunlu, yuvarlatılmış ağız kenarlı küpçük ve çömlekler kullanılan seramik formlarıdır. Çark yapımı, açık renkli seramiklerin yanında el yapımı ve karşılıklı üçgen tutamakların olduğu büyük çömlekler, küçük ve büyük kaseler de kullanılmıştır³⁸⁹ (Res. 99-101).

ETÇ II'ye tarihlendirilen tabaka XXIV'te açık renkli seramiklerde azalma görülmektedir. XXI. Tabakadan sonra siyah parlak açkılı seramikler yaygın kullanılmıştır³⁹⁰. Formları ve bezeme özellikleriyle Erken Transkafkasya seramiklerini yansıtmaktadırlar. Bu seramikler XXII. Tabakaya kadar sürekli artış göstermiştir. Çömlekler, küpler, kaseler ve büyük çömlekler kullanılan formlarıdır (Res. 102-103). Büyük kaplarda kazıma-bezeme uygulanmıştır (Res. 104). XXIII. Tabakada ortaya çıkan kırmızı boyalı seramiklerin XXI. Tabakada üretiminin artmış olduğu sayısal olarak tespit edilmiştir³⁹¹. Bu seramikler ETÇ III'ün sonuna kadar kullanılmıştır. Hamuru kum, saman katkılıdır ve orta derecede pişirilmiştir. Açık zemin üzerine koyu kırmızı veya kahverengi renklerle yapılan geometrik motifler ve üsluplaştırılmış hayvan figürleri kapların boyun çevresinde ve omuz kısmında yer almaktadır³⁹².

Seramikler form açısından siyah parlak açkılı seramik formlarına benzemektedir. Elazığ-Malatya Bölümü'ndeki diğer yerleşimlerde de ele geçmiştir. İkinci türdeki boyalı seramikler daha kalitelidir. Bezemeler ağız kenarından omuz kısmına doğru inmektedir. Yatay çizgiler arasına alınmış, dalgalı çizgiler ve uçları aşağı sarkan dişlerden kuşaklarla

³⁸⁷ Persiani 2006: 757.

³⁸⁸ Hauptmann 1982: 24.

³⁸⁹ Hauptmann 1982: 25.

³⁹⁰ Hauptmann 1982: 25.

³⁹¹ Hauptmann 1982: 26.

³⁹² Hauptmann 1982: 26.

çevrelenmiştir. Karın kısmında üsluplaştırılmış keçi, kuş gibi hayvanlar tasvir edilmiştir³⁹³. Bu seramikler bölgeye özgüdür ve “Malatya-Elazığ Boyalıları” olarak bilinir (Res. 105).

Tepecik'te ETÇ seramiğinin yarısından fazlasını Erken Transkafkasya seramiği oluşturmaktadır. Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait en güçlü veriler ETÇ II'de ortaya çıkmaktadır. ETÇ III seramiğinin yaklaşık olarak % 95'i Erken Transkafkasya seramiğinden meydana gelmektedir. Bu veriler yerleşimde Erken Transkafkasya Kültürü'nün çok yoğun yaşadığını göstermektedir³⁹⁴ (Res. 106).

Korucutepe'de C ve D evresi ETÇ I ve II Dönemi'ni, E ve F evresi ise ETÇ III Dönemi'ni kapsamaktadır³⁹⁵. ETÇ II seramiği büyük ölçüde Erken Transkafkasya seramiğinden oluşmaktadır. El yapımı, taşçık ve saman katkılı, dış yüzeyi siyah renkli ve iyi açkılı, iç yüzeyi açık renklidir³⁹⁶. ETÇ II'de daha çok kazıma ve rölyef bezemeler görülürken, yivli bezemeler nadirdir. Fakat ETÇ III'te yivli bezemeler yoğun kullanılmıştır³⁹⁷. Çömlek, kase, küpçük kullanılan seramik formlarıdır. Büyük küplerde karın kısmında stilize edilmiş hayvan figürleri ile kabartma bezemede geometrik motifler yapılmıştır. Korucutepe bezeme açısından çok zengin değildir³⁹⁸. Kapların ağız kenarlarında yer alan üçgen tutamak dışında az sayıda “Nahçevan Kulp” ya da “Parmak Delikli Kulp”³⁹⁹ olarak tanımlanan kulplar da görülmektedir. Seramik repertuarını oluşturan silindirik formlu kap altlıkları bölgenin diğer yerleşimleri için de karakteristiktir. Bu altlıklar ETÇ II'de bezemesiz, ETÇ III'te ise kazıma ve yiv bezemelidirler⁴⁰⁰. Düz ve kase biçimli minyatür kapların benzerlerine Pulur ve Güzelova'da rastlanılmıştır⁴⁰¹ (Res. 107).

Korucutepe'de az sayıda “Malatya-Elazığ Boyalıları” ele geçmiştir. Bunlar ETÇ II'de yoğun kullanılmıştır. Bu boyalıların dışında yerleşimde görülen ithal seramik grupları diğer bölgelerle bağlantıları göstermektedir. Griden turuncuya yakın renklere sahip olan bu seramikler Kuzey Mezopotamya ve Suriye seramiğinden oluşmaktadır. Bu seramikler bölgenin Kalkolitik Dönem'den beri güneyle olan bağlantılarının bir kanıtıdır⁴⁰².

³⁹³ Hauptmann 1982: 27.

³⁹⁴ Esin 1982: 79-80.

³⁹⁵ van Loon 1978: 6.

³⁹⁶ Kelly-Buccalieti 1978: 69.

³⁹⁷ Kelly-Buccalieti 1978: 70.

³⁹⁸ Kelly-Buccalieti 1978: 70.

³⁹⁹ Çilingiroğlu 1993: 474.

⁴⁰⁰ Kelly-Buccalieti 1978: 71.

⁴⁰¹ Kelly-Buccalieti 1978: 72.

⁴⁰² Kelly-Buccalieti 1978: 72.

Pulur/Sakyol yerleşiminde toplam 13 yapı katı tespit edilmiştir. XI-I arasındaki yapı katları ETÇ I-III Dönemi'ne denk gelmektedir⁴⁰³. Koşay bu katlarda bulunan seramikleri 3 grupta incelemiştir. İlk grup, iki renkli geometrik bezemeli çanak çömleklerden oluşmaktadır. El yapımı, hamuru açık renk olan bu seramikler, kırmızı zemin üzerine kahverengi ya da pembe renklerde bezemeye sahiptir. I ve VIII. kat aralığındaki tüm katlarda kullanılmıştır. Koşay bu grubun, bölgenin ETÇ seramiğinin özelliklerini gösterdiğini söylemektedir⁴⁰⁴ (Res. 108). İkinci grup, tek renkli geometrik bezemeli çanak çömlekten meydana gelir. Açık renk zemin üzerine koyu renkte boya bezemenin olduğu bu seramikler kat I-XI aralığında az sayıda bulunmuştur (Res. 109). Koşay, bu seramikleri İran ve Mezopotamya'daki yerleşimlerle karşılaştırmış ve MÖ 3500'e vermiştir⁴⁰⁵.

Üçüncü grup ise, siyah ağıllı çanak çömlekten oluşmaktadır. Bu grup Erken Transkafkasya Kültürü için karakteristiktir. Bu seramikler I-XI. katlar arasında yoğun görülmektedir. Siyah-kırmızı renk kontrastına sahip bu seramiklerde zengin kabartma bezeme görülmektedir (Res. 110). Koşay, bu seramikleri Karaz seramikleriyle karşılaştırmaktadır ve yakın benzerlerine Doğu Anadolu dışında Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Filistin'de de karşılaşıldığını ifade etmiştir⁴⁰⁶.

3.1.3. Küçük Buluntular

Ölü gömme geleneğinde olduğu gibi metal objeler hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. En önemli veriler, Arslantepe VIBI evresinde açığa çıkarılan, "Krali Mezar" olarak tanımlanan mezarda tespit edilmiştir. Bu mezarda yassı levha taşının altında bulunan 75 parça metal obje alaşım ve teknik açıdan dört grupta incelenmiştir⁴⁰⁷.

- 25 parça bakır ya da arsenikli bakırdan obje: 2 kılıç, 4 balta, 9 mızrak ucu, 2 hançer, 2 kesici, 2 dilgi, 2 leğen ve 1 bıçak.
- 7 parça saf gümüşten obje: 1 saç spirali, 2 süs iğnesi ve 3 büyük boncuk.
- 28 parçadan oluşan gümüş-bakır alaşımından yapılmış obje: 7 spiral, 1 hançer, 15 kol halkası, 1 kemer ve 4 halka.
- Altından yapılmış 4 parça obje: 1 saç spirali ve 3 boncuktan oluşmaktadır.

⁴⁰³ Koşay 1976: 136.

⁴⁰⁴ Koşay 1976: 29.

⁴⁰⁵ Koşay 1976: 29.

⁴⁰⁶ Koşay 1976: 29-30.

⁴⁰⁷ Frangipane vd. 2001: 108.

Bu buluntular Arslantepe'nin metalurjik faaliyetlerde önemli bir merkez olduğunu göstermekte ve maden üretiminde ulaşılan noktayı belirlemesi bakımından oldukça önemli bir buluntu grubunu oluşturmaktadır (Res. 111). Bu metallerin üretiminde Transkafkasya Kültürü'nün oldukça güçlü bir etkisi vardır. Metal eserlerin bileşimlerinin karşılığı Samsun ve Güney Kafkasya bölgesinde temin edilmiştir. Kısıtlı da olsa yapılan analiz sonuçları, madenlerin Hassek Höyük ve Hacınebi yerleşmelerinin güneyinde tespit edilmediği kanıtlanmıştır⁴⁰⁸. Arslantepe VIB2'de tespit edilen işlik niteliğindeki mekanlarda metalurjik faaliyetlerin yapıldığına dair pota parçaları ve maden cürüfları bulunmuştur⁴⁰⁹ (Res. 112)

Norşuntepe'de ETC II'ye tarihlendirilen tabaka XIX'da işlik amaçlı kullanılan bir mekanda iki parçalı döküm kalıbı ve Karaz tipi sap delikli bir kalıp parçası ele geçmiştir. Tabaka XXI-XX arasında tunçtan buluntular artmıştır. Bu tabakalar aynı zamanda “direkli evler” evresinin başlangıcıdır⁴¹⁰. Bulunan eserler arasında yüzükler çift sarmal başlı iğne, bir fiyonga başlı iğne, XXIII. Tabakada ise taş alet üretimi gelişmiştir. Bu tabakada zengin çeşitlemesiyle obsidyen ve çakmaktaşıdan uçlar, uzun üçgen biçimli ok uçları, kemik aletler arasında dabızlar, iğneler basit deliciler, boynuzdan uçlar ve çekiçler bulunmuştur⁴¹¹. Bu mekanlardan birinde bulunan pişmiş topraktan yapılmış uzun silindir mühür, zikzak şeklinde çizgilerle bezenmiştir. Silindir mührü benzeyen çift konik gövdeli kireçtaşıdan bir gerdançe de ele geçmiştir. Tepesi ip delikli ve aslan kafası şeklinde yapılmıştır⁴¹² (Res. 113).

Pulur/Sakyol'da ETC II- III'e tarihlenen VIII.-V. yapı katları arasında bulunan mekanlarda toplam 5 parça metal obje ele geçmiştir. Bunlardan 3 tanesi mızrak ucu, 2 tanesi de bronzdan iğnedir⁴¹³.

Tülintepe'de ETC II'ye tarihlenen bir kılıç ve beş adet mızrak ucu dönemin en önemli metal örnekleri arasında sayılabilir⁴¹⁴.

⁴⁰⁸ Frangipane vd. 2001: 106; Frangipane 2017a: 38.

⁴⁰⁹ Frangipane 1993a: 54-55.

⁴¹⁰ Hauptmann 1982: 28.

⁴¹¹ Hauptmann 1982: 28.

⁴¹² Hauptmann 1982: 28.

⁴¹³ Koşay 1976: 33.

⁴¹⁴ Harmankaya 1993: 372; Tekin 2015: 260.

3.1.4. Ölü Gömme Geleneği

Bu dönemde bölgenin ölü gömme geleneği ile ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Ölü gömme ve mezar tipleri hakkındaki veriler 1996 yılında Arslantepe’de tespit edilen taş sandık mezar ve ETÇ II-III dönemlerine verilen katlarda ele geçen birkaç basit toprak mezardan gelmektedir⁴¹⁵.

Arslantepe’de bulunan 5 m genişliğinde bir çukurun içine inşa edilen bu mezar içindeki buluntulardan dolayı “Krali Mezar” olarak adlandırılmıştır. Mezar dikdörtgen bir plana sahiptir. 110 cm derinlikte yer alan bu taş sandık mezarın üzeri 3 adet yassı levha taşla kapatılmıştır. Bu mezarın çok ilginç bir yanı, 3 adet yassı levha taşın üstüne gelişi güzel bir şekilde bırakılmış dört insan iskeletine rastlanmasıdır⁴¹⁶ (Res. 114). Bu iskeletlerden ikisi kadın, diğer ikisi erkektir. Yaşları 12 ila 18 arasında değişmektedir. Frangipane bu gençlerin “kurban” edildiğini düşünmektedir⁴¹⁷. Bu genç kurbanların yanına mezar hediyesi olarak bırakılan seramikler ve metal objeler bulunmaktadır. Bu hediyeler 7 tane tüm kap, bakır-gümüş alaşımından 2 tane diadem, bakırdan iki tane süs iğnesi ve saç spiralinden oluşmaktadır. Burada ele geçen kaplar iki grupta incelenmiştir. Birinci grubunu, Frangipane tarafından Erken Transkafkasya seramiğinin ilk örnekleri olarak tanımlanan kırmızı-siyah açıkta küçük çömlek ve kaseler oluşturmaktadır. Frangipane kırmızı-siyah açıkta kapların sembolik bir değer taşıdığını ve mezarın içine kenar kesimlere gelişi güzel bırakılmış olduğunu ifade etmektedir⁴¹⁸ (Res. 115). İkinci grubu, Arslantepe VIA’dan itibaren görülen ve Uruk özelliklerini yansıtan çark yapımı, saklı astar bezemeli daha büyük boyutlu kaplardır⁴¹⁹ (Res. 116).

Bu mezarın en önemli buluntuları yassı levha taşın altında bulunan asıl mezarın sahibi olan kişinin yanında yer alan seramik ve metal objelerdir. 35-40 yaşlarında yetişkin bir erkeğe ait olduğu düşünülen bu mezarın, Frangipane Arslantepe VIA evresinde devletleşme sürecindeki idari ve ekonomik gücü elinde tutan bir soyluya ait olmadığını, bölgeye kuzeyden gelen, olasılıkla göçebe/çoban veya tarımcı bir topluluğun şefi/liderine ait olduğunu söylemektedir⁴²⁰.

⁴¹⁵ Frangipane vd. 2001: 108.

⁴¹⁶ Frangipane vd. 2001: 108.

⁴¹⁷ Frangipane vd. 2001: 120.

⁴¹⁸ Frangipane vd. 2001: 109-120.

⁴¹⁹ Frangipane vd. 2001: 109-110.

⁴²⁰ Frangipane 2000: 450.

Buluntulardan yola çıkılarak mezar, Arslantepe VIBI evresine tarihlendirilmiştir. Frangipane, Elazığ-Malatya Bölümü'nde ve hatta Doğu Anadolu'da bu mezarın benzerine rastlanılmadığını söyler. Buluntu grupları açısından benzeri, Kuzey Kafkaslar'daki "Maikop Kurganları" olduğunu, Arslantepe mezarının teknik açıdan bu kurganları yansıttığını ifade etmektedir⁴²¹. Bu mezarda ele geçen 75 parça metal objeye yukarıda "Küçük Buluntular" başlığı altında değinilmiştir.

3.2. Erzurum-Kars Bölümü

Bu bölüm Erken Transkafkasya Kültürü'nün Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en erken verilerin ele geçtiği bölümdür⁴²². Bu bölümde kültürün ilk tespit edildiği Karaz Höyük, Güzelova, Pulur ve Sos Höyük değerlendirilmiş ve aynı zamanda bölge dışında kalan ama kültürün yayılım alanı içinde bulunan Büyüktepe Höyüğü de ele alınmıştır.

3.2.1. Mimari

Bu bölümde Erken Transkafkasya Kültürü mimarisine yönelik veriler azdır. Sos Höyük dışında, Karaz, Güzelova ve Pulur höyüklerinde birkaç yapıya ait taş temel ve kerpiç kalıntıları hariç mimariye ait kanıt bulunamamıştır⁴²³.

Karaz'da 1944 yılında yapılan kazı çalışmalarında taş temel üzerine kerpiç duvar tespit edilmiştir. Koşay, bunun dikdörtgen planlı mimari özellik gösterdiğini düşünmektedir⁴²⁴. Karaz'dan sonra Pulur höyükte yapılan tek sezonluk kazı çalışmaları "A" alanı diye nitelendirilen alanda çalışmalar yürütülmüştür. Bu alanda ocaklar ve düzeni mimari plan vermeyen taş temelli duvarlar tespit edilmiştir⁴²⁵. Bu sınırlı veriler dışında, yerleşimde Erken Transkafkasya Kültürü'nün mimarisine ait somut bir veri yoktur. Bu durum bölgenin diğer yerleşimi olan Güzelova için de çok iç açıcı değildir. Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait taş zeminler, çamur dal örgü tekniğinde duvar parçaları, tahıl depolamak için yapılan küçük alanlar bulunmaktadır⁴²⁶.

⁴²¹ Frangipane vd. 2001: 119. Maikop Kurganları Rus Federasyonuna bağlı Adıge Cumhuriyeti'nin başkenti Maikop'ta ilk olarak 1897'de Prof. Nikolay Veselovski başkanlığındaki ekip tarafından tespit edilmiştir. Maikop Kurganı'nda (Oşad) açığa çıkarılan mezarlar zengin altın ve gümüş eşyalar kültürün bu ismi almasına neden olmuştur. Maikop Kültürü'nü yaratanların MÖ 4. ve 3. Binyıllarda yaşadıkları belirtilmektedir: <http://www.Maikop.narod.ru/cultur.html>; Necefor ve Arar 2015: 299.

⁴²² Işıklı 2011: 212.

⁴²³ Koşay ve Turfan 1959: 349-413.

⁴²⁴ Koşay ve Turfan 1959: 358.

⁴²⁵ Koşay ve Vary 1964: 9-14.

⁴²⁶ Koşay ve Vary 1967: 7-9.

Erzurum-Kars Bölümü'nde en iyi arkeolojik veriler önceki dönemde olduğu gibi, bu dönemde de önemli bir yerleşim olan Sos Höyük'ten gelir⁴²⁷. Yerleşimde ETÇ'nin 3 evresi yaşanmaktadır. Bu evrelerde standart Erken Transkafkasya mimari özellikleri yansıtan taş temelli, kerpiç duvarlı, bağımsız tek ya da iki odalı evler mevcuttur. Dikdörtgen planlı ve köşeleri yuvarlatılmış evlerin içinde merkezi sabit dairesel ocaklar ve ahşap destek çukurları bulunur ve girişin karşısında kil sekiler yer almaktadır. Ayrıca depolama amacıyla yapılmış çukur alanları da bulunmaktadır. Bu ev içi düzenlemeler tipik Erken Transkafkasya Kültürü'nün vazgeçilmez ev içi dekorasyonlarıdır. Özellikle ETÇ III evresinde görülen içi sıvalı çan biçimli çukurlar göçebelikle bağdaştırılmakta⁴²⁸. ETÇ I dönemi mimari açıdan çok iyi veriler ortaya koyamamıştır. M17 açmasında bu döneme ait bağımsız, bir odadan meydana gelen bir ev tespit edilmiştir. Dikdörtgen planlı, taş temelli olan evin merkezinde dairesel bir ocak ve tabanda gömülü olan bir kase ortaya çıkarılmıştır⁴²⁹ (Res. 117). Bu süreci ETÇ II takip etmektedir. Mimari olarak bu dönem daha iyi veriler sunmaktadır. Bu dönemde en dikkat çekici yapı taş temel üstüne inşa edilmiş tek odalı büyük bir yapıdır. Sadece bir kısmı ortaya çıkarılan ev köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen bir plan sergilemektedir (Res. 118). Kil platform arka duvar boyunca uzanır ve önünde üç boynuzlu yuvarlak bir ocak yer almaktadır. Ocağın çıkıntıları çift spiralli kabartma bezeme ile bezenmiştir⁴³⁰. Batı duvarında ince bir seki bulunmaktadır. Odanın içinde diğer evlerde olduğu gibi çatıyı taşıdığı düşünülen ahşap destek çukuru yer almaktadır. ETÇ III dönemi ise Sagona tarafından bölge için yeni bir sürecin izlerinin görüldüğü dönem olarak belirtilmektedir. Höyüğün kuzeydoğusunda yer alan yerleşimin dışında çukurlar ve iki gömüt tespit edilmiştir. L16 açmasında bu döneme verilen bazı alanlar tespit edilmiştir. Bu dönem de mimari açıdan iyi veriler sunmaz. Tespit edilen alanlarda yanmış ahşap ve kerpiç kalıntıları, sıvalı tabanlar bulunmaktadır. Köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen bir ev, bu alanda bulunmuştur. Ayrıca çan biçimli, içleri sıvalı birden çok çukur bu evre için dikkat çekici olmuştur⁴³¹.

Kültürün izlerinin saptandığı bir diğer yerleşim Büyüktepe'dir. ETÇ'ye ait mimari kalıntılar, taş bloklardan oluşan yarım daire şeklindeki taş duvardır. Sagona bu taş duvarın büyük çadır tipi yerleşimlerin alt sınırını oluşturan taşlar olduğunu söylemektedir⁴³². Devam

⁴²⁷ Sagona ve Sagona 2000: 58-59.

⁴²⁸ Sagona 2000: 335-336.

⁴²⁹ Sagona ve Sagona 2000: 63.

⁴³⁰ Sagona 2003: 334.

⁴³¹ Sagona ve Sagona 2000: 64.

⁴³² Sagona vd. 1992: 29.

eden çalışmalarda yuvarlak, çadır biçimli mekanların temel kısımları tespit edilmiştir. Sagona, bu yerleşimin ETÇ süresince “geçici kamp tipi bir trans merkezi” olduğunu dile getirmektedir⁴³³. Bu alanlarda günlük işlerin yapıldığı çukurlar ve ocaklar görülmektedir. Bunlarla birlikte depolama çukurları da tespit edilmiştir. Bu veriler göçebe/yarı göçebe toplulukların karakterleriyle örtüşmektedir⁴³⁴ (Res. 119).

3.2.2. Seramiğin Genel Özellikleri

Erzurum-Kars Bölümü'nün anahtar yerleşimi olan Sos Höyük'te Erken Transkafkasya kültürüne ait önemli kanıtlar tespit edilmiştir. Erken Transkafkasya Kültürü seramiğinin genel özelliği olan “Kırmızı-Siyah Açıklı Seramikler” bu höyükte Geç Kalkolitik Dönem'de “Proto-Kura Aras Seramiği” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu seramik türü koyu renge ve kumlu bir yapıya sahiptir. Yüzeyleri çok iyi açıklanmış ve “Sioni Seramiği” gibi Transkafkasya eneolitik dönemiyle bağlantılıdır⁴³⁵. Sagona'ya göre, Sos Höyük ETÇ I seramiği, Geç Kalkolitik seramiğinin gelişmiş bir üst halidir⁴³⁶. Bu evre seramiği el yapımı olup, fırınlanmaya bağlı olarak kırmızı-siyah renk kontrastı oluşmuştur. Yaygın formlar uzun boyunlu ve konik gövdeli çömleklerdir. Bunlar dışında depolama amaçlı büyük kaplar da görülür. Keskin karınlı çanak formlarının erken örnekleri görülmektedir (Res. 120). Bu seramikler arasında bölgeye özgü ön yüzleri bezemeli tepsiler ve yassı kapaklar ele geçmiş, benzerlerine Karaz yerleşiminde rastlanılmaktadır. Bu tepsilerin gelişmiş örnekleri Güzelova, Pulur'da görülmektedir⁴³⁷ (Res. 121).

ETÇ II döneminde kullanılan seramikler Erken Transkafkasya seramiğidir. Bu dönem seramiğinin iç yüzeyi kaba bırakılmıştır, dış yüzeyi ise her zaman olduğu gibi iyi açıklanmıştır. Bazı örneklerin gövde kısımlarında keskinlik söz konusudur. Bu özellik Martkopi seramiklerinde görülmektedir⁴³⁸ (Res. 122, a). İnce işçiliğe sahip kase ve tepsilerde kabartma bezemeler görülmektedir. Uzun boyunlu çömlekler bu dönemde de kullanılmaya devam edilmiştir. Yaygın olmayan yarı küresel gövdeli kaseler ve ayaklı birkaç kap formu da bu evrede kullanılmıştır⁴³⁹ (Res. 123).

⁴³³ Sagona vd. 1993: 69

⁴³⁴ Sagona 1994: 229.

⁴³⁵ Kiguradze ve Sagona 2003: 49-50.

⁴³⁶ Sagona 2000: 333.

⁴³⁷ Işıklı 2011: 234.

⁴³⁸ Sagona 2000: 334-335.

⁴³⁹ Işıklı 2011: 237.

ETÇ III'te Güney Kafkasya'dan yayılan yeni etkiler seramiklerde kendini hissettirmiştir ve yerleşimde gelişen yeni olayların yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Transkafkasya'da bulunan ve seçkin sınıfa ait “Kurgan” adı verilen yeni mezar tipleri ortaya çıkmıştır. Bu mezarlar ilk olarak Gürcistan'ın Trialeti bölgesinde araştırılmıştır⁴⁴⁰. Mezarlardan çıkan değerli madenlerden yapılmış kaplar ve zengin buluntular köklü sosyal değişimlerin yaşandığı yeni bir dönemin göstergesi olarak yorumlanmıştır⁴⁴¹. Sos Höyük seramikler, bu dönemde tespit edilen mezarlardan gelen bazı örneklerle karakterize edilmektedir. Oldukça kaliteli üretilen ve parlak siyah renge ve koyu hamura sahip bu seramikler Sagona'ya göre, Güney Kafkasya'da Erken Transkafkasya kültürel sürecin izlendiği “Erken Trialeti”, “Martkopi” ve “Bedeni” kültürleriyle benzer özellikler yansıtmaktadır⁴⁴² (Res. 124). Martkopi ve Erken Trialeti seramiğinin belirleyici özelliği, keskin bikonik biçimli, parlak siyah açkılı ve ince kazıma bezeklerdir. Kazıma bezekler genellikle üçgen şeklinde yapılmıştır⁴⁴³. Bedeni seramiğinde grafit ve mika katkısının kullanılması gümüşümsü bir parlaklığın oluşmasına olanak sağlamıştır. Bu yöntemle yapılan seramiklere, Sos Höyük'te üçlü profile sahip seramik örnekleri benzerlik göstermektedir⁴⁴⁴.

Karaz⁴⁴⁵, Pulur⁴⁴⁶ ve Güzelova⁴⁴⁷ kazılarında Koşay tarafından ortaya çıkarılan malzemeler, Işıklı tarafından Sos Höyük stratigrafisine göre, tekrar değerlendirilmeye alınmıştır. Bu üç yerleşimde düzenli bir stratigrafi elde edilemediği için malzemeler buldukları seviyelere göre incelenmiştir⁴⁴⁸.

Karaz yerleşimindeki çalışmalar A, B, C olmak üzere üç alanda yürütülmüştür⁴⁴⁹. En alt seviye olan 9.00 m ile 6.50 m seviyeleri arası Karaz I diye tanımlanmıştır. Seviye 8.75 m. de küçük boyutlu kısa çömlekler, geniş ağızlı omurgalı derin çanaklar, uzun boyunlu bir çömlek ele geçmiştir. Bu çanak çömlekler gri tonlu, alacalı, koyu-açık kahverenginden oluşmaktadır. Boyunlu bir çömlekte “siyah- kırmızı” renk kontrastı görülmektedir⁴⁵⁰ (Res. 125). Bu özellik Sos VA ve Arslantepe VII. tabakadan itibaren kullanılmıştır ve Erken

⁴⁴⁰ Sagona ve Zimansky 2015: 168.

⁴⁴¹ Sagona ve Zimansky 2015: 168.

⁴⁴² Sagona ve Zimansky 2015: 169.

⁴⁴³ Sagona ve Zimansky 2015: 168-169.

⁴⁴⁴ Sagona ve Zimansky 2015: 169.

⁴⁴⁵ Koşay ve Turfan 1959: 349-413.

⁴⁴⁶ Koşay ve Vary 1964: 5-53.

⁴⁴⁷ Koşay ve Vary 1967: 5-27.

⁴⁴⁸ Işıklı 2005: 413-498.

⁴⁴⁹ Koşay ve Turfan 1959: 361.

⁴⁵⁰ Koşay ve Turfan 1959: 361-376.

Transkafkasya seramiğinin ilk örneklerini yansıtmaktadır⁴⁵¹. Seramiklerin tümü el yapımıdır. Geneli çok iyi ağızlıdır. Sos VA ile başka benzer özellikleri formlarıdır. Bu seviyede birkaç örnek dışında kulp görülmemektedir. Aynı durum bezeme için de geçerlidir. Sadece bir çömlekte kalın kabartma bezeme dikkati çekmektedir. Boyun kısmında çift spiralli bir bezeme yer almaktadır. Boynun etrafında ise parmak baskı bezeme görülür. Başka bir çömlekte gövde kısmında birbirine paralel yatay hatlardan yapılan oluk bezeme yer almaktadır. Bu iki bezeme Karaz seramiği için karakteristiktir ve sonraki seviyelerde daha yoğun olarak kullanılacaktır⁴⁵² (Res. 126).

Yukarıda geçen seviyeler arasında ele geçen seramikler genel olarak küçük ve orta boyutlu çömlekler, geniş ağızlı omurgalı çanaklar, yassı kapaklar, geniş ağızlı, şişkin karınlı derin kaseler, şişkin karınlı çömlekler Erken Transkafkasya seramiğinin standart kap formlarını oluşturmaktadır. Bezeme olarak en çok kabartma, oluk bezeme ve parmak baskı bezeme ile kazıma bezeme kullanılmıştır. Doğrusal, düz hatlar ve hatların arasına yapılmış nokta şeklinde dolgu motifi, Işıklı tarafından “Karaz Motifi” olarak tanımlanmıştır. Bu motif “karmaşık görünümlü geometrik motifler” biçiminde de ifade edilebilmektedir⁴⁵³. Sonuç olarak bölge genelinde en yoğun bezeme Karaz’da görülmektedir. Sadece Pulur/Sakyol’da zengin bezemeye sahip örnekler bulunmaktadır. En çok kabartma, baskı-oluk tekniğinde bezemeler görülür. Bu buluntular ışığında Karaz I, Sos Höyük VB (ETÇ I), VC (ETÇ II) evreleriyle paralellik göstermektedir⁴⁵⁴ (Res. 127).

Pulur’da da A, B, C olarak adlandırılan üç alanda kazılar yapılmıştır. Erken Transkafkasya Kültürü’ne ait veriler A ve B alanında tespit edilmiştir. Bu yerleşimde kırmızı-siyah renk kontrasına sahip seramikler ele geçmiştir. Erken Transkafkasya seramiğinin genel formu olan çanak çömlek az sayıda bulunmuştur. Bu seramiklerin arasında “şişkin karınlı çanaklar”a rastlanılmıştır. Buradaki örneklerde bezeme çok sık görülmez. Oluk-baskı ve kazıma tekniğinde bezemeler yapılmıştır. “Karaz Motifi” bu seramiklerde de sık kullanılmıştır. Merdiven motifleri, spiraller, düz doğrusal hatlar, içi taralı üçgenler, ana motifi oluştururlar⁴⁵⁵ (Res. 128).

⁴⁵¹ Işıklı 2005: 415-416.

⁴⁵² Işıklı 2005: 415-416.

⁴⁵³ Işıklı 2005: 418.

⁴⁵⁴ Işıklı 2005: 441-442.

⁴⁵⁵ Işıklı 2005: 474-475.

Güzelova'da Erken Transkafkasya seramikleri ele geçmiştir. Bu seviyede büyük boyutlu bir çömlek, iki tane çanak ve bir küçük kap bulunmuştur. Çömleğin üstünde kabartma bezeme yer almaktadır. Çanaklar ise şişkin karınlı düz diplidir. Karaz'ın erken örnekleri olan omurgalı çanakları yansıtmaktadır. Dış yüzeyi siyah, parlak açkılı, iç yüzeyi ise kırmızımsı renktedir. Bu ikili renk kontrastı Erken Transkafkasya seramiğinin karakteristik özelliğidir⁴⁵⁶. Diğer çanak örneği Geç Kalkolitik Dönem'in basit çanaklarına benzemektedir. Bu örnek daha kaba bir görünüm sergiler. Bu seviyeye ait olduğu düşünülen birkaç bezemeli çömlek parçası ve basit bir kase yerleşimin Karaz I (Geç Kalkolitik- ETÇ I/II) evresiyle çağdaş olabilme ihtimalini göstermektedir⁴⁵⁷. Seviye 8. m'de bulunan çanaklar yerleşimin "Şişkin Karınlı Çanakları" diye tanımlanmışlardır. Gruplara ayrılan bu çanaklardan birinci grup, "Şişkin Karınlı Derin Çanaklar" (Res. 129 a), Sos Höyük'ün ETÇ III'ün son aşamasında ortaya çıkan çanaklarla benzerdir⁴⁵⁸.

İkinci grup, "Şişkin Karınlı Geniş Ağzılı Çanaklar" dan oluşmaktadır (Res. 129, b). Karaz Höyük ve Sos Höyük'ün ilk seviyelerinde bulunan "Omurgalı Geniş Ağzılı Çanaklar"a benzemektedir. Üçüncü grup ise "Şişkin Karınlı Geniş Ağzılı Derin Çanaklar"dır (Res. 129, c). Bunlar, Güzelova seramiklerinin standart özelliklerini göstermektedir⁴⁵⁹. Höyüğün neredeyse tüm malzemesini bu çanaklar oluşturmaktadır. Malzemelerin genel durumu göz önüne alındığında yerleşim, Sos Höyük VB- D (ETÇ I- III) yani MÖ 3300/3000- 2200 arasına verilebilmektedir⁴⁶⁰ (Res. 130).

Büyüktepe'de ETÇ'de görülen seramiklerin hepsi el yapımıdır. Hamurları kaba yapılmış ve katkı olarak taşçık ve az sayıda saman görülmektedir. "Kırmızı-siyah" renk kontrastına sahip örnekler de mevcuttur. Burada Erken Transkafkasya seramiğinde görülmeyen "Ompholos" tipli kaideli kaseler ve bileşik kap yerel özellikte karşımıza çıkmaktadır. Bileşik kapların her iki yüzeyi de siyah açkılıdır. Bezeme çok yaygın kullanılmamıştır⁴⁶¹. Sagona Erken Transkafkasya seramiğinin form ve özelliklerine göre beş ayrı grupta incelemeyi uygun görmüştür⁴⁶².

1-) Kaseler ve maşrapalar: Kapların tümü siyah açkılıdır.

⁴⁵⁶ Koşay ve Vary 1967: 9, 11-22; Işıklı 2005: 484.

⁴⁵⁷ Işıklı 2005: 485.

⁴⁵⁸ Işıklı 2005: 490.

⁴⁵⁹ Işıklı 2005: 490.

⁴⁶⁰ Sagona 2000: 333-334; Işıklı 2005: 498.

⁴⁶¹ Sagona vd. 1993: 71.

⁴⁶² Sagona vd. 1995: 161-162.

2-) Kıvrımlı boyunlu, küçük çömlekler: Kırmızı-Siyah renk kontrastı görülmektedir.

3-) Düz boyunlu ve kaba çömlekler: Bazı örneklerde kabartı bezeme yer alır.

4-) Kapaklar.

5-) Bezemeli parçalar: Kazıma-kabartma bezemeler görülmektedir (Res. 131).

3.3. Van-Muş Bölümü

Doğu Anadolu'da Erken Transkafkasya Kültürü'nün tespit edildiği bir diğer alt bölüm Van-Muş Bölümü'dür. Bu bölümdaki araştırmalar daha çok Urartu Devleti'ne yönelik yapılmıştır. Bu durumda Urartu öncesi kültürler ikincil planda kalmıştır⁴⁶³. Bu bölümde sistemli kazısı yapılmış iki höyük yer almaktadır. Bunlar Dilkaya ve Karagündüz höyükleridir.

3.3.1. Mimari

Bu bölgede ETÇ'ye ait mimari veriler Dilkaya ve Karagündüz höyüklerinden elde edilmiştir. Dilkaya'da yapılan çalışmalarda M5 ve N5 açmalarında ETÇ II'ye tarihlendirilen mimari kalıntılar ortaya çıkarılmıştır⁴⁶⁴. N5 açmasında dikdörtgen, kare ve yuvarlak planlı yapılar tespit edilmiştir⁴⁶⁵. Taş temelli evlerin yanı sıra taş temelsiz evler de görülmektedir. Taş temelli evlerin temeli 30-50 cm yükseklikte yapılmıştır ve üzerleri kerpiçle örülmüştür. Evlerin girişleri genellikle güneyde yer almaktadır. Girişlerin önünde güneye uzanan avlular bulunmaktadır. Evlerin içinde seki ve kare planlı ocaklar bulunmuştur⁴⁶⁶. Fakat ev içi düzenlemede bölgesel bazı farklı özellikler görülür. Bu farklılıktan biri çatıyı taşıdığı düşünülen ahşap destek çukurunun olmamasıdır. İkincisi ise girişin karşısında bulunan kil sıvalı sekilerin kısa kenarlarda yer almasıdır. Ocaklar merkezi konumda değil doğudaki uzun duvarın dibinde inşa edilmiştir. Evlerin içinde ahşap destek çukurunun olmaması, üst yapının düz damlı olduğunu göstermektedir⁴⁶⁷. Evler birbirine bitişik yapılmıştır. Avluda tahıl ve çöp çukurlarına rastlanılmıştır⁴⁶⁸ (Res. 132). M5 açmasında ise ince uzun dikdörtgen planlı mimari yapılar ortaya çıkarılmıştır. Yapılar kuzey güney doğrultusunda

⁴⁶³ Işıklı 2011: 181.

⁴⁶⁴ Çilingiroğlu 1993: 471.

⁴⁶⁵ Çilingiroğlu 1993: 471.

⁴⁶⁶ Çilingiroğlu 2012: 89.

⁴⁶⁷ Çilingiroğlu 1993: 471-472.

⁴⁶⁸ Çilingiroğlu 1993: 471.

uzanmış ve uzunlukları 4-5 m. arasında değişmektedir⁴⁶⁹. Kil sekiler iki kısa duvarın dibinde inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı ocaklar ise uzun duvarın dibinde yer almaktadır⁴⁷⁰.

Karagündüz Höyüğü ise hem bölge hem de Erken Transkafkasya yerleşmelerinden bazı farklılıklarla ayrılmaktadır. Yapılar tümüyle kerpiçten inşa edilmiştir. Taş temel hiç kullanılmamıştır. Buradaki evler radyal bir plan sergilemektedir. Evler 5 m'lik bir sokağın iki yanına dizilmiş, genellikle dikdörtgen ve kare planlı mekanlar sıralanmıştır⁴⁷¹ (Res. 133). Bu yapılaşmanın yanı sıra höyüğün merkezinde yuvarlak planlı bir ev bulunmuştur⁴⁷². Mekanlar arasında geçişin bulunmamaktadır ve girişleri çatıda yer almaktadır. Evlerde girişe rastlanılmamış olması bu görüşü desteklemektedir⁴⁷³. Araştırmalar sonucu yerleşimde ortaya çıkarılan evlerin özel bir işlevi olmadığı yemek pişirmek, dinlenmek, gıda depolamak gibi günlük hayat için kullanıldığı kanısına varılmıştır. Bu evlerde taşınabilir ocaklar ele geçmemiştir⁴⁷⁴ (Res. 134).

3.3.2. Seramiğin Genel Özellikleri

Bölgede sistemli kazıların yapıldığı Karagündüz ve Dilkaya höyüklerinde Erken Transkafkasya Kültürü'ne ait seramikler ele geçmiştir.

Dilkaya Höyüğü'nde çalışmalar iki farklı alanda yapılmıştır. En erken yerleşim ETÇ II'de görülmektedir. Çilingiroğlu, ETÇ II'den önce burada yerleşimin olmadığını düşünmektedir⁴⁷⁵. Dilkaya Erken Transkafkasya seramiğini inceleyen Kozbe, bu seramiklerin dış yüzeyinde pembemsi kahverengi, siyah, açık ve koyu kahverengi, devetüyü, gri ve koyu gri renklerin yer aldığını, iç yüzeyinin ise, açık kahverengi ya da devetüyü renkte olduğunu söylemektedir⁴⁷⁶. Bu ikili renk kontrastı kültürün genel karakteristik özelliğidir. Seramiklerin hepsi el yapımı ve kabadır. Katkı olarak taşçık, kum, mika kullanılmıştır. Kültürün genelinde görülen açık ve astar, Dilkaya seramiğinin de vazgeçilmez bir özelliğidir. Fakat orta derecede bir açıklama söz konusudur⁴⁷⁷. Formlarında kültürün tipik formu olan çanak çömlekler, küpler ve kaselerin profillerine göre çeşitlilik

⁴⁶⁹ Çilingiroğlu 1993: 472.

⁴⁷⁰ Çilingiroğlu 1993: 472.

⁴⁷¹ Sevin vd 2000a: 860-61; Sevin vd. 2000b: 411-412.

⁴⁷² Kozbe 2004: 37.

⁴⁷³ Kozbe 2004: 37.

⁴⁷⁴ Kozbe 2004: 40.

⁴⁷⁵ Çilingiroğlu 1984: 159.

⁴⁷⁶ Kozbe 1987: 93.

⁴⁷⁷ Kozbe 1987: 95; 1997: 94- 95.

görülmektedir. Pervaz ağız kenarlı çanaklar (Res. 135 a), ağız kenarı içe dönük çanaklar (Res. 135 b), düzleştirilmiş ağız kenarlı çanaklar (Res. 135 c), dar ağız kenarlı, geniş karınlı çömlekler, pervaz ağız kenarlı çömlekler (Res. 135 d), düzleştirilmiş ağız kenarlı çömlekler, (Res. 136 d), basit ağız kenarlı çömlekler (Res. 136 e), dışa dönük ağız kenarlı kaseler, düzleştirilmiş ağız kenarlı kaseler, içe dönük ağız kenarlı yivli dudaklı kaseler (Res. 136 f), pervaz ağız kenarlı küpler, dışa dönük devrik dudaklı küpler, içe ve dışa doğru kalınlaştırılmış ağız kenarlı küpler, düzleştirilmiş ağız kenarlı küpler (Res. 137) olarak kap formlarında çeşitlilik görülmektedir⁴⁷⁸.

Kulp çok kullanılmamakla birlikte bazı örneklerde karşımıza çıkmaktadır. “Nahçevan Kulp” veya “Parmak Delikli Kulp” olarak adlandırılan kulplar dışında şerit kulp ve ip delikli kulp kullanılan örneklerdir (Res. 138). Nahçevan kulp Urmiye ve Van Gölü Havzaları, Orta Aras Vadisi’i ve Trialeti’de bölgeye özgü kulp olarak kullanılmıştır⁴⁷⁹. Uygulanan bezemeler baskı-oluk, kazıma ve kabartmadır. Bu bezemeler aynı zamanda bir arada da kullanılmaktadır. Geometrik motifler genelde kazıma tekniğinde yapılmıştır. Bunun dışında sarmal ve nokta şeklinde bezemeler görülmektedir. Az sayıda görülen kabartma bezemede stilize edilmiş hayvan tasvirleri yapılmıştır⁴⁸⁰ (Res 139).

Karagündüz’de ele geçen Erken Transkafkasya seramiği, siyah, gri ve kahverengi açkıya sahiptir. İkili renk kontrastı buradaki seramiklerde de bulunmaktadır. İyi pişirilmiş bu seramiklerin hamurunda yoğun kum katkısı görülmektedir. Kullanılan formlar, depolama amaçlı büyük kaplar, çömlekler ve çanaklardır. Omurgalı ve keskin hatlara sahip kaplar burada ele geçmemiştir⁴⁸¹. Erken Transkafkasya seramiği tümüyle el yapımıdır ve kaba yapılmıştır. “Nahçevan Kulp” çok sık kullanılmıştır. Bunun dışında bazı örneklerde ağız kenarına memecik, küçük tutamak şeklinde kabartı tutamaklar görülmektedir. Bezeme burada sevilerek kullanılmıştır. En sık kazıma bezeme uygulaması görülmektedir. Kazıma tekniğinde yapılmış çift spiraller kapların karın ve omuz kısımlarına yapılmıştır. Spiral motifi kültürün seramiğinde sık görülen bir bezemedir. Zikzaklar, çarpı şeklinde geometrik süslemeler kazıma tekniğinde sıkça görülen bezeklerdir. Kullanılan bezeme örnekleri Transkafkasya, Kura-Aras ve Orta Tunç Çağı’na geçiş evresi olan “Erken Kurganlar Dönemi” diye bilinen “Martkopi” ve “Bedeni” kültürleri için oldukça belirleyicidir⁴⁸². (Res.

⁴⁷⁸ Çilingiroğlu 1993: 474; Kozbe 1990: 534.

⁴⁷⁹ Çilingiroğlu 1993: 474.

⁴⁸⁰ Kozbe 1987: 96.

⁴⁸¹ Kozbe 2004: 37.

⁴⁸² Sevin vd. 1998: 579-580.

140). Bu durum Doğu Anadolu Bölgesi'nde ETÇ III'ün sonlarında, Erken Transkafkasya Kültürü dışında Güney Kafkasya etkili başka kültürlerin varlığını kanıtlamaktadır.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma kapsamında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, ortaya çıkarılan veriler ışığında, MÖ 4. ve 3. Binyıllarına tarihlenen arkeolojik verileri üzerinde çalışılmıştır. Çalışmanın kapsamında bu dönemlere ait mimari, seramik, küçük buluntular ile ölü gömme geleneklerine ilişkin buluntular hakkında yapılan araştırmalar değerlendirilmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafyası ve iklimi açısından yaşam için zor koşullara sahiptir. Bu zor şartlara rağmen bölgede su kaynakları ve mikro klima alanları, tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerleşim birimlerinin oluşmasını sağlarken; dağlık coğrafyasıyla özellikle küçükbaş hayvancılığın geçim ekonomisini oluşturduğu yerleşim birimlerinin oluşmasına olanak vermiştir. Bölge, Basra Körfezine kadar tüm Mezopotamya topraklarını sulayan Fırat ve Dicle Nehirleri'nin beslediği kaynaklara sahiptir. Fırat Nehri fiziksel şartlarının uygunluğuyla nehir ulaşımına da çıktığı hat boyunca gerçekleştirme olanağı sunmaktadır. Bu olanak özellikle MÖ 4. Binden itibaren Doğu Anadolu Bölgesi ile Güney Mezopotamya arasındaki ilişkilerin en önemli ulaşım bağlantısını sağlamıştır. Bölgenin elverişli yaşam alanları: Erzurum-Kars Platosu'nda, Elazığ-Malatya Havzası'nda, Van Havzası'nda yer almaktadır. Bölgedeki yaşamın en önemli ekonomik dinamiğini tarımsal ve hayvansal üretimler dışında hammadde kaynakları oluşturur. Bölgenin önemli hammadde kaynaklarından biri olan obsidyenin MÖ 8. Binyıldan itibaren Doğu Akdeniz'e kadar olan geniş bir coğrafyaya dış ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Ağrı, Nemrut, Süphan, Tendürek, Bingöl dağları ile Samsun yöresi bu hammaddenin bulunduğu yerlerdir. Özellikle MÖ 4. Binyılda çakmaktaşı ve kereste gibi malzemelerin de bölgeden ihraç edildiği tespit edilmiştir. Bölgenin batısındaki bakır yatakları özellikle MÖ 4. Binyılın sonuna doğru yerele yönelik maden üretimi için işletilmiş olduğu bölgedeki buluntulardan anlaşılmıştır. Bu dönemde Güney Kafkasya'daki maden yataklarından da bölgeye madenlerin ulaştırıldığı belirlenmiştir.

Kuzey Mezopotamya'da Halaf Kültürü olarak anılan, MÖ 5500/5000-4500 yıllarında bu bölgeden Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerine ticari bir yönelim olduğunu arkeolojik kanıtlar ortaya koymaktadır. Doğu Anadolu'dan ihraç edilen hammaddeye karşılık bölgeden gelen ve Halaf kültürünün en karakteristik özelliği olan boya bezemeli el yapımı kaplar Doğu Anadolu'da geniş bir yayılım alanına sahiptir. Elazığ'da Tülintepe, Korucutepe, Tepecik, Habusu Körtepe, Çayboyu ve Norşuntepe yerleşimlerinde; Malatya'da Değirmentepe, Arslantepe ve Pirot Höyük'te; Van'da da Tilkitepe yerleşiminde

tespit edilmiştir. Kültürün tespit edildiği bazı yerleşimler mevsimlik yerleşim olarak kullanılmıştır.

Yaklaşık MÖ 5500-3800 yıllarına tarihlenen Ubeyd Kültürü'nün erken dönemlerinden itibaren Güney Mezopotamya yerleşimleriyle ticari-kültürel iletişim ağının kurulduğunu Doğu Anadolu'da ele geçen arkeolojik materyaller kanıtlamaktadır. Döneme ilişkin mimari Doğu Anadolu'da Tülintepe ve Değirmentepe kazılarında tanınmaktadır. Her iki yerleşimde de Güney Mezopotamya mimarisi özelliği olan orta avlu ve kanatlardan oluşan üçlü bölümlenmeli yapılar görülmektedir. Damga mühürler, mühür baskıları ve mühürlü kapaklar bölgeler arası ticaretin yoğunluğuna işaret etmektedir. Özellikle Değirmentepe'de Ubeyd Dönemi mühür sanatının örnekleri ele geçmiştir. Halaf geleneğinin devamı olan damga mühürlerin yanı sıra silindir mühürlerin ilk örnekleri ve çok sayıda bulla ele geçmiştir. Bölgede yer alan Pirod Höyük, Tepecik, Norşuntepe ve Arslantepe'de de kültürün izleri tespit edilmiştir. Buluntular kurumsallaşmış organize bir ticaret ağına işaret etmektedir.

MÖ 4. Bin Mezopotamya arkeolojisinde MÖ 3800-3000 tarih aralığı Uruk Dönemi ve Kültürü olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde sosyal ve teknolojik gelişmeler sosyo-ekonomik değişimleri ve kültürel çeşitlenmeyi beraberinde getirmiştir. Kentlerde büyüme meydana gelmiş ve nüfusta artış olmuştur. Büyüyen kentlerde tarım ve hayvancılık hızla gelişmiştir. Kağı ve sabanın kullanımıyla tarımdan önceki dönemlere göre elde edilen artı ürünün katlanarak artması tarımsal ihracat payının da artışına sebep olmuştur. Bu da kısa-uzun mesafeli ticaret hacmini büyütüştür. Dolayısıyla, teknolojik yenilikler hammadde ihtiyacını arttırırken ekonomik merkezlerin ve ticaret ağlarının gelişimini sağlamıştır. Bölgesel nüfusun artması, yerleşim sayılarının artmasını tetiklerken ekonomik büyüme görülen yerleşimlerde de kent devletlerinin geliştiği hatta kent devletleri arasında gerginliklerin arttığı mimari kalıntılar arasında yer alan kent duvarlarından anlaşılmaktadır. Artan nüfus taleplerini karşılamak için üretimlerin de hızlanması gerekmiştir. Üretim hızının artışını ortaya koyan arkeolojik materyallerden biri çark üretimi kaplardır. Çömlekçi çarkı bu dönemde daha gelişmiş ve yayılmıştır. Çarkın kullanımıyla seri üretim hız kazanmıştır. Önceki dönemlerin boyalı kaplarının yerini sade ve daha kaba kaplar almıştır. Bu icatlar sayesinde merkezi ekonomilerdeki büyümeler yeni iş sahalarını oluşturmuştur. Şehirlerdeki ticari döngülerin kontrolü mabetteydi ve "mabet ekonomisi" olarak tanımlanan bir üretim-kontrol-pazarlama sistemi söz konusuydu. Elbetteki bu süreçte kontrolü sağlayacak önemli

bir icada da imza atıldı. Bu kilden şekillendirilmiş ‘tablet’ler üzerine işlenen muhasebe/girdi-çıkıtı envanter kayıtlarıydı.

Uruk Kültürü kendinden önceki diğer kültürler gibi kuzeye, maden yataklarının olduğu bölgede yayılım göstermektedir. Bu dönemde Doğu Anadolu’da bulunan yerleşimler birer ticaret merkezi haline gelmiştir. Arslantepe ve Değirmentepe’de ele geçen damga mühür ve mühür baskıları buna kanıt gösterilmektedir. Bu dönemde Doğu Anadolu’da yoğun bir yerleşim görülmekle birlikte yerleşimlerde Uruk etkili anıtsal yapılar tespit edilmiştir. Yerleşimler en çok Elazığ-Malatya Bölümü’nde yoğunlaşmıştır. Bu bölgedeki yerleşimlerde görülen mimari yapılar, küçük buluntular, maden kullanımına dair veriler bölgenin Mezopotamya ile sosyo-kültürel ilişkisini kanıtlamaktadır.

Bu dönemde bölgede kullanılan saman yüzü kaplar bölgenin karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Arslantepe bu dönemde merkezi konumda yer almaktadır. En sağlam kanıtlar bu yerleşimde ele geçmiştir. Arslantepe’de görülen seri üretim kaseleri, besin dağıtımında kullanılmıştır. Ele geçen kil mühür ve mühür baskıları, bezemeli duvarlara sahip büyük sütunlu yapılar, bir platform üzerinde yükselen tapınağın varlığı burada yapılan üretim ve dağıtımın merkezi bir gücün elinde olduğu, ayrıca idari, dini açıdan da güçlü bir yönetici sınıfın olduğunu göstermektedir. Arslantepe VII ve VIA’da görülen anıtsal yapılar ve bu yapılarda ele geçen seri üretim kaseleri bu dönemde organize olmuş iş gücünün birer göstergesidir. Arslantepe’de VIA evresinde çok amaçlı işlevselliğinden dolayı “Saray” olarak adlandırılan bir grup kamusal yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapıların depo odalarında çok sayıda kil mühür ve seri üretim kaselerin bulunması, malların depolanıp yeniden dağıtımın yapıldığını kanıtlamaktadır. Yakınoğu’da önceki dönemlerde dinsel amaçla yapılmış olduğu düşünülen anıtsal yapılar burada ilk defa başka amaçlar için de kullanılarak mimariye yeni bir işlev kazandırılmıştır. Bu anıtsal yapıların “üç bölümlü” olması, duvarlarında niş ve süslemelerin bulunması, yapıların içinde ele geçen çark yapımı ince cidarlı seramiklerin, silindir mühürlerin ve damga mühürlerin üzerindeki kompozisyonların tasviri güneyle olan ilişkilerin birer kanıtıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi’nin Elazığ-Malatya Bölümü’nde bölgeler arası çoklu ilişkiler ağını gösteren yerleşimlerin yanı sıra dışa kapalı, bölgeye özgü yaşam biçimi sunan yerleşimlerin varlığı çeşitli arkeolojik buluntu gruplarıyla tespit edilmiştir. Örneğin bu döneme ait Tepecik seramikleri içerisinde Uruk, Karaz seramikleriyle birlikte az sayıda İç Anadolu Bölgesi özellikli kaplar belirlenmiştir. Böyle bir buluntu çeşitliliği yerleşimin

dolayısıyla bölgenin bu bölümünün Kuzey Suriye, Mezopotamya, Kafkaslar ve İç Anadolu Bölgesi'yle olan ilişkilerini ortaya koymaktadır. Elazığ-Malatya Bölümü'nün bir başka yerleşimi olan ve Uruk Kültürü izleri barındırmayan Norşuntepe'de tespit edilen Geç Kalkolitik Çağ mimarisi bölgeye özgü yapılarla tanınmaktadır. Bu yerleşimlerin yapılarında ele geçen maden ergitme fırınları ve madeni eserler maden kullanımında ulaşılan teknolojiyi ortaya koymaktadır. Bununla birlikte olasılıkla bu üretimlerin kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğu düşünülebilir. Elazığ-Malatya Bölümü'nün Geç Kalkolitik Dönem ölü gömme adetlerini anlamamızı sağlayan Korucutepe mezarlarında ele geçen zengin armağanlar bu dönemde oluşan sosyal sınıf farkını göstermektedir.

Erzurum-Kars Bölümü'nün Geç Kalkolitik Çağı'nı en iyi Sos Höyük göstermektedir. Coğrafi yapısından dolayı güneyle ilişkileri bulunmamaktadır. Bölge daha çok kuzeyle ilişki içerisindedir. Yerleşimin VA tabakasında bulunan Sioni seramiği bu ilişkiyi net bir şekilde gösterir. Ayrıca Sos Höyük'te ele geçen kırmızı-siyah açkılı seramikler de Kura-Aras seramiğinin genel özelliğini yansıtmaktadır.

Geç Kalkolitik Dönem'de Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşimler kendi içinde çeşitlilik göstermekle birlikte Kuzey Suriye-Mezopotamya düzlüklerinden uzanan Irak ve İran'ın bir kısmını da içine alan geleneğin bir parçasını oluşturmaktadır. Geç Kalkolitik Dönem'de, organize edilmiş güçlü ticaret ağı sistemi bitince Mezopotamya ile olan ticari ilişkiler de sekteye uğramıştır. Buna karşın, Doğu Anadolu'nun doğal kaynakları ve yaşam olanakları her zaman çevre bölgelerden göç almasına neden olduğundan bu kez bölgeye kuzeyden yeni topluluklar göç etmeye başlamıştır. Yıkılan büyük anıtsal yapıların üstünde oluşan toprak dolgularını düzelterek yeni yerleşim yerleri kurmuşlardır. Bunu en iyi Arslantepe VIBI tabakasında görmekteyiz. Kendine has mimari ve seramik özellikleriyle tanınan bu yeni topluluk Erken Transkafkasya Kültürü'nün temsilcileridir. Bu yeni kültür Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılmış durumdadır. En iyi veriler Elazığ-Malatya Bölümü'nde karşımıza çıkmaktadır. Erzurum-Kars Bölümü'nde ise bu kültüre ait mimari veriler Sos Höyük'te tespit edilmiştir. Taş temel üzerine kerpiç tuğladan inşa edilen bağımsız yuvarlak bir yapı kültürün mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Bu bölgede yer alan Karaz, Güzelova ve Pulur yerleşimlerinde ise düzgün stratigrafi veren bir mimari plan bulunamamıştır. Bu yerleşimlerde bulunan seramiklerde kabartma-kazıma bezeme, çift sarmal bezemeler; taşınabilir ve yuvarlak merkezi sabit ocaklar Erken Transkafkasya geleneğini göstermektedir.

Arslantepe’de VIB2 evresi hem köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı, hem de yuvarlak yapılardan oluşan basit bir köy yerleşimidir. Kerpiçten inşa edilen evlerin içinde Kuzey Suriye ve Mezopotamya etkili çark yapımı ince açık renkli seramikler ele geçmiştir. Bu durum Norşuntepe ETÇ IB’de görülmektedir. Burada bulunan silindir mühür ve burma başlı tunçtan iğne güneyle olan ilişkileri yansıtmaktadır. Pulur/Sakyol’da X. tabakada ortaya çıkarılan evler radyal planda, bir avlu etrafında birbirine bitişik olarak yapılmıştır. Ev içi unsurlar açısından Erken Transkafkasya Kültürü’nün mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Plan olarak Anadolu’nun mimari özelliklerini taşımaktadır.

Norşuntepe ETÇ IIA’da güneyli etkiler azalır ve Erken Transkafkasya seramiği yoğun kullanılmıştır. Bu evrede yuvarlak planlı dal örgü yapılar, çok odalı kerpiç yapılar görülmektedir. ETÇ IIB’de dal örgü yapılar kullanılmıştır. Mimari plan ve ev içi unsurlar Erken Transkafkasya geleneğini yansıtmaktadır. Arslantepe ETÇ II, VIC evresine denk gelir ve burada bulunan çukurlar, az sayıda mimari kalıntılar bu evrede yerleşimin sürekli olmadığını göstermektedir

Elazığ-Malatya Bölümü’nün ETÇ III mimarisi, Norşuntepe, Korucutepe ve Arslantepe kazılarında öğrenilmiştir. Yerleşimler arasında sosyo ekonomik gelişmişlik açısından Norşuntepe bu dönemde altın çağını yaşamıştır. “Saray” olarak tanımlanan yapı grubuyla, depo alanları, işlik alanları ve yapılardaki buluntularıyla bu dönemde bölgenin ekonomik cazibe merkezi durumunda olduğu varsayılabilir. Bu yapı grupları arasında dikkat çeken eksiklik, tapınma yönelik mekanla karşılaşılmasındadır. Korucutepe’deki “Büyük Salon” olarak adlandırılan mekan önemlidir. Beyaz badanalı duvarlara sahip halde ortaya çıkardıkları kaide önündeki daire biçimli ocak yükseltisinin üzerinde yer alan iç içe geçmiş 3 ocak yapısına ve dış duvarında dizili çeşitli biçimdeki ocaklara dayanarak dini amaçlı yapı olduğunu söyleyebiliriz. Arslantepe ETÇ III tabakasından gelen mimari bulgular ve görüşler yerleşimin geliştiğini ancak Norşuntepe’den daha sönük olduğu yönündedir.

Van-Muş Bölümü’nde en erken yerleşim Dilkaya ve Karagündüz Höyük buluntularına dayanarak ETÇ’de başlamıştır. Döneme ilişkin buluntular Erken Transkafkasya Kültürü’ne işaret eder. Kültürün izleri Dilkaya Höyüğü’nde dikdörtgen ve yuvarlak planlı yapılarda izlenmiştir. En yoğun yerleşimi Erken Transkafkasya Kültürel süresinde gören Karagündüz’de yerleşim düzeni, açık bir alan/avlu etrafında bitişik sıralanan evlerden oluşmaktadır. Yapı teknikleri incelendiğinde Erken Transkafkasya Kültürü uygulaması olan taş temelsiz kerpiç evler tespit edilmiştir. Transkafkasya yapı

ögelerinden merkezi konumlu ocaklarla, taşınabilir ocakların ve ahşap destek çukurlarının bu yapılarda görülmemesi yapıları bu kültürün etkisinden çıkarıp Anadolu iç mimari düzenine sahip gündelik yaşamın geçtiği evler olarak değerlendirmemizi sağlar. Bölgenin geneline baktığımızda birbirinden farklı yerleşim planları görülmektedir.

Bölgenin Erken Tunç Çağı hakkındaki bilgilerin geniş kapsamlı yorumlanabileceği buluntu grubu seramiklerdir. Yerleşim birimlerinden elde edilen seramiklerin çoğunluğu hem yerel kültüre ait üretimi, hem de Erken Transkafkasya Kültür özellikleri barındıran üretimi sunarlar. Az sayıdaki örneğe, Kuzey Mezopotamya Kültürel etkisinde üretilmiş çark yapımı seramiklerdir. Seramiklerin kültürel dağılımı bu her alt bölümde farklılık göstermektedir. Alt bölümler ve kronoloji bazında ele aldığımızda yerel üretimler Erzurum-Kars Bölümü'nde ve Elazığ-Malatya Bölümü'nde ETÇ I'de görülmektedir. Van-Muş Bölümü'ndeki ETÇ yerleşimleri ETÇ II evresinde başlar ve bunlara ait seramik üretimi tamamen Transkafkasya Kültürü etkisindeki üretimlerdir. Erken Transkafkasya özellikleri, Hakkari Bölümü araştırmaları yapılmadığından bu bölge hariç tutularak, Doğu Anadolu'nun tüm alt bölümlerinde ETÇ'nin farklı evrelerinde tespit edilmiştir. Öyleki, Elazığ-Malatya ve Erzurum-Kars Bölümü'nde ETÇ I evresinden itibaren Erken Transkafkasya Kültürü seramikleriyle türdeş üretim görülürken Van-Muş Bölümü'nde böyle bir üretim bu evre için söz konusu değildir. Hatta bu üretimlerin Proto tipi, Elazığ-Malatya ve Erzurum-Kars bölümlerinde Geç Kalkolitik Dönem tabakalarında da ele geçmiştir.

Elazığ-Malatya Bölümü'nde Kuzey Mezopotamya etkili seramikler ETÇ'nin bütün evrelerinde görülmekle birlikte sayısal olarak ETÇ I'e göre ETÇ II'de artış göstermektedir. ETÇ I'in ortalarında Suriye'den ithal olduğu düşünülen çark yapımı seramikler ile Geç Uruk etkileri tekrar ortaya çıkmaktadır. Çark yapımı seramikler yerel üretim seramiğiyle birlikte günlük hayatta kullanılmaya başlanmış ve Erken Transkafkasya etkilerinde azalma meydana gelmiştir. Yerel geleneklerse tüm etkilere rağmen bölgeye hakimdir. ETÇ I'in sonunda Erken Transkafkasya seramiğinde artış görülmüştür. Erken Transkafkasya seramiği ETÇ II'de baskın grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Süreç boyunca oluşan sayısal artışı, göç akışına, bölgeye dışardan gelen ustaların yerleşimine, pazar payındaki beğenisel moda değişkenlerine göre değerlendirebiliriz. Mezopotamya'nın özelliklerini yansıtan çark yapımı saklı astar bezemeli seramikler bu evrede fazla kullanılmamakla birlikte, bölgenin bazı yerleşimlerinde az da olsa varlığını devam ettirmiştir. Erken Transkafkasya seramiğiyle birlikte, bölgeye özgü ve ETÇ III'te de devam edecek olan "Elazığ-Malatya Boyalıları", "Gelinciktepe ve Karababa Stilinde Boyalıları" bu dönemde önem kazanmaktadır. Çark

yapımı seramiklerin az da olsa görülmesi bölgenin, Yukarı Mezopotamya ile olan ilişkilerinin halihazırda devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu durum bize gösteriyor ki, bölge her dönemde çevre kültürlerle ilişki içerisinde olmuş, bu kültürlerin özelliklerini güçlü yerel geleneğiyle harmanlayıp gelişimini sürdürmüştür. ETÇ III'de kuzeyden ve güneyden gelen etkilerin azaldığı ve yerel özellikli seramik üretiminde artış olduğu gözlemlenmiştir. Bölgenin ETÇ III evresi yerel geleneklerle güçlü bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Bu evrede “Elazığ-Malatya Boyalıları”, “Gelinciktepe ve Karababa Stilinde Boyalıları” baskın grubu oluşturmaktadır. Erken Transkafkasya seramiği büyük kap formlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Form ve bezemesiyle İç Anadolu'nun ETÇ seramiğinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu evrenin sonunda Erken Transkafkasya seramiğinde azalma görülmüş ve giderek ortadan kalkmıştır.

Erzurum-Kars Bölümü'nde ETÇ I'de görülen bezemeli veya bezemesiz tepsiler, “ompholos” dipli kaideli ve bileşik kaseler yerel üretimi gösteren örneklerdir. Bu evrede Erken Transkafkasya seramiği Geç Kalkolitik Dönem seramiğinin gelişmiş hali olarak karşımıza çıkmaktadır. ETÇ II ile birlikte Erken Transkafkasya seramiği bölgede yoğun kullanılmıştır. Erzurum-Kars Bölümü'nde ETÇ III'te Erken Transkafkasya Kültürü ile birlikte yeni kültürlerin izleri görülmeye başlanmıştır. Mezarlarda bulunan kaplar, “Martkopi” ve “Erken Trialeti” kültürünün kurganlarında görülen kaplarla form, bezeme açısından benzerlikler içermektedir. Bölümde coğrafi yapısından kaynaklı olarak, gerek Geç Kalkolitik Dönem'de gerek ETÇ'de Mezopotamya etkisi hiçbir şekilde hissedilememiştir.

ETÇ tabakalarına yönelik araştırmaların oldukça az gerçekleştirildiği, Van-Muş Bölümü diğer iki alt bölgeden farklı özellikler sergilemektedir. Bu bölgenin ETÇ I evresine ait verileri sadece Tilkitepe'den elde edilmiştir. Burney'in yaptığı araştırmalar sonucu, Tilkitepe'de ETÇ I evresinde çevre kültürlerle ilişkinin kurulmadığı ve izole bir yapısı olduğu belirlenmiştir. Öyleki, önceki dönemin seramiği ETÇ I'de açılarak kullanılmıştır. Bu alt bölümün diğer ETÇ yerleşimlerinde en erken tarihli buluntular ETÇ II'ye aittir. Seramiğin tamamı Erken Transkafkasya seramiğinden oluşmaktadır. Burada bulunan iki yerleşimden Dilkaya Höyüğü diğer bölgelerle ilişki içerisine girmemiştir. Karagündüz'ün seramiklerinde Erken Transkafkasya etkileri görülürken yerleşimdeki Anadolu etkileri seramiklerde görülmemektedir. Bu tespitlere ilave olarak, Van-Muş Bölümü'nün ETÇ sürecinde Mezopotamya etkisinden tamamen uzak kaldığını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ 4. ve MÖ 3. Binyıllara ilişkin tez kapsamına alarak değerlendirdiğimiz, mimari, seramik, maden ve mezar buluntuları, bölgenin, bölgesel veya zamansal süreçte kendi öz kültürünü devam ettirdiğini ortaya koymaktadır. Bu öz kültür alt bölümler arasında farklılıklar göstermektedir. Gerek Mezopotamya gerekse Transkafkasya etkisi/ilişkisi/türdeşliği ise alt bölümlere göre değişkenlik göstermektedir. Her dönemde de alt bölümlerdeki yerleşimciler dış pazarlara kapılarını talepler, teknolojik gelişimler doğrultusunda açmış veya kapamıştır. Göçlerle oluşabilecek etkilerse bölge için yabancı malların varlığını dönemler ve yerleşimler arasında inişli-çıkışlı olarak gösterebilmektedir. MÖ 4. ve 3. Binyıllarda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin bölgeler arası bir köprü olmaktan ziyade, buradaki yerleşimcilerinin istekleri ve talepleri doğrultusunda kimi zaman açık pazar ekonomisi kimi zaman da kapalı bölge ekonomi düzenini benimseyen farklı ekonomik dinamiklerinin olduğu yerleşim birimlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır.

5. KAYNAKLAR

- Akdeniz, E. (2004). Halaf ve Obeyd Kùltürleri Üzerine Bazı Gözlemler ve Pirot Höyüğü'nün Halaf-Obeyd Boyalı Çanak-Çömleği. *Anadolu Araştırmaları XVII (II)*, Ankara, 1-48.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk World System-The Dynamics of Early Mesopotamian Civilization*, University of Chicago Press.
- Algaze, G. (2013). *The end of Prehistory and the Uruk Period, The Sumerian World* (Ed. Crawford, H.), Routledge, 68-94.
- Alvaro, C. (2012). The Topography and First Millennia BC: Reconsidering More Than 100 Years of Researches, Frangipane, M. (Ed.), *Fifty Years of Excavations and Researches at Arslantepe-Malatya (Turkey), Proceeding of the Conference Held at Roma 5th-8th December 2011, Origini XXXIV*, (345-360), Roma: Sapienza Università di Roma.
- Amiran, R. (1952). Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age, *Israel Exploration Journal* (2), 89-103.
- Arsebük, G. (1979). Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler, *Türk Tarih Kongresi VIII (I)*, TTK Basımevi, Ankara, 81-92.
- Arsebük, G. (1981). Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kùltür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu *Türk Tarih Kongresi IX(I)*, TTK Basımevi, Ankara, 67-71.
- Arslantaş, Y. (2014). Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 87-107.
- Atalay, İ ve Mortan, K. (2007). *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, (Dördüncü Basım), İstanbul: İnkilap Yayınevi.
- Atalay, İ. ve Mortan, K. (1995). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul.
- Balkan, K. (1960). *Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri, Anatolia V*, 133-158, Ankara.
- Balkan, K. ve Sümer, O. (1967). 1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor, *Türk Arkeoloji Dergisi* 14: 103-118.
- Bakır, T. ve Çilingiroğlu, A. (1980). Kaleköy Kazısı 1979 Sonuçları, *KST II*, Ankara, 65-67.
- Belli, O. (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Belli O. (Ed.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Biber, H. ve Çavuşoğlu, R. (2010). Muş İli ve İlçeleri 2009 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması: Demir Çağlar, *AST 28/2*: 201-224, Ankara.
- Bilgi, Ö. (1980). Köşkerbaba Kazıları 1979, *KST II*, Ankara, 113-119.

- Braidwood, R. J. ve Braidwood, L. S. (1960). *Excavations in The Plain of Antioch, Vol. I*. Oriental Institute Publications 61. Chicago: Chicago University Press.
- Brandt, R. W. (1973). The Chalcolithic Pottery, The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report. Part IV, *JNES* 32(4), (439-444), The University of Chicago Press.
- Burney, C. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, *AS VIII*, 157-209.
- Burney, C. ve Lang, D.M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- Campbell, S. (2007). Rethinking Halaf Cronolojies, *Paléorient* vol. 33, n. 1, 103-136.
- Caneva, I. ve Köroğlu, G. (2010). *Yumuktepe, Dokuzbin Yıllık Yolculuk*, Ege Yayınları.
- Cauvin, J. ve Aurenche, O. (1980). Premiers Sondages a Cafer Höyük, *KST II*, Ankara, 175-180.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları; Erzurum, Erzincan, Kars, Iğdır (1998-2008)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Conti, A. ve Persiani, C. (1993). When Worlds Collide: Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age, M. Frangipane, P. Matthiae, M. Mellink, (Eds), *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica at Mesopotamica*, içinde (361- 413), Roma.
- Cruells, W. ve Nieuwenhuysse, Q. (2004). The Proto-Halaf Period in Syria: New sites, New Data, *Paléorient* 30 (1), 47-68.
- Curtis, J. (1993). *Fifty Years of Mesopotamian Discovery, The Work of the British School of Archaeology in Iraq. 1932-1982*, Londra.
- Çevik, Ö. (2005). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci, Kuramsal Bir Değerlendirme*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çilingiroğlu, A. (1984). Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları, *II. AST*, İzmir, 159-162.
- Çilingiroğlu, A. (1993). Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış, *KST XIV/I*: 469-491.
- Çilingiroğlu, A. (2012). Dilkaya Höyüğü. Çilingiroğlu, A., Mercangöz, Z., Polat, G. (Ed.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, içinde (77-94), İzmir.
- Çilingiroğlu, A. ve Salvini, M. (2001). Ayanis I: Salvini (eds.), *Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai, 1989- 1998*, Roma.
- Darga, M. (1980). Şemsiyetepe Kazıları, *KST II*, Ankara, 27-30.

- Duru, R. (1979). *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*, OTDÜ Keban Projesi Yayınları Seri 3(2), Ankara.
- Erdalkıran, Mücella (2010). *Çanak Çömlek Verilerine Dayanılarak Dicle Havzası'ndaki Halaf Döneminin Gelişimi*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilim dalı, İzmir.
- Erdem, A. Ü. (2009). *Doğu Anadolu'da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ertem, H. (1979). Korucutepe Kazısı, 1973, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, OTDÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1(6), Ankara, 33-42.
- Erzen, A. (1988). *Çavuştepe I. Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Age*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Erzen, A. (1992). Doğu Anadolu ve Urartular. 2. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Esin, U. (1970). Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu, *Keban 1968 Yaz Çalışmaları*, Ankara, 147-158.
- Esin, U. (1972). Tepecik Kazısı, *1970 Keban Projesi Çalışmaları*, OTDÜ Keban Projesi Yayınları 1(3), 137-149, Ankara.
- Esin, U. (1974). Tepecik Kazısı, 1971, *Keban Projesi 1971-1972 Çalışmaları*, OTDÜ Keban Projesi Yayınları 1(4), 109-121.
- Esin, U. (1976). Tepecik Kazıları, 1972, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, OTDÜ Keban Projesi Yayınları 1(5), 101-108.
- Esin, U. (1979). Tepecik Kazısı, *1973 Keban Projesi Çalışmaları*, Ankara, 79-94.
- Esin, U. (1980). 1979 Değirmentepe Kazıları, *KST II*, Ankara, 91-99.
- Esin, U. (1982). Tepecik Kazısı, 1974, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, OTDÜ Keban Projesi Yayınları 1(7), 71-93, Ankara.
- Esin, U. (1986). Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd tipi Çanak, Çömlek ve Değirmentepe Kazısı. *Türk Tarih Kongresi 9, Kongreye Sunulan Bildiriler I*, TTK Yayınları Sayı:9, Ankara, 81-92.
- Esin, U. (1990). Değirmentepe (Malatya) Kalkolitik Obeyd Evresi Damga Mühür ve Mühür Baskıları, *X. Türk Tarih Kongresi*, 47-58.
- Esin, U. (2000). Tepecik Kurtarma Kazıları, Belli, O. (Ed), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi 1932-1999*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Esin, U. ve Arsebük, G. (1974). Tülintepe Kazısı, 1971. *Keban Projesi 1971-1972 Çalışmaları*, OTDÜ Keban Projesi Çalışmaları 1(4), Ankara, 137-142.

- Esin, U. ve Arsebük, G. (1982). Tülintepe Kazısı, 1974, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları 1(7), 119-125. Ankara.
- Fidan, E. (2013). Anadolu Yerleşim Planı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme, [An Up-To-Date Evaluation of "Anatolian Settlement Plan" (Anatolisches Siedlungsschema)], *Arkeoloji Dergisi XVIII*, 113-125, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Frangipane, M. (1991). Excavations at Arslantepe-Malatya, The 1989 Campaign, *KTS/XII(I)*, Ankara, 31-69.
- Frangipane, M. (1993a). Arslantepe-Melid-Malatya, *Türkiye'deki İtalyan Kazıları*, içinde (31-69), Ankara: Ankara İtalyan Kültür Heyeti.
- Frangipane, M. (1993b). Campaign at Arslantepe- Malatya, *KST XIV(I)*, Ankara, 213-229.
- Frangipane, M. (1998). Arslantepe 1996: The Finding of an E. B. I Royal Tomb, *KTS XIX(I)*, Ankara, 291-309.
- Frangipane, M. (1999). Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri, Sey, Y. (Ed.), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, içinde (60-69), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Frangipane, M. (2000). The Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe, Marro, C. and Hauptmann, H. (Eds), *Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site, Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV- III Millennaires*, içinde (439- 472), Paris.
- Frangipane, M. (2001). The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium B.C, *TÜBA- AR (4)*, 1-24.
- Frangipane, M. (2003). Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ. *Arkeo-Atlas 2*, İstanbul, 12-20, 23, 25-26, 28.
- Frangipane, M. (2007). Arslantepe, Cretulae, M. Frangipane (Eds.), *An Early Centralised Administrative System Before Writing* içinde (172-175). Roma: Università Di Roma La Sapienza.
- Frangipane, M. (2012). The Collapse of The 4th Millennium Centralised System at Arslantepe and The Far-Reaching Changes in 3rd Millennium Societies, *Origini XXXIV*, (237-260).
- Frangipane, M. (2014). After Collapse: Continuity and Disruption in the Settlement by Kura-Araxes-linked Pastoral Groups at Arslantepe-Malatya (Turkey). *New Date Paléorient, vol. 40.(2)*, 169-18.
- Frangipane, M. (2016). The Origins of Administrative Practices and Their Developments in Greater Mesopotamia. The Evidence from Arslantepe. *Archeo-Nil 26*, 9-33.

- Frangipane, M. (2017a). Arslantepe, Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri. Arslantepe, Malatya: Origini e Caratteri di Un'antichissima Economia Centralizzata. *Arkeoloji ve Sanat 154*, (27-44). İstanbul.
- Frangipane, M. (2017b). The Role of Metal Procurement in the Wide Interregional Connections of Arslantepe During the Late 4th-Early 3rd Millennia BC. Maner, Ç. Horowitz, M. T., Gilbert, A. S. (Eds.), *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of Aslihan Yener* içinde (186-220), Roma.
- Frangipane, M. ve Palmieri, A. (1983). Cultural Developments at Arslantepe at the Beginning of Third Millennium BC. *Origini 12*(2), 523- 574.
- Frangipane, M., Nocera, G.M. Di, Hauptmann, H., Morbidelli, P. Palmieri, A. Sadori, L. Shultz, M. ve Schmidt-Schulz, T. (2001). New Symbols of a New Power in a Royal Tomb from 3000 B. C. Arslantepe Malatya (Turkey), *Paléorient 27*(2), 105- 139.
- Güneri, S. (1987). Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, *AST V(II)*, Ankara, 45-76.
- Güneri, S. (1992). Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, *TAD XXX*: 149-195.
- Guarino, P. (2014). *Aspects of Complexity at Arslantepe*, Institute of Archaeology University College, London.
- Hall, H. R. ve Woolley, C. L. (1927). *Ur Excavations 1*, Al- 'Ubaid, Oxford University Press.
- Harmankaya, S. (1993). Tülintepe Höyüğü (Elazığ) Maden Buluntuları, *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara, 369-379.
- Harmankaya, S. (1998). Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, 20/3, İstanbul, 7-14.
- Hauptmann, H. (1972). Norşuntepe Kazısı 1970, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları. 1(3), Ankara, 87-101.
- Hauptmann, H. (1974). Norşuntepe Kazıları, 1971, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1(4), Ankara, 70-81.
- Hauptmann, H. (1976). Norşuntepe Kazıları, 1972 *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1(5), Ankara, 41-59.
- Hauptmann, H. (1979). Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'nın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi. *Türk Tarih Kongresi VIII/1*, Ankara, 55-63.
- Hauptmann, H. (1982). Norşuntepe Kazısı 1974, *Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1(7), Ankara, 13-40.
- Hauptmann, H. (2003). Norşuntepe. *Arkeo-Atlas 2*, İstanbul, 22-24.
- Hauptmann, H. ve Marro C. (2000). Zur Chronologie des 3. Jahrtausends V. Chr. Am Obrenen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe. Marro, C. (Eds),

Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe- IIIe Millennaires, içinde (419-438). Paris.

- Hauptmann, H., Schmitt-Strecker, S., Begemann, F. ve Palmieri, A. (2002). Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the, Royal Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia, *Paléorient* 28(2), 43- 70.
- Işıklı, M. (2005). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü'nün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Işıklı, M. (2006). Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları; Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* VIII: 13-30.
- Işıklı, M. (2007). Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi, Işıklı, M., Can, B. (Ed), *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, içinde (325- 350), İstanbul: Atatürk Üniversitesi.
- Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü; Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Işıklı, M. (2015). Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of Its Development, *TÜBA-AR*. 18, 51-70.
- Işıklı, M. ve Ergürer, H. (2017). Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekan ve Mekan Kullanımına Dair Gözlemler, Coşkun, G.(Ed.), *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekan*, içinde (43-64), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kalkan, E. (2014). *Uruk Kültürü'nün Yayılım Teorileri*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kalkan, H. (2008). *M.Ö. 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Karaca, Ö. (1981). Pirot Höyük 1980 Çalışmaları, *KST III*, Ankara, 109-114.
- Karaosmanoğlu, M. (2007). Altın-tepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları, Can, B., Işıklı, M. (Ed.), *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, 69-84, İstanbul: Atatürk Üniversitesi.
- Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M. ve Can, B. (2003). 2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması, *20. AST*, Ankara, 345-356.
- Kelly-Buccellati, M. (1978). The Early Bronze Age Pottery. Descriptive and Comparative Analysis, van Loon, M. N. (Ed.), *Korucutepe Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970*, in (67- 88), Amsterdam.

- Khalaf, S. (2006). *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Khurt, A. (2009). *Eski Çağ'da Yakındoğu*. (Dördüncü Basım), (Çev. Şendil, D.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlar.
- Kılıç, S. (2013). Van Gölü Havzasında Bilinen En Eski Arkeolojik Kalıntılar Üzerine Düşünceler, Öner E. (Ed.), *Prof. Dr. İlhan Kayan'a Armağan Kitabı*, içinde (523-538), Bornova/İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Kibaroglu, M., Sagona, A. ve Satır, M. (2011). Petrographic and Geochemical Investigations of the Late Prehistoric Ceramics from Sos Höyük, Erzurum (Eastern Anatolia). *Journal of Archeological Science* 38, 3072-3084.
- Kiguradze, T. ve Sagona, A. (2003). On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex. Smith, A. T. ve Rubinson, K. (Eds.), *Archaeology in the Border Lands. Investigations in Caucasia and Beyond*, içinde (38-94), Los Angeles. University of California The Cotsen Institute of Archaeology. (Monograph 47).
- Konyar, E., Özdemir, H., Ayman, İ. ve Avcı, C. (2013). Holosendeki Van Gölü Seviye Değişimleri ile Arkeolojik Bulguların Karşılaştırılması, Birkök, M. C. (Ed.), *International Journal of Human Sciences*, 10(1), 960-988.
- Koşay, H.Z. (1958). Le Hüyük de Karaz une Station Prehistori Que Pres de Erzurum, V. *Internationalen Kongress für vor-und Frühgeschichte Hamburg vom. 24(3)*, 479, Berlin.
- Koşay, H. Z. ve Turfan, K. (1959). Erzurum Karaz Kazısı Raporu, *Bulleten XXIII* (91), 349-413.
- Koşay, H. Z. (1976). *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları III(1), Ankara.
- Koşay, H. Z. (1979). Keban'ın Pulur/Sakyol Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar, *Türk Tarih Kongresi 8, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 77- 80, Ankara.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1964). *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1967). *Güzelova Erzurum Kazısı*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- Korfman, M. (1982). Tilkitepe. *Die erste Ansätze Prahisterischer Forschung in der Östlichen Türkei. Tübingen*.
- Kozbe, G. (1987). *Van-Dilkaya Höyüğü 1984-1986 Kazı Dönemlerinde Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Kozbe, G. (1990). Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği, *VII. AST*, 533-54, Ankara.

- Kozbe, G. (2004). Activity Areas and Social Organization within Early Trans-Caucasian Houses at Karagündüz Höyük, Van, Sagona, A. (Ed.), *A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, içinde (34-45).
- Kubba, Shamil A. A. (1987). *Mesopotamian Architecture and Town Planning, from the Mesolithic to the of the Proto-historic Period c. 10,000-3,500 B.C.* Part 1. BAR International Series 367(1).
- Kubba, S. (1990). The Ubaid Period, Evidence of Architectural Planning and The of a Standard Unit of Measuremen, -The “Ubaid Cubit” in Mesopotamia, *Paléorient*, vol. 16(1).
- Kökten, İ. K. (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, *Bulleten VIII* (32), 659- 680.
- Kökten, İ.K. (1947). 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, *Bulleten XI* (43), (431- 472).
- Kökten, İ. K. (1952). Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 10(3-4), 167–207.
- Küçükali, U. F. ve Atabay, S. (2013). Havzaların Fiziki Planlamasına Ekolojik Yaklaşım, *Türk Bilimsel Derleme Dergisi* 6 (1), 180-183.
- Kushnareva, K. Kh. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium BC.* Philadelphia.
- Layard, A. H. (1853). *Discoveries Niniveh and Babylon; With Travels in Armenia, Kurdistan, and the Desert: Being the Result of a Second Expedition*, New York: G. P. Putnam and Co.
- Liverani, M. (2006). *Uruk: The First City*, (Çev. Bahrani, Z. and Van de Mierop, M.), Equinox, London.
- Lynch, H. F.B. (1901). *Armenia: Travels and Studies, Vol. II*, London: Longmans, Green and Co.
- Mellaart, J. (1965). *Earliest Civilizations of the Near East*. London: Thames and Hudson.
- Moore, A. M. T. (2002). Pottery Kilns Sites at Al- ‘Ubaid and Eridu, Iraq, vol. 64, (69-77).
- Necefor, Ş. ve Arar, A. (2015). Yakındoğu-Anadolu-Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü ve Kültürel Etkileşimler, *Uluslararası Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiriler I*, 299-303.
- Oates, J. (1960). Ur and Eridu, the Prehistory *Iraq* 22, Ur in Retrospect. In Memory of Sir C. Leonard Woolley, (32-50).
- Oppenheim, M. F. ve Schmidt, H. (1943). *Tell Halaf I: Die prähistorischen Funde*, Bearbeitet von Humert Schmidt. Berlin.

- Öğün, B. (1978). Die Urartaischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos, X. *Klasik Arkeoloji Kongresi*, 61-67, Ankara.
- Özdoğan, M. (2000). Van-Hakkâri Bölgesi Yüzev Araştırması, Belli, O. (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 298-299, İstanbul.
- Özdoğan, M. (2002). Köyden Kente-Kalkolitik Çağ. *Arkeo-Atlas 1*, İstanbul, 110-129.
- Özdoğan, M. (2006). Keban Projesi ve Türkiye’de Kurtarma Kazıları, T. V. Tolun, Takaoğlu (eds.), *Sevim Buluç Anı Kitabı*, içinde (13-19), Çanakkale.
- Özgüç, T. (1961). Altın-tepe Kazıları / Excavations at Altın-tepe, *Bulleten*, XXV (98), 253-267.
- Özfirat, A. (1999). 1997 Yılı Muş-Bitlis Yüzev Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, *AST XVI(II)*, 1-22.
- Özfirat, A. (2000). Doğu Anadolu’da MÖ II. Binyıl Kültürlerinin Araştırılması, Belli, O. (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, içinde (359-362), İstanbul.
- Özfirat, A. (2007). A Survey of Pre-classical Sites in Eastern Turkey. Fourth Preliminary Report: *The Eastern Shore of Lake Van Ancient Near Eastern Studies 44*, 113-140.
- Palmieri, A. (1981). Excavations at Arslantepe (Malatya), *AS XXXI*, 101-119.
- Palmieri, A. (1983). Arslantepe Excavations, 1982, *KST*, 5, 97-101.
- Palumbi, G. (2003). Red-Black Pottery: Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships around the Mid- Fourth Millennium BC. *Ancient Near Eastern Studies 40*, 83-134.
- Palumbi, G. (2008). The Red and Black. Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC. *Studi di Preistoria Orientali vol. 2*. Sapienza Università di Roma.
- Palumbi, G. (2011). The Chalcolithic of Eastern Anatolia, Steadman, S. R. ve McMahon, G. (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000- 323 BC.)*, in (205-221), Oxford: Oxford University Press.
- Palumbi, G. (2012). Bridging the Frontiers. Pastoral Groups in the Upper Euphrates Region in the Early Third Millennium BCE. *Origini XXXIV*, 261-278.
- Palumbi, G., Alvaro, C., Grifoni, C., Frangipane, M. (2017). A ‘Communal’ Building of the Beginning of the Early Bronze Age at Arslantepe-Malatya (Turkey). Spatio-Functional Analysis and Interpretation of the Archaeological Context. *Paléorient*, vol. 43(1), 89-123.
- Persiani, C. (2006). Chemical Analysis and Time/Space Distribution of EB 2-3 Pottery at Arslantepe (Malatya-Turkey). *Proceedings of the 5th International Congress Archaeology of the ANES*, 953-776, Roma Madrid.

- Reilly, E. B. (1940). Tilkitepe'deki İlk Kazılar (1937), *TTAED* 4, 135-144.
- Renfrew, C. , Dixon, J. E. , Cann, J. R. (1966). Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East, *Proceedings of Prehistoric Society* 32, 30-72.
- Rothman, M. S. ve Kozbe, G. (1997). Muş in the Early Bronze Age, *Anatolian Studies* vol. 47, 105-126.
- Sagona, A. (1992). Büyüktepe Höyük, 1990, *KST XIII*, 305-311, Ankara.
- Sagona, A. (1993). Büyüktepe Höyük 1992, *KST XV/I*, 229-23, Ankara.
- Sagona, A. (1998). Social Identity and Religious Ritual in The Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük. *Mediterranean Archaeology Vol. 11*.
- Sagona, A. (2000). Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia, Hauptmann, H. and Marro, C. (Eds), *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV- III Millennaries*, içinde (329- 373), Paris.
- Sagona, A. (2010). Sos Höyük; Erzurum Yakınında Antik Bir Yerleşim/ Sos Höyük; An Ancient Settlement Near Erzurum, *Geçmişten Geleceğe Armağan, A Gift from Past to the Future, Arkeolojik Kültürel ve Estetik Yansımalar*, Erzurum.
- Sagona, A., Pemberton, G. E. ve McPhee, I. (1993). Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report, *AS* Vol. 43, 69-83.
- Sagona, A., Pemberton, G. E. ve McPhee, I. (1995). Büyüktepe Höyük 1993 Activities, *KST XVI(I)* 161-164. Ankara.
- Sagona, A. ve Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Höyük, 1998-2000 Fifth Preliminary Report, *ANES* 37, 56-127.
- Sagona, A. ve Sagona, C. (2003). The Upper Levels at Sos Höyük Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 campaign, *Anatolia Antiqua IX*, 101-109.
- Sagona, A. ve Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin Eski Kültürleri MÖ 1.000.000- 550*, Yılmaz, Ö. (Ed), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sagona, A. (2004). Social Boundaries and Rituel Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus, Sagona, A. (Ed), *A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of C. Burney*, ANES Supplement 12, in (475-538). Melbourne Avustralya
- Sagona, A., Pemberton, G. E. ve Mc Phee, I. (1993). Excavations at Büyüktepe 1992: Third Preliminary Report, *AS* 43, 69-83.
- Schulz, F. E. (1828). Notice Sur le Voyage Litteraire de M.Schulz en Orient et Sur Lesdecouvertes qu'il a Faites Recemment Dans Les Ruines de la Ville de Semiramis en Armenie; par M.Saint- Martin" *Journal Asiatique II*, 160-188.
- Sevin, V. (1982). İmikuşağı Kazıları, 1981, *KST IV*, Ankara, 121-130.

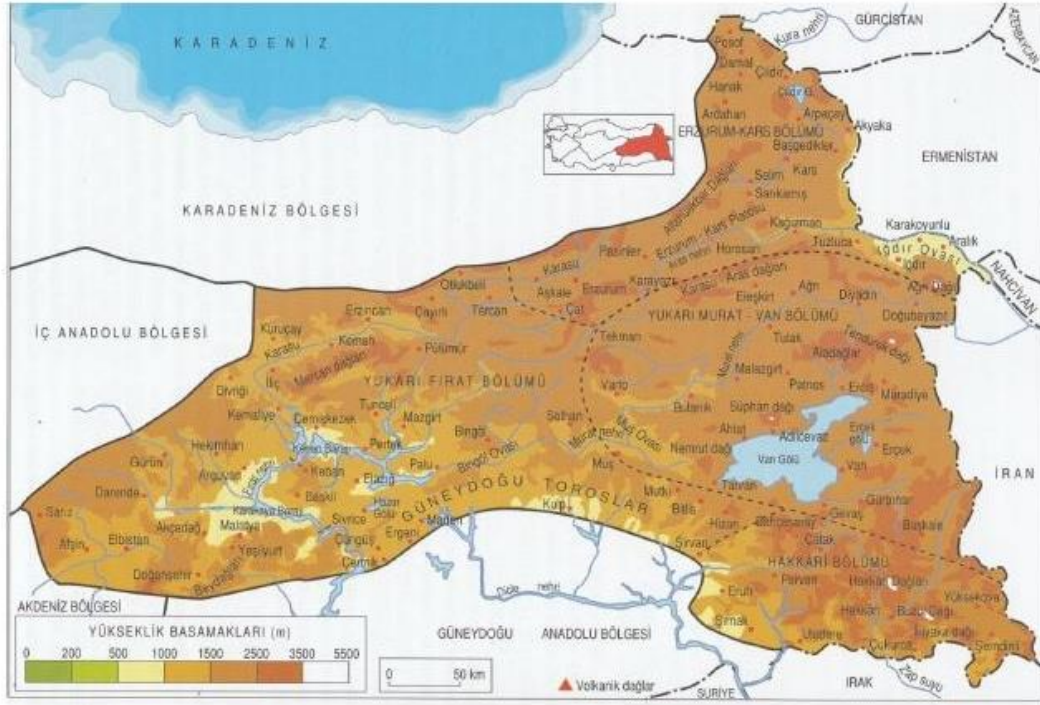
- Sevin, V. (1987). Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986, *AST V(II)*, Ankara, 1-44.
- Sevin, V., Kavaklı, E. ve Özfirat, A. (1998). Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-96 Yılı Kurtarma Kazıları, *KST XIX (I)*, Ankara, 571-589.
- Sevin V. ve Özfirat A. (2000). Van Karagündüz Kazıları, O. Belli. (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, içinde (168-173).
- Sevin, V., Özfirat, A., Kavaklı, E. (2000a). Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları), *Belleten LXIII (238)*, 847- 881.
- Sevin, V. Kavaklı, E., Özfirat, A. (2000b). Karagündüz Höyüğü 1998 Kazıları, *KST XXI (I)*, Ankara, 409-420.
- Şenyurt, S.Y. Ekmen, H. (2005). *Pasinler Ovası'nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi: Tetikom/ An Iron Age Settlement in Pasinler Plain: Tetikom Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Proje Dokümanları: 1*, Ankara.
- Takaoğlu, T. (2000): Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age, Northeast Anatolia, *AS 50*, 11-16.
- Tarhan, T. (2004). Urartu Baskenti Tuşpa: Van Kalesi, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 85-102.
- Tekin, H. (2015). *Eski Anadolu Madenciliği Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- van Loon, M. (1971). Korucutepe Kazısı, 1969, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara, 47-56.
- van Loon, M. N. (1973). The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report Part I: Architecture and General Finds, *JNES 32(4)*, 357-423.
- van Loon, M. N. (1978). Architecture and Stratigraphy, van Loon, M. N. (Ed), *Korucutepe Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970*, içinde (3-45), Amsterdam.
- van Loon, M. N. ve Güterbock, H. G. (1972). Korucutepe Kazısı 1970, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları 1(3), 79- 81.
- Uzunoğlu, E. (1981). Malatya İmamoğlu Höyüğü 1980 Çalışmaları, *KST III*, Ankara, 17-19.
- Yalçın, H.G. (2011). Die Karaz-Kultur in Ostanatolien. *Anatolian Metal V*, 31-53, Bochum.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi. Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Çev. Hırçın Riegel, S.) Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul.

Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları, Neolitik ve Kalkolitik Çağ topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*. (c.I), Homer Kitapevi, İstanbul.

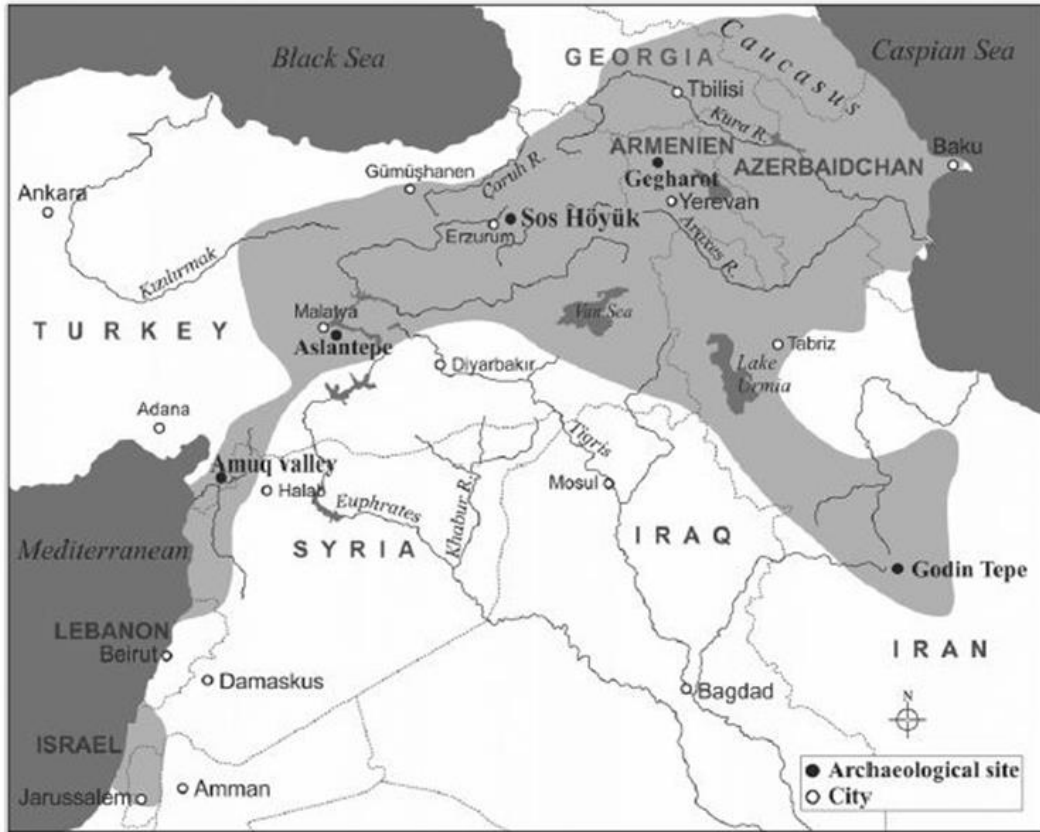
Yaylalı, S. (2007). Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı Kültürü, (Ed. Can, B., Işıklı, M.), *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı 1957-2007*, İstanbul.

6. HARİTALAR

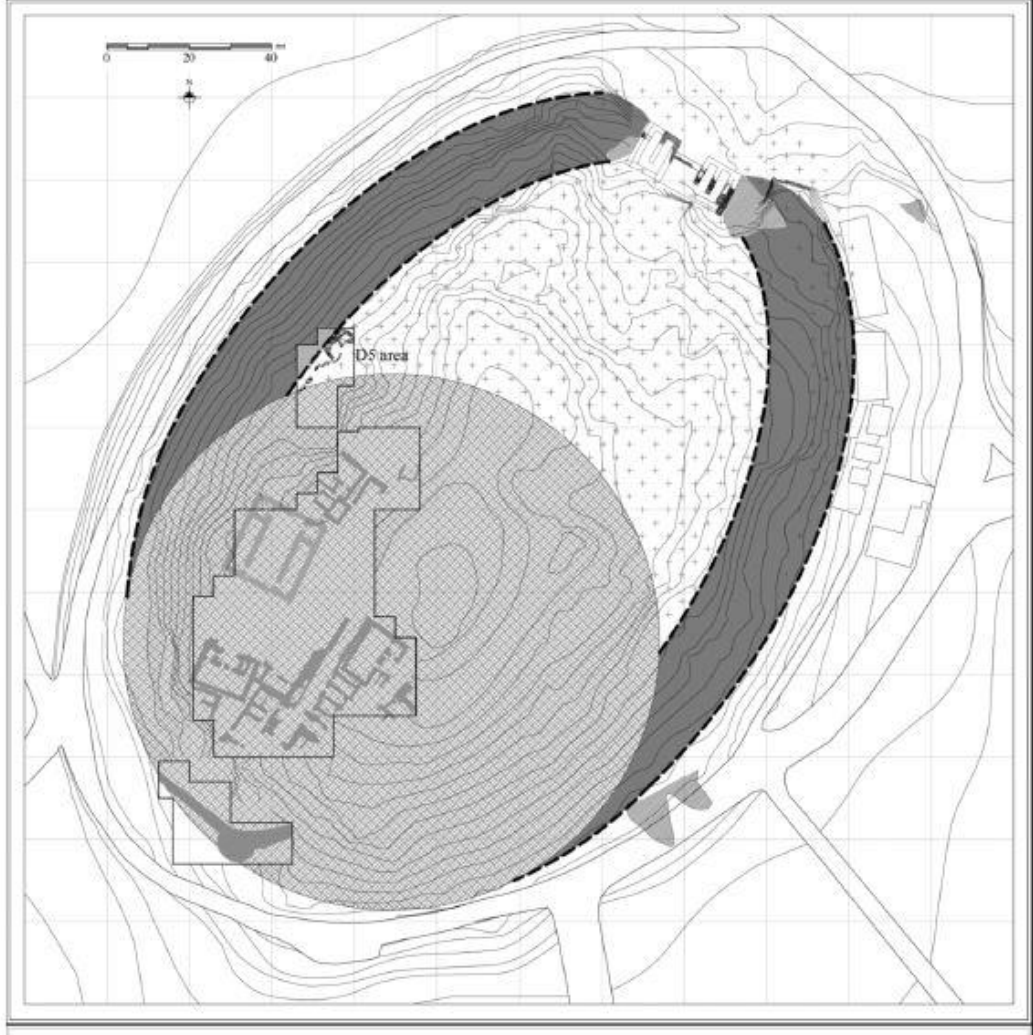
Harita 1. Doğu Anadolu Fiziki Haritası. Atalay ve Mortan 2007: Harita 1.

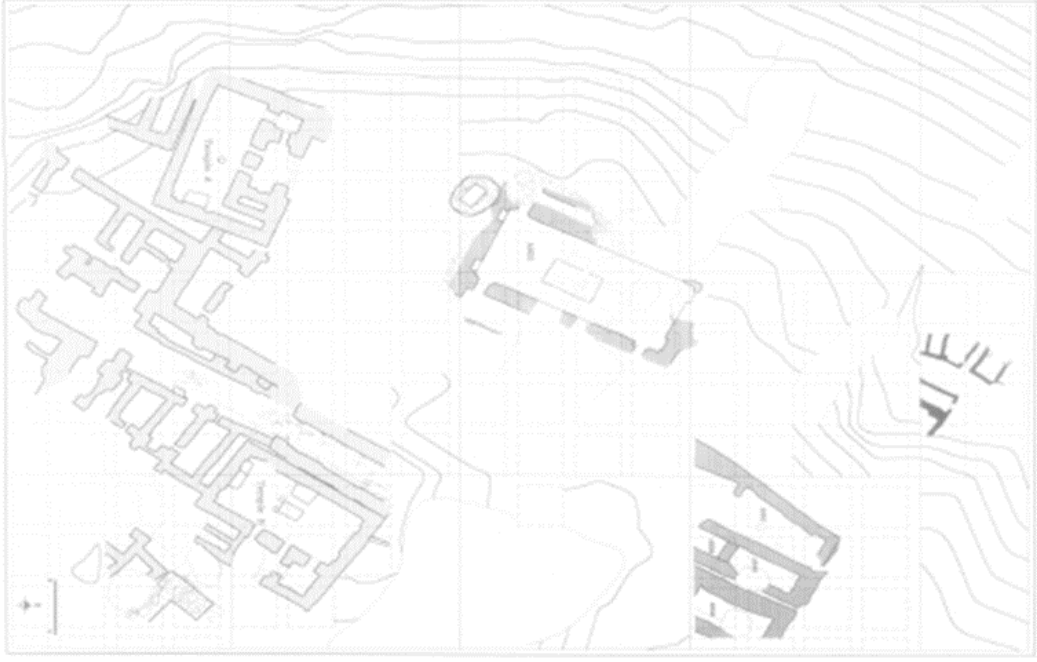
Harita 2. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Yayılımı Gösteren Harita Kibaroglu vd. 2011: Fig. 1.

7. LEVHALAR

Levha I

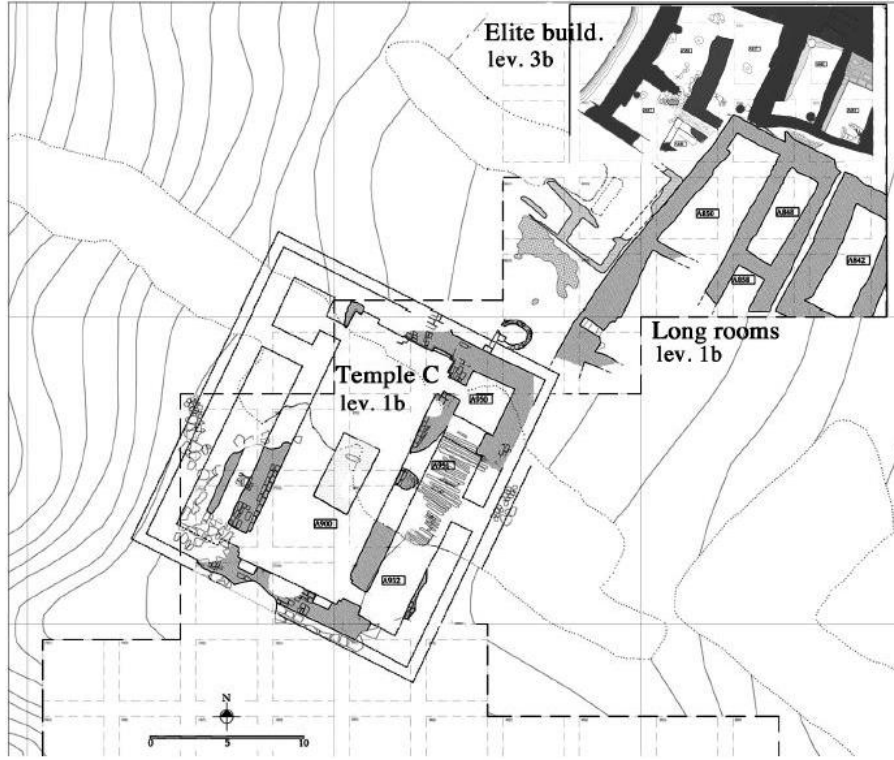
Resim 1a. Arslantepe'nin Şematik Planı ve Kazı Alanları. Alvaro 2012: Fig. 3.

Resim 1b. Arslantepe'deki Geç Kalkolitik Yapılar, Açık Gri İle Gösterilen Alanlar VIA Evresi, Koyu Gri VII. Evre ve Siyah Renk ile Gösterilen Alan VIII. Evre. Frangipane 2000: Fig. 1.

Resim 2. Arslantepe VII. Evre. "Elit Binası" Sütunlu Yapı. Frangipane 2012: Fig. 45;2.

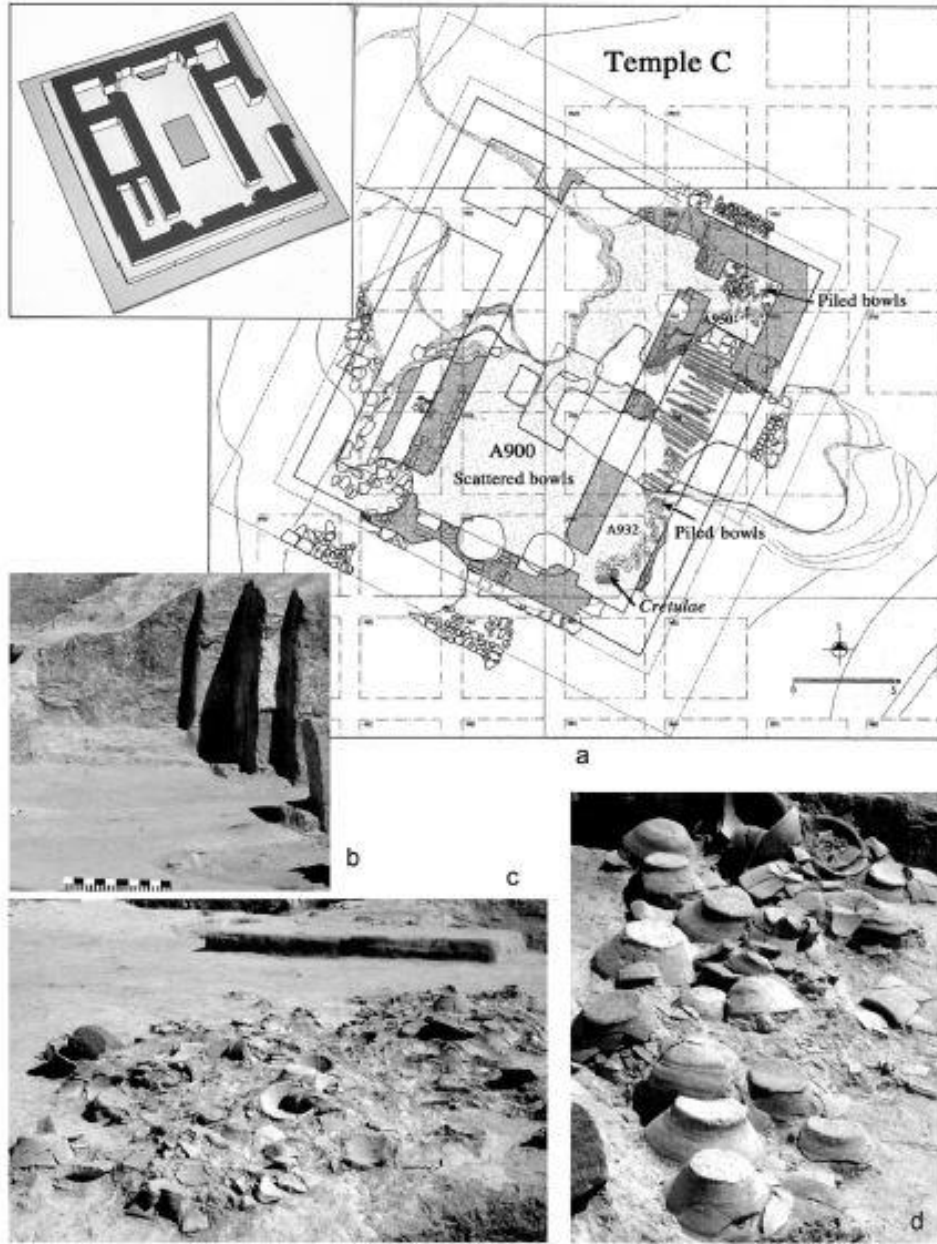

a.

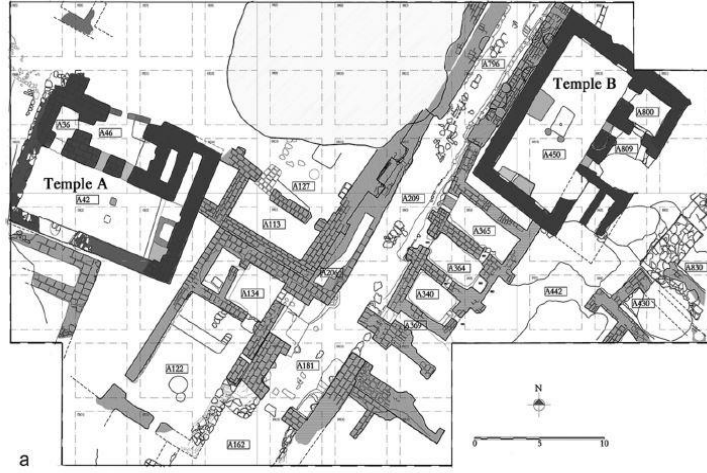

b.

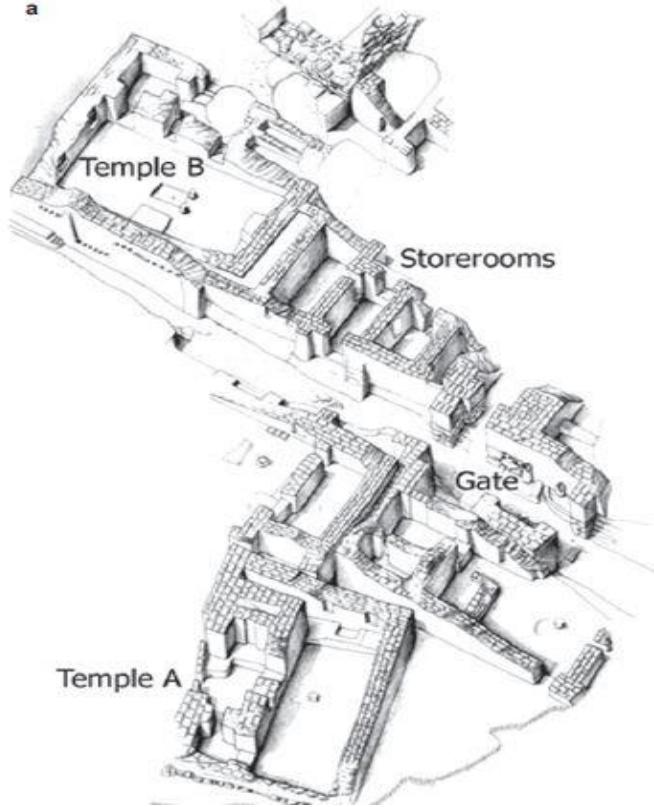
Resim 3. a. Arslantepe VII. Evre Tapınak C ve Kuzeydoğusundaki Elit Binaların ve Uzun Yapıların Planı. Frangipane 2012: Fig. 2. b. Tapınak C A900 no'lu Alanın Duvar Resmi. Frangipane 2001: Fig. 9a.

Resim 4. a. Tapınak C Planı; b. Büyük Merkez Salon A900'ün Kuzeydoğu Köşesi; c. Merkezi Salon A900'ün Zemininde Bulunan Seri Üretim Kaseleri; d. A932 Yan Odaya Yığılmış Kaseler. Frangipane 2012: Fig. 4.

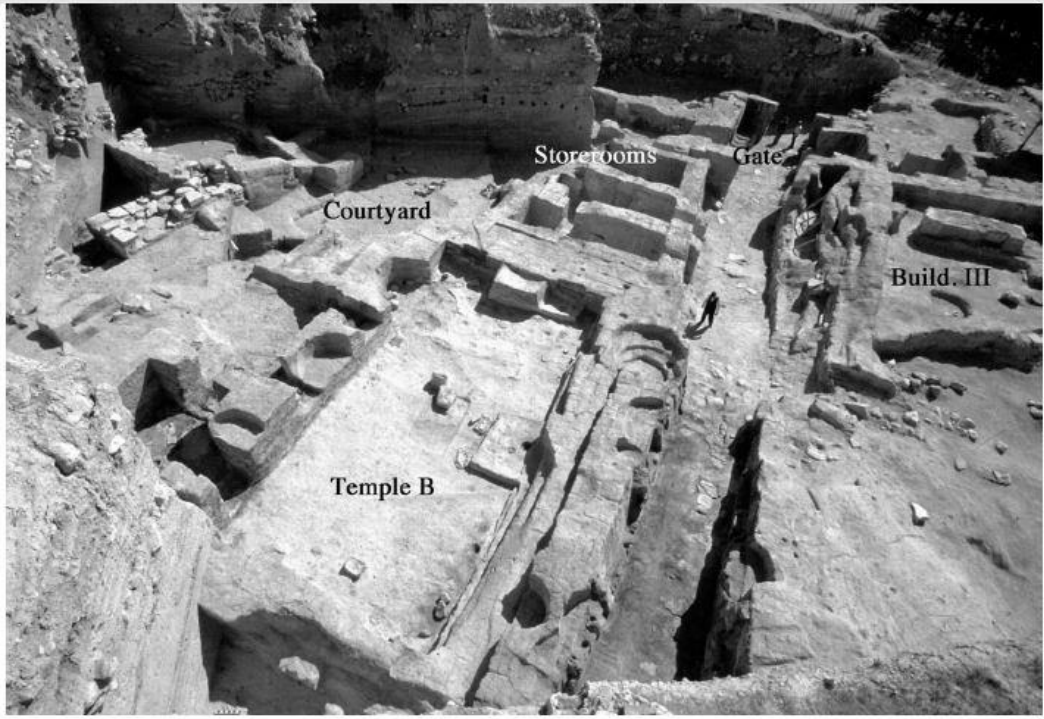

a.

b.

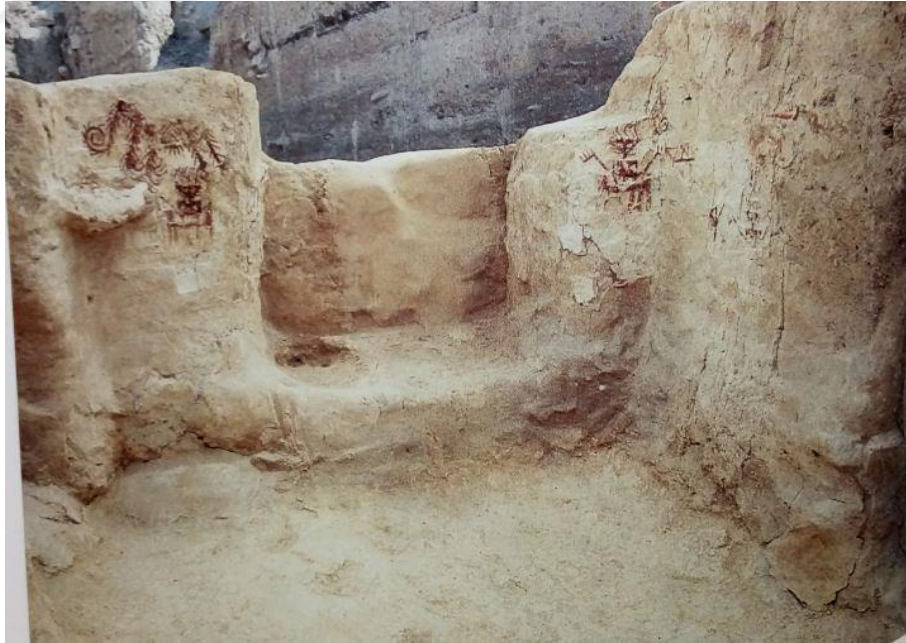
Resim 5. a. Arslantepe VIA Evresi Saray Kompleksi. Frangipane 2012: Fig. 7a. b. VIA Saray Kompleksi. Depo Odaları, Tapınak A ve B. Frangipane 2012: Fig. 45; 5.

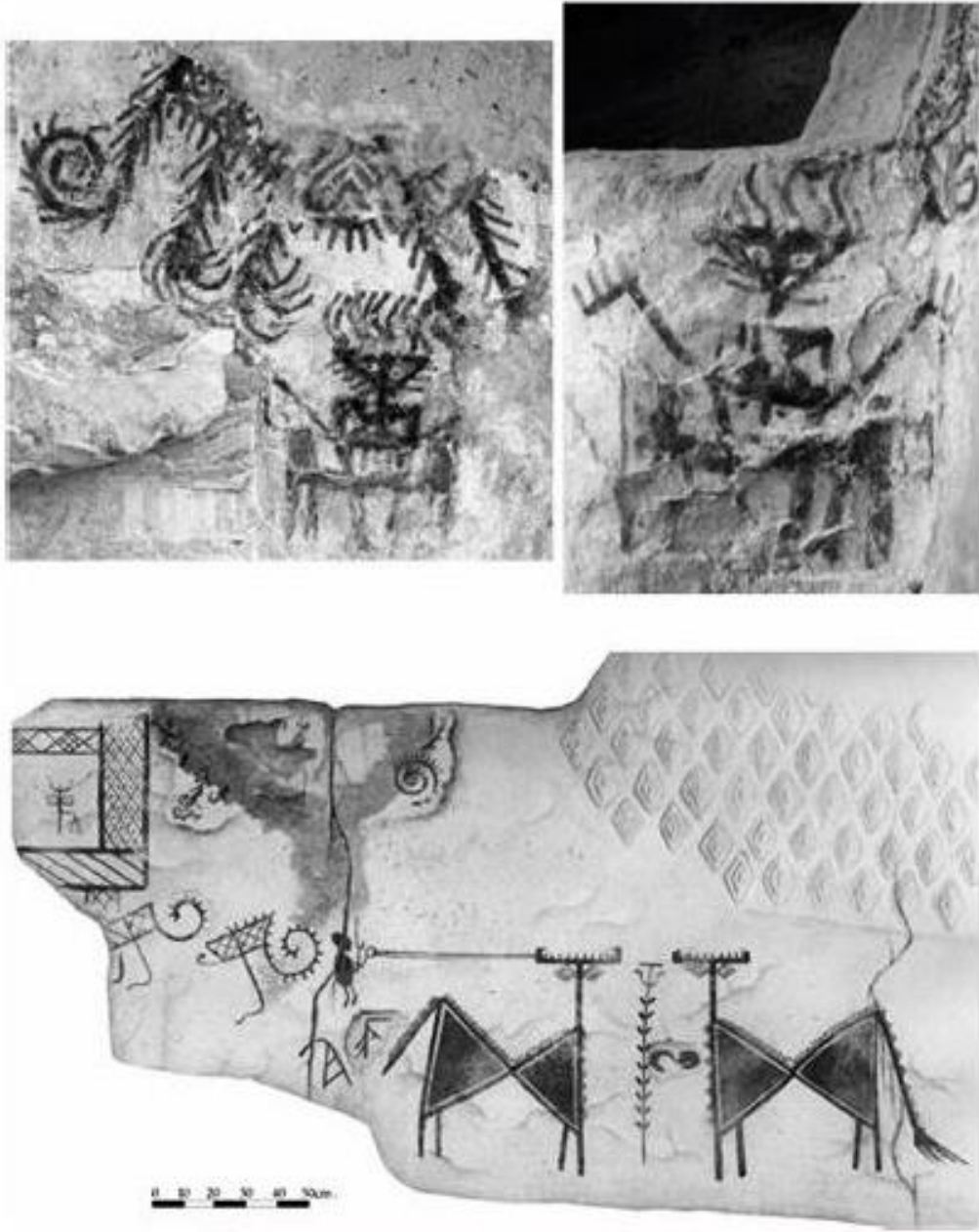
Resim 6. Arslantepe Tapınak B ve Saray Kompleksinin Kuzeyden Görünüşü. Frangipane 2012: Fig. 6.

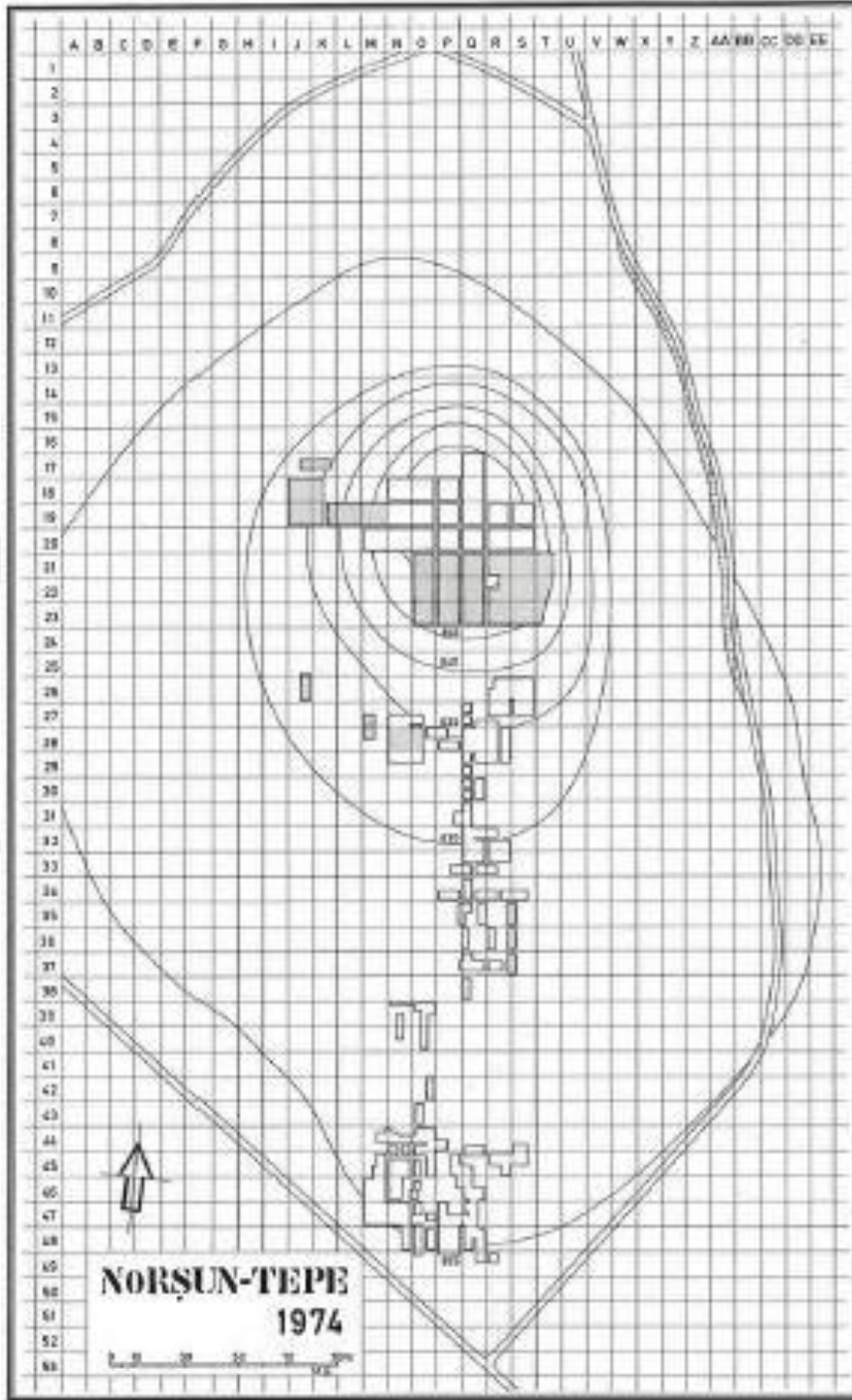
Resim 7. Arslantepe VIA Evresi, Uzun Koridorun Doğu Duvarındaki (A796) Duvar Resmi.
Frangipane 1997: Fig. 15.

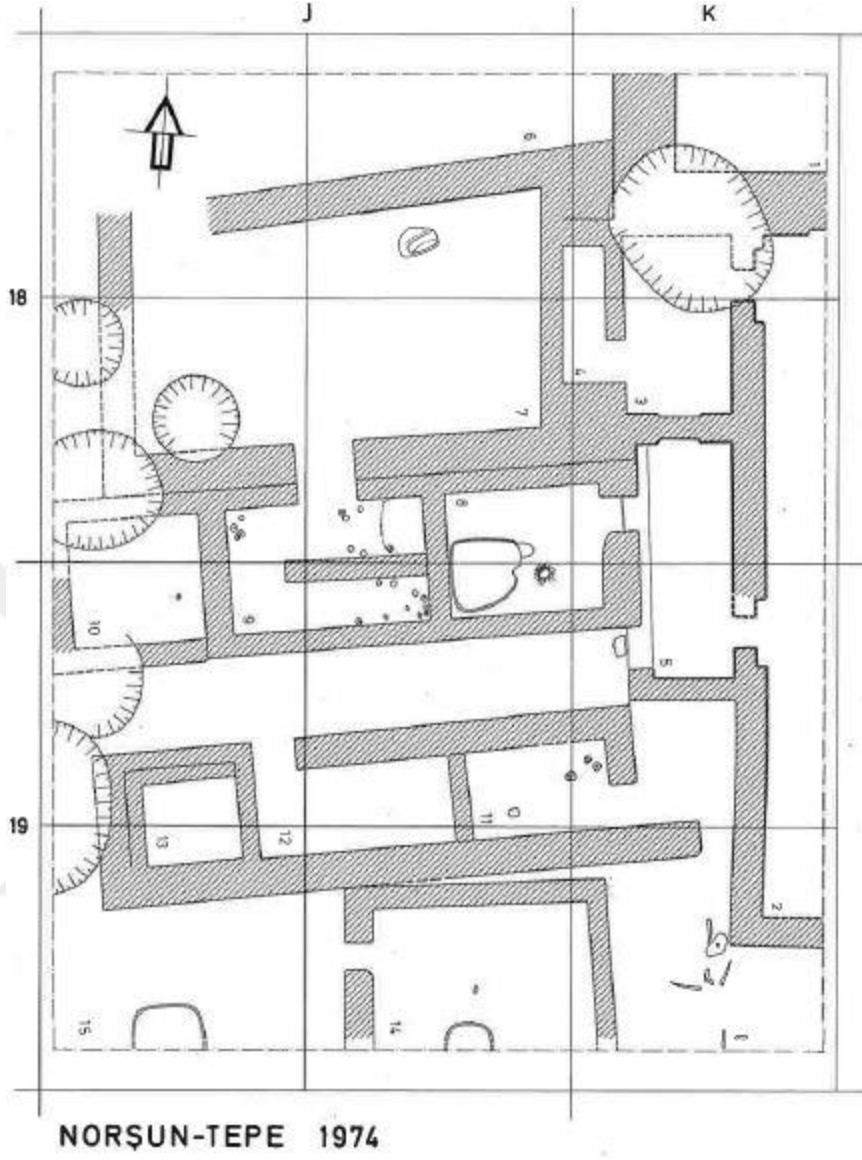
Resim 8. Arslantepe VIA Evresi Oda A364. Frangipane 1993b: Fig. 54.

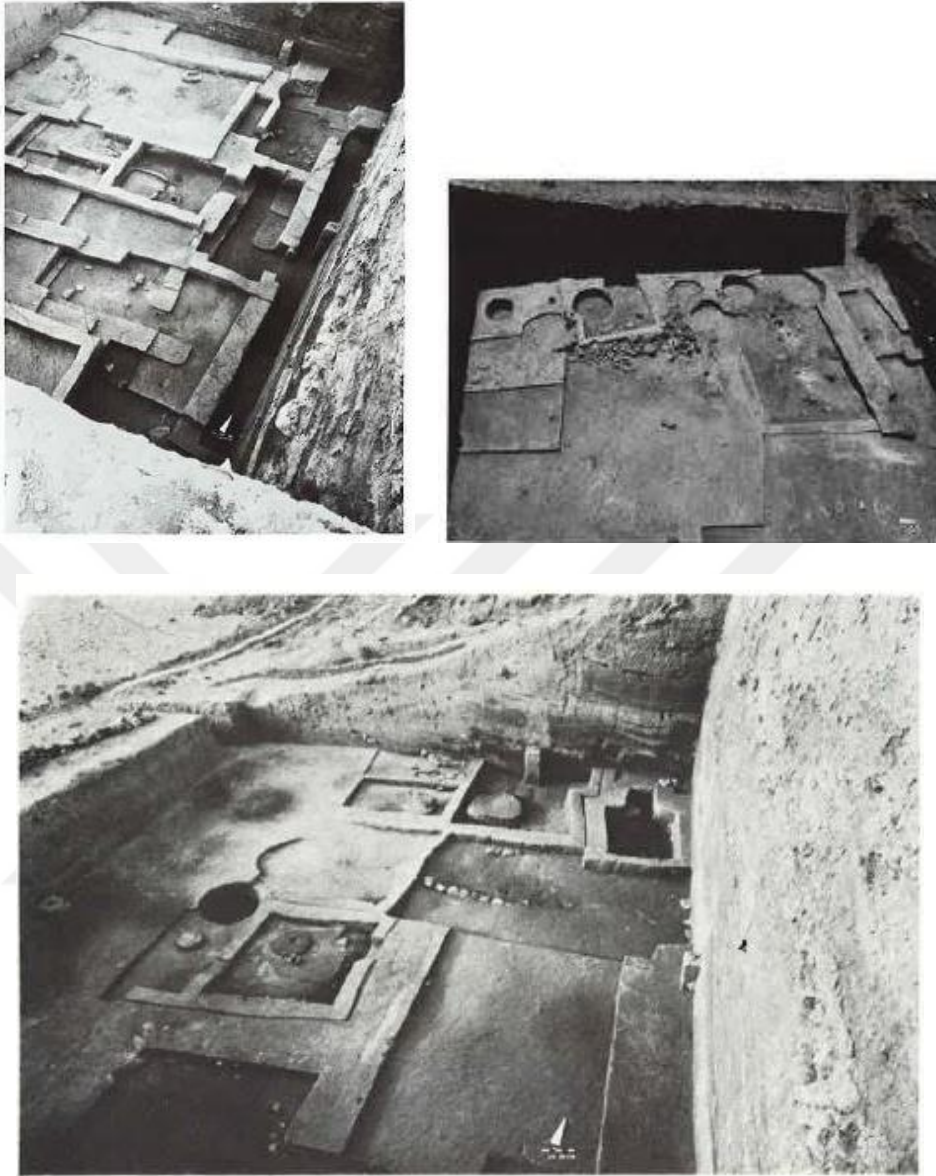
Resim 9. VIA Evresi Saray Kompleksinin Duvar Resimleri. Frangipane 2012: Fig. 45; 6.

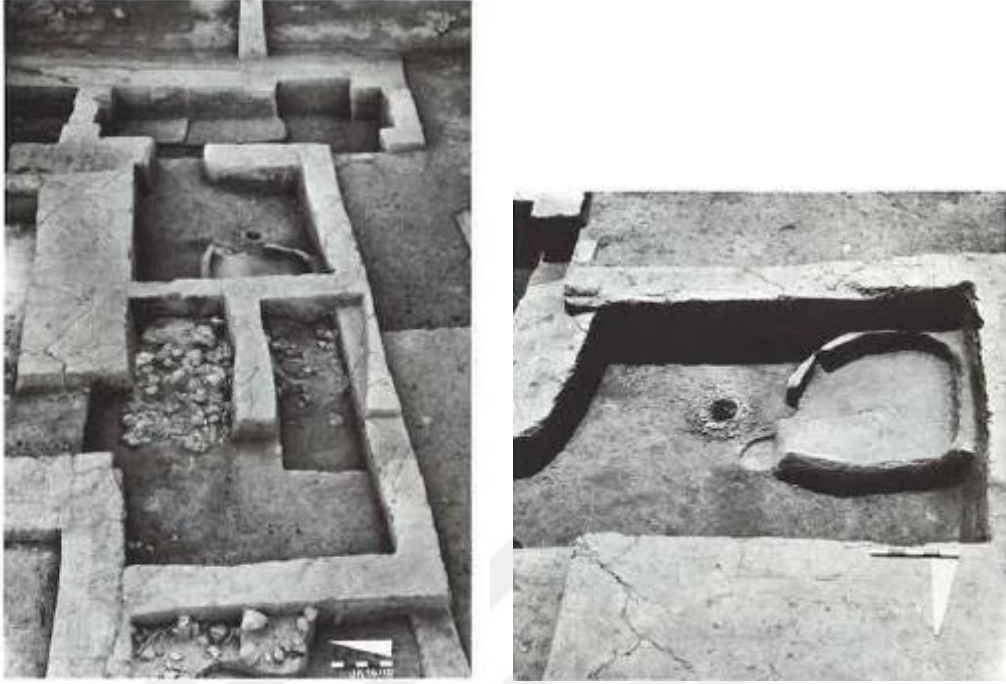
Resim 10. Norşuntepe Kazı Alanlarını Gösteren Topografik Plan. Hauptmann 1982: Fig. 27.

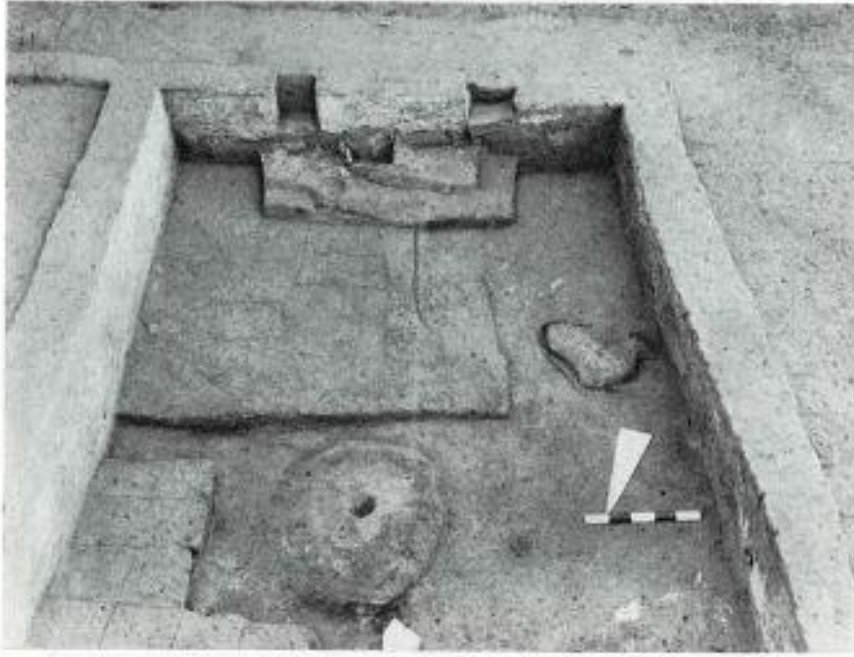
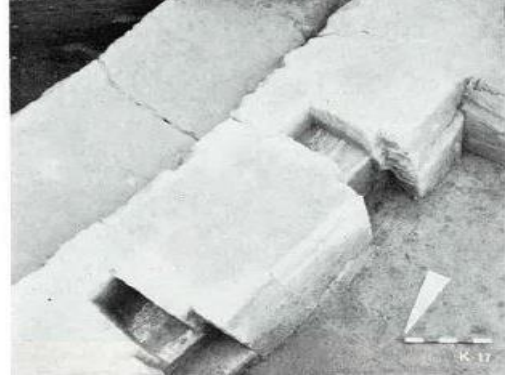
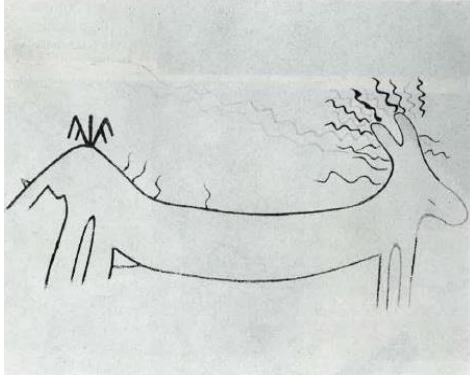
Resim 11. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Yapıları. Hauptmann 1982: Fig. 35.

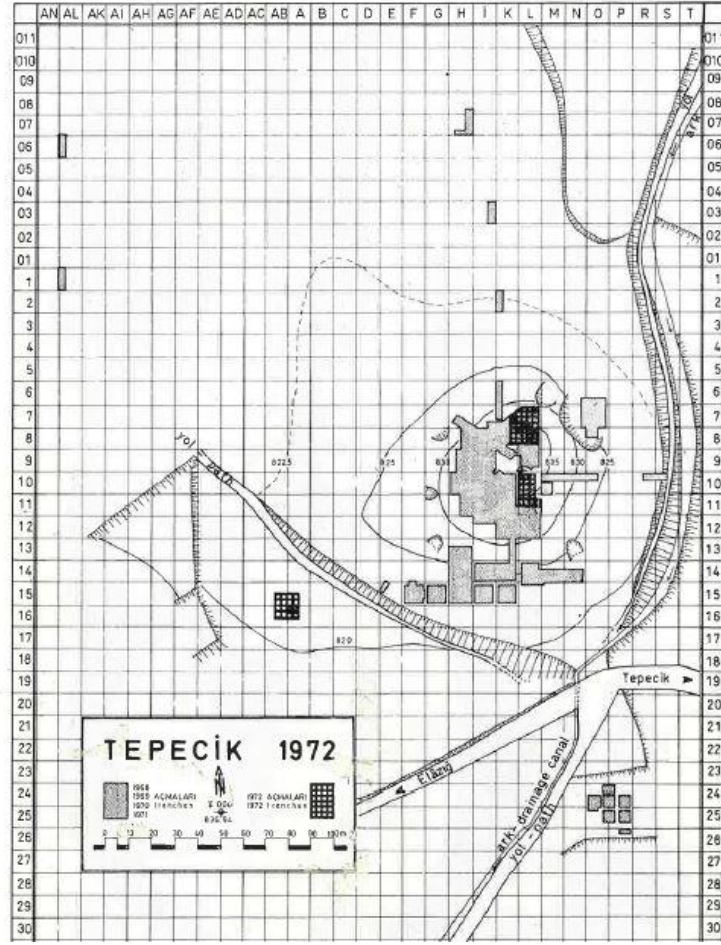
Resim 12. K/J 18/19 Geç Kalkolitik Dönem Yapılarının Genel Görünümü. Hauptmann 1982: Fig. 20; 1,2.

Resim 13. Fırınlı Oda, Hauptmann 1982: Fig. 21; 1, 2.

Resim 14. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Nişli Oda ve Duvarında Bulunan Resim. Hauptmann 1976: Fig. 40,1; 41,2; 42, 3.

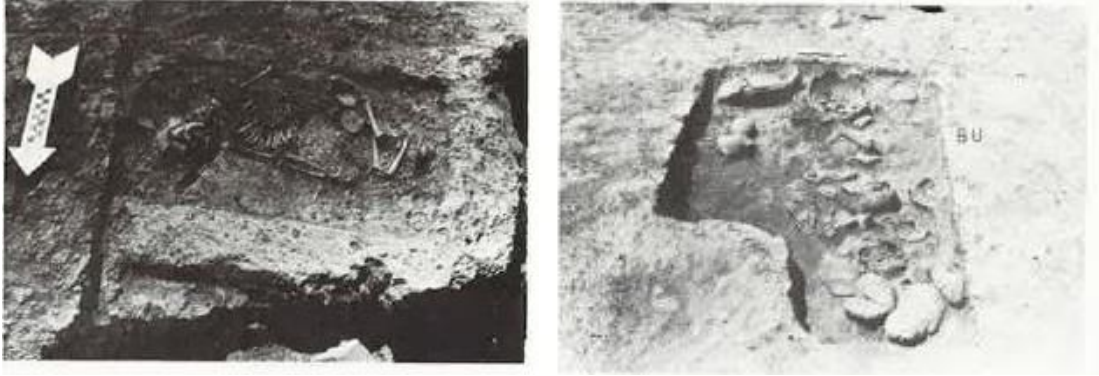

a.

b.

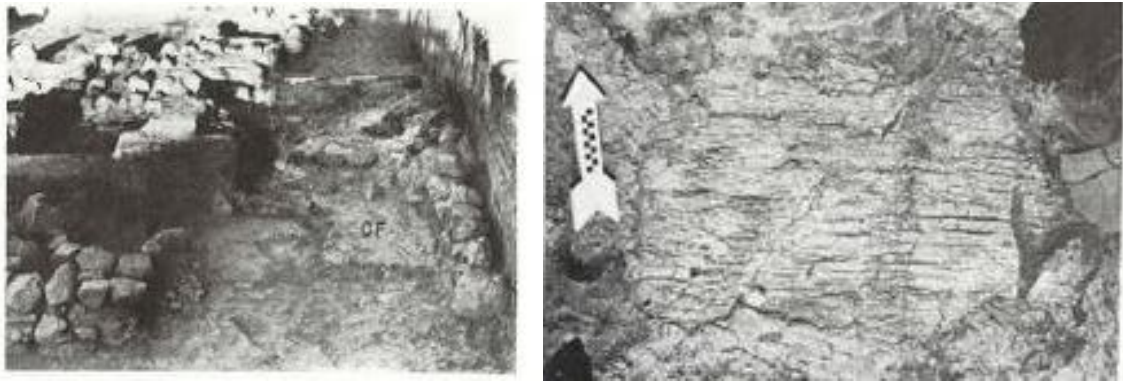
Resim 15. a. Tepecik Kazı Alanları. Esin 1976: Fig. 66. b. Höyüğün Güneybatıdan Görünümü. Esin 1979: Fig. 47; 2.

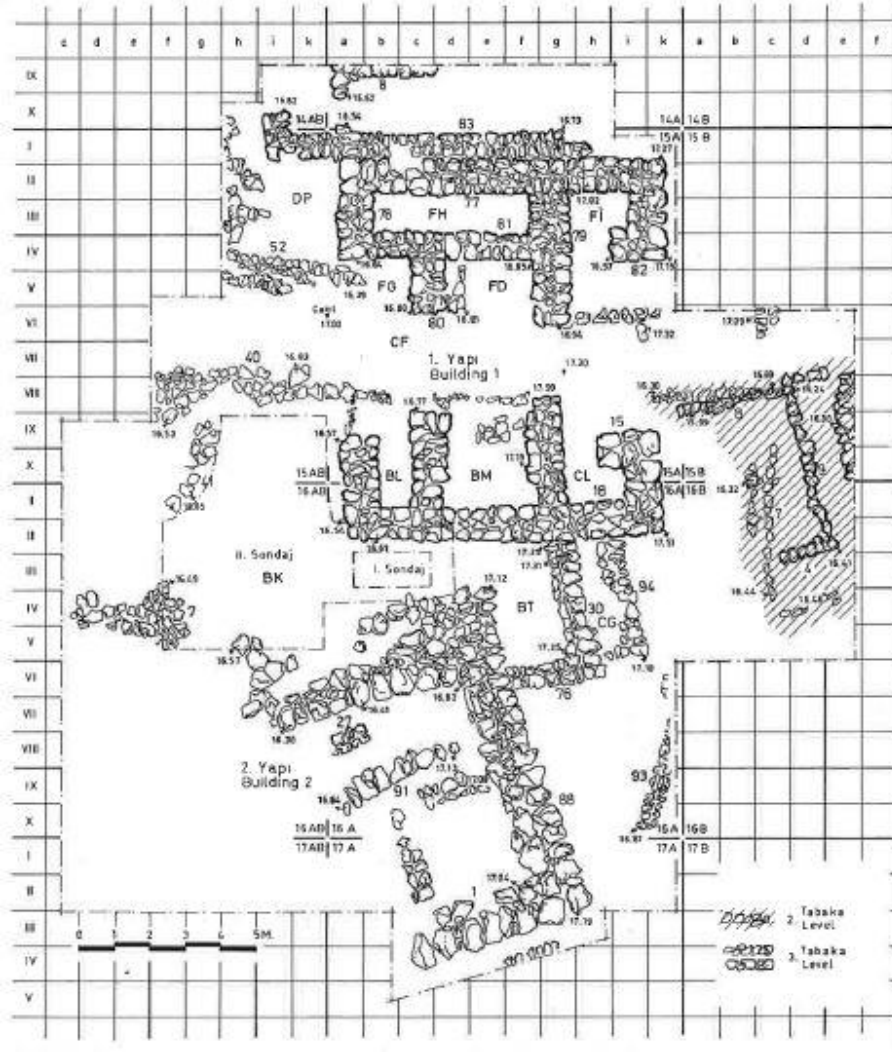
Resim 16. Tepecik "BU" Mekanı ve Çocuk Mezarı. Esin 1979: Fig. 54; 4 ; 55; 3.

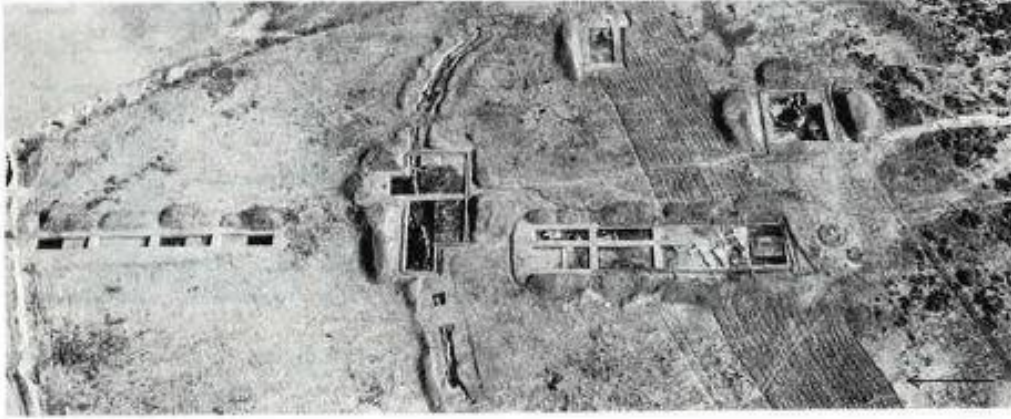
Resim 17. Tepecik Geç Kalkolitik Dönem Yapıları. Esin 1979: Fig. 54; 2.

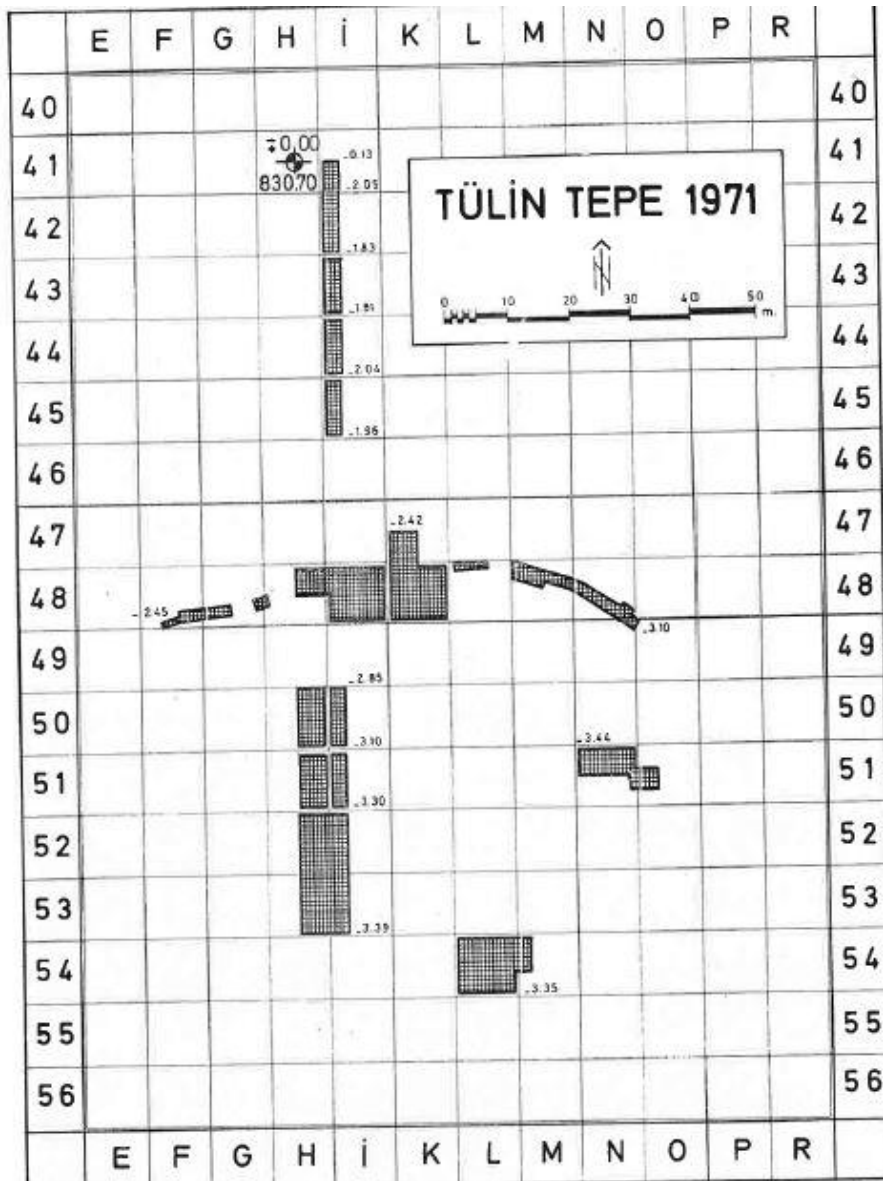
Resim 18. CF Geçidi ve Saz Döşeli Tabanı. Esin 1979: Fig. 55; 2, 3.

Resim 19. Tepecik 14- 17/ AB, A, B Açmaları 1. ve 2. Yapılara Ait Taş Temel Plan. Esin 1982: Fig. 69.

a.

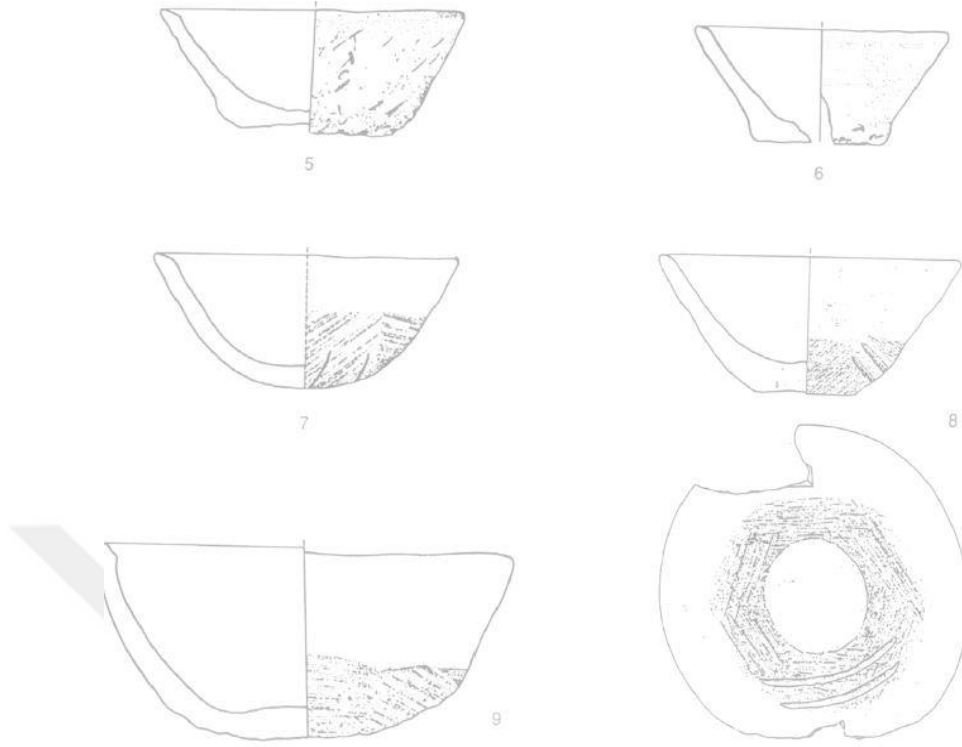

b.

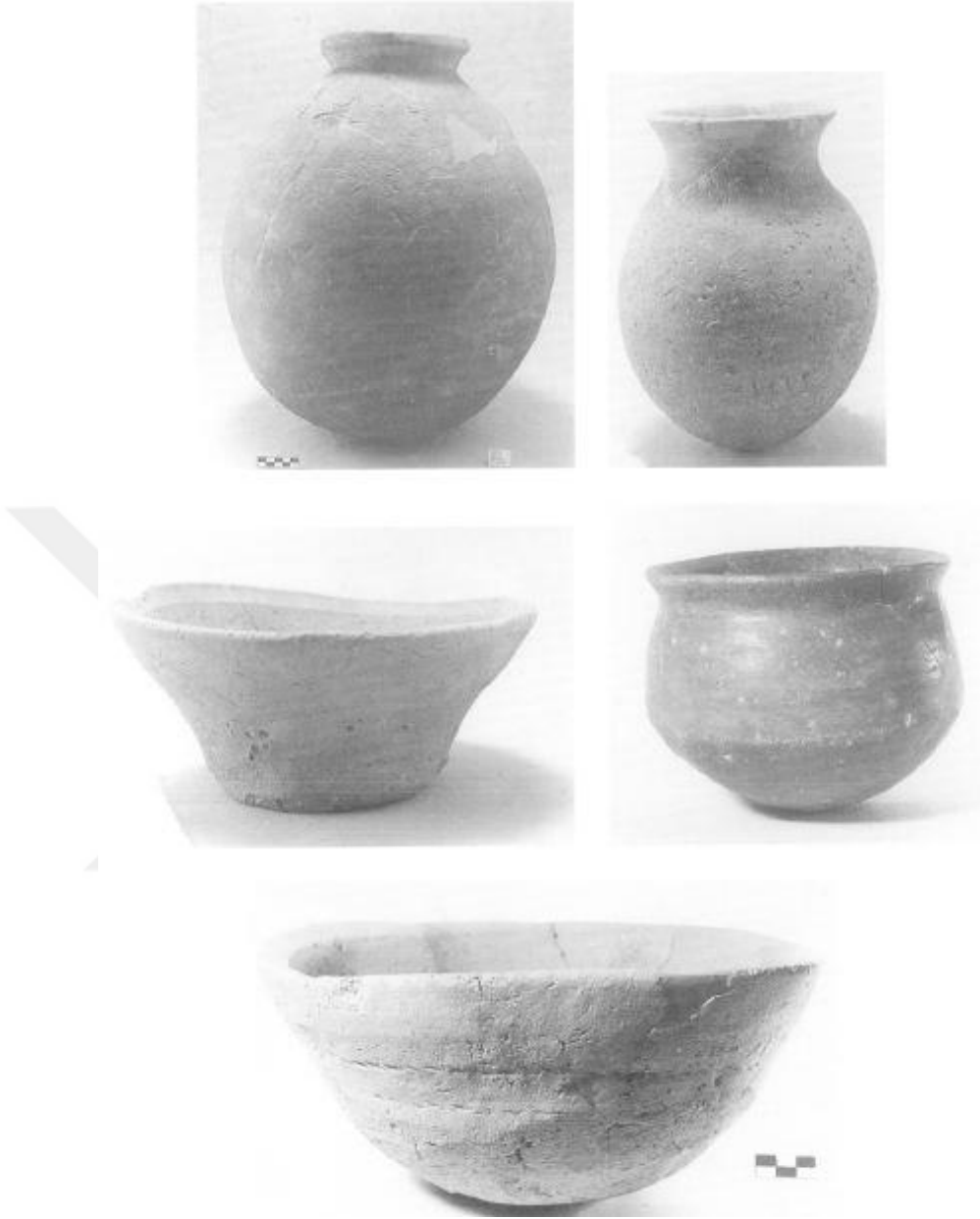
Resim 20. a. Tülintepe Hava Fotoğrafı, b. 1971 Yılı Kazı Alanları Esin ve Arsebük 1974: Fig.113; 2.

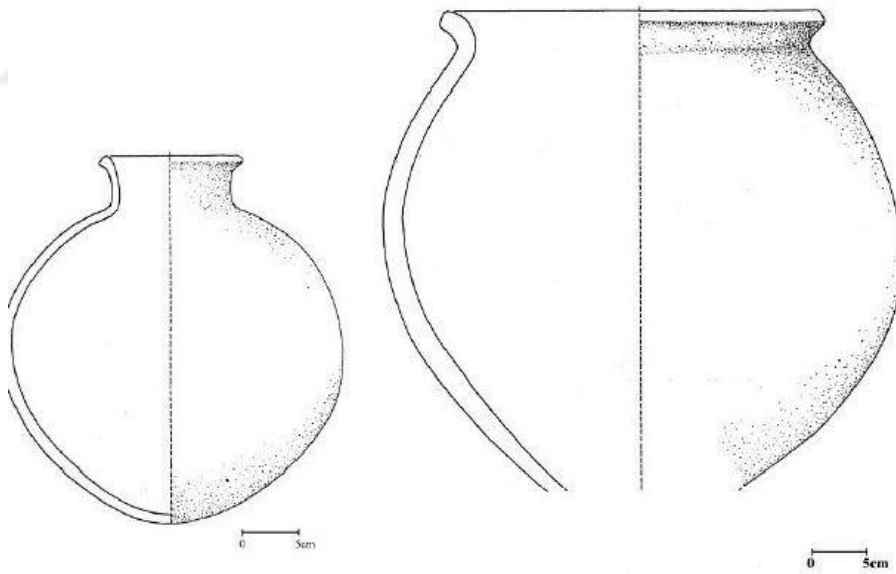
Resim 21. B, D ve E Mekanları. Esin ve Arsebük 1974: Fig. 116; 1.

Resim 22. Arslantepe VII. Evre Seri Üretim Seramiği. Frangipane 2000: Fig. 3.

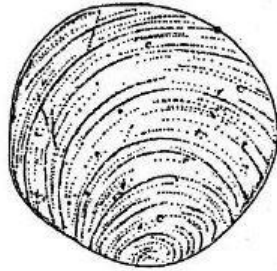
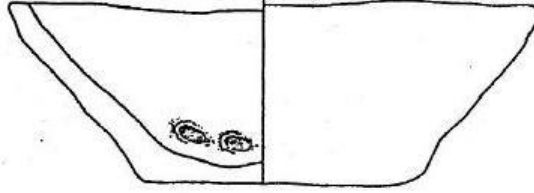
Resim 23. Arslantepe VII. Evre Seramiği. Frangipane 2000: Fig. 4.

Resim 24. VII. Evre Depo Kabı. Guarino 2014: Fig. 5; 12.

a.

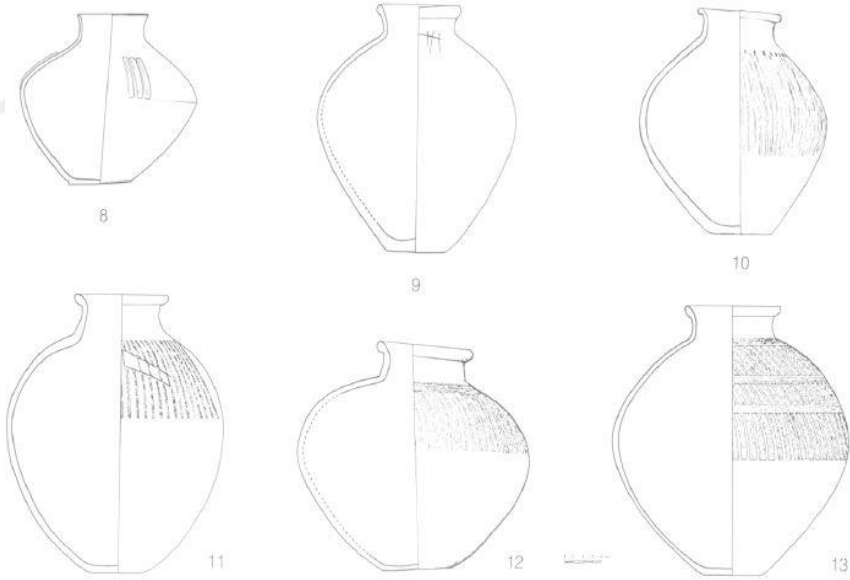

b.

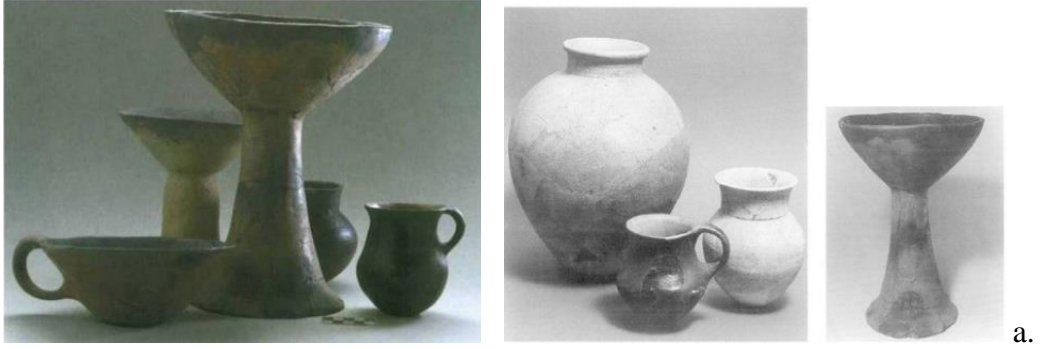
Resim 25. a. Tapınak C'nin Cellasında *InSitu* Halde Bulunan Seri üretim Kaseleri. Frangipane 2012: Fig. 45; 3. b. Çakmak Taşıyla Dipleri Kazınmış Olan Yuvarlak Kaseler. Guarino 2014: Fig. 5; 4.

Resim 26. VII. Evre Seri Üretim Konik Kaseler. Frangipane 2012: Fig. II; 6.

Resim 27. VII. Evre Sonu Çark Yapımı Açık Renkli, Saklı Astar Bezemeli Seramikler. Frangipane 2000: Fig. 16.

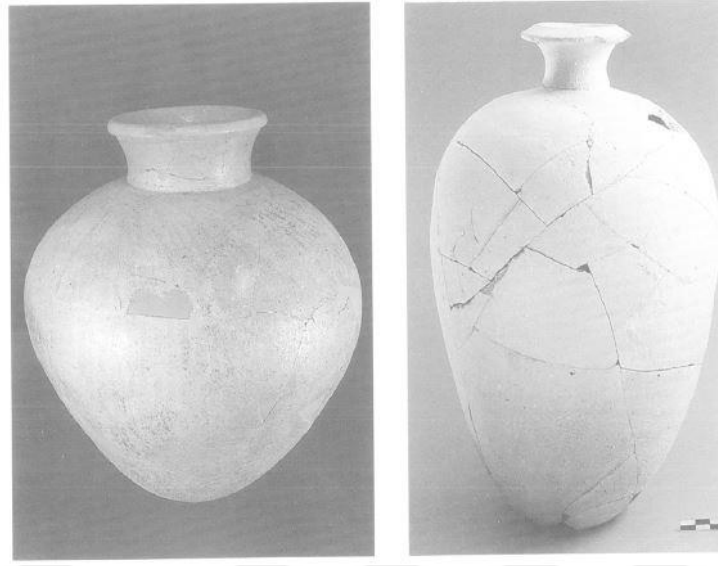

b.

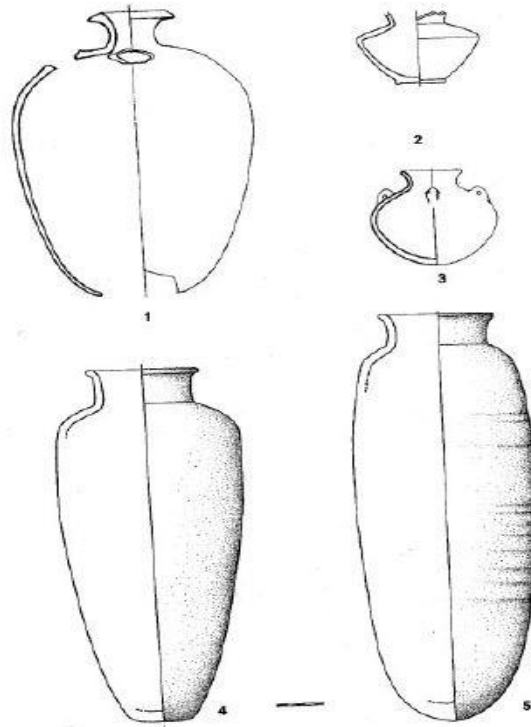

c.

Resim 28. a. Çark Yapımı Açık Renkli Seramikler ve El Yapımı Kırmızı-Siyah Açıklı Seramikler. Frangipane 2000: Fig. 6b. b. VIA Evresi Kum Katkılı Kaba Seri Üretim Kaseleri. Guarino 2014: Fig. 5; 16. c. El Yapımı Mutfak Kapları. Fig. 5; 14.

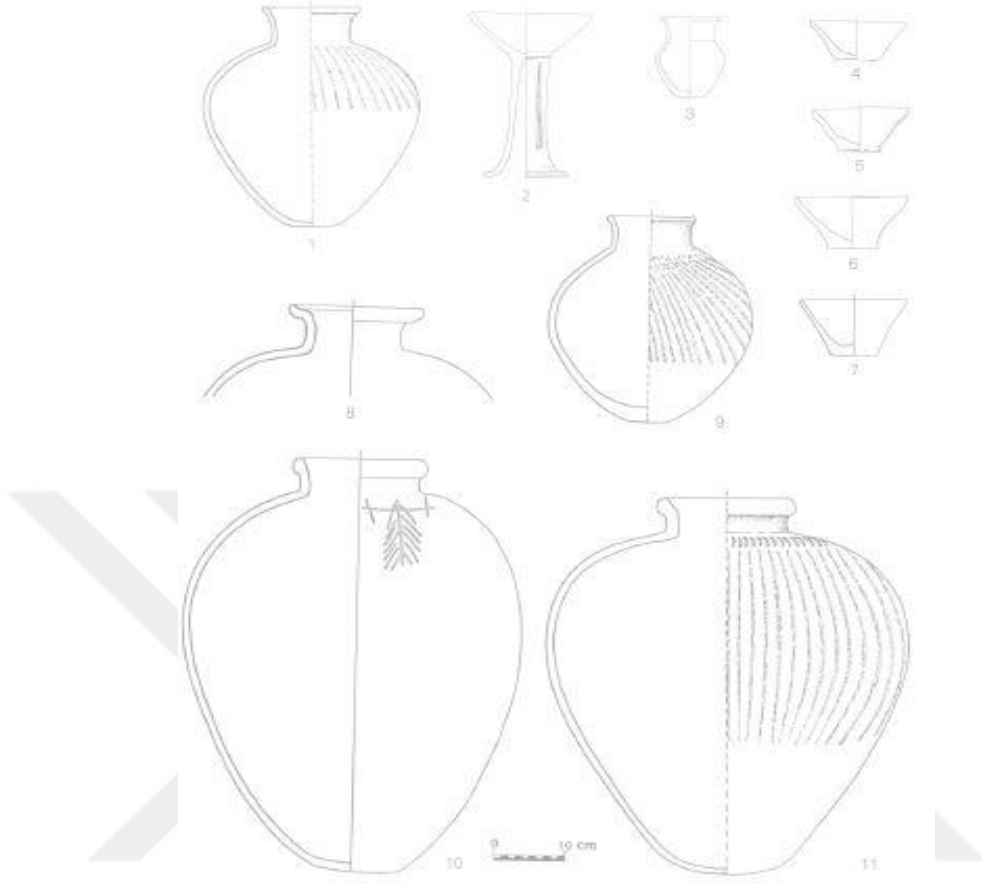

a.

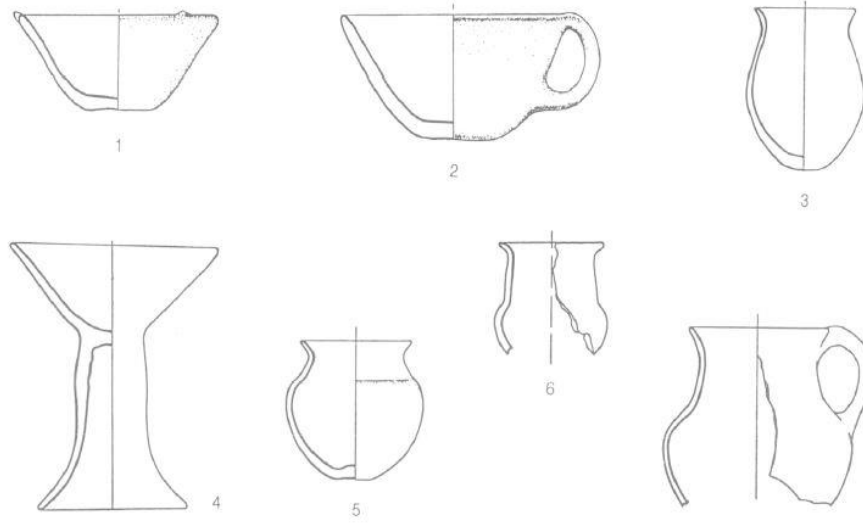

b.

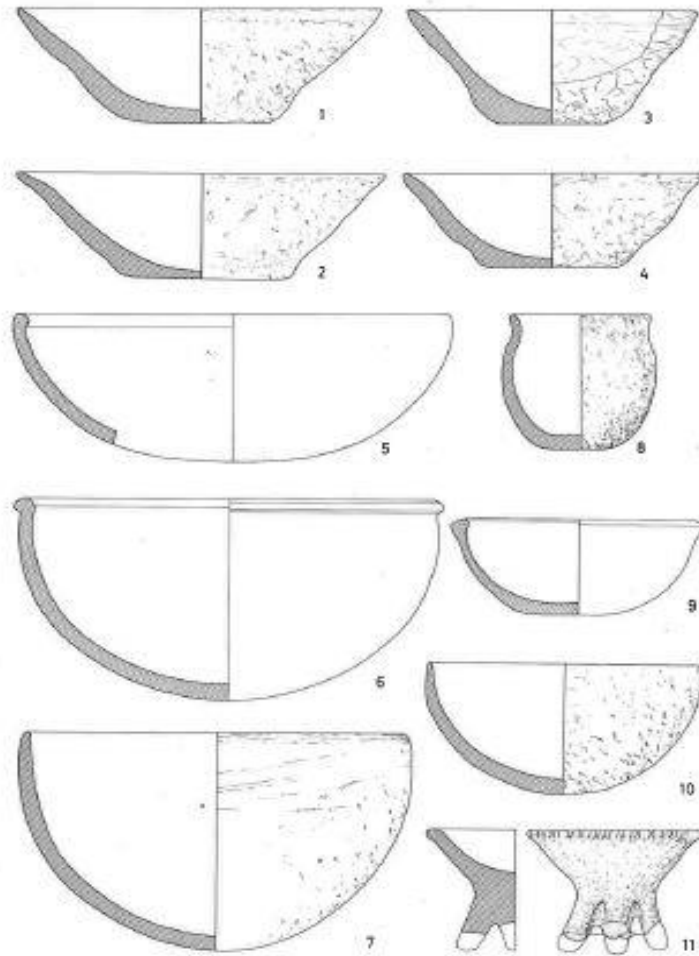
Resim 29. a. VI A Döneminde Arslantepe'de Yer Alan Yerel (Solda) ve Mezopotamya Kökenli (Sağda) Kaplar. Frangipane 2000: Fig. 8. b. Arslantepe VIA Evresinde Görülen Uruk Tipi Seramikler: Frangipane 2000: Fig.7.

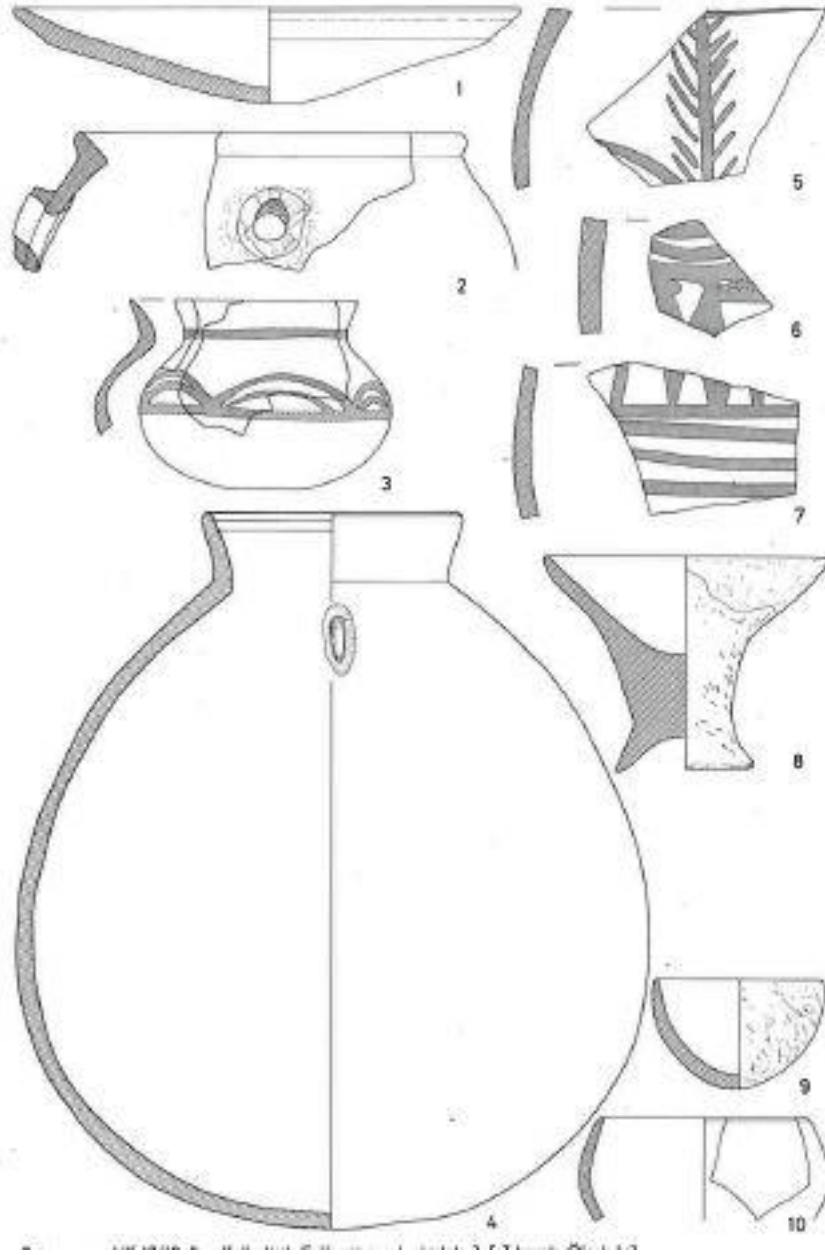
Resim 30. Arslantepe VIA Evresi Çark Yapımı Seramikler. Frangipane 2000: Fig. 5.

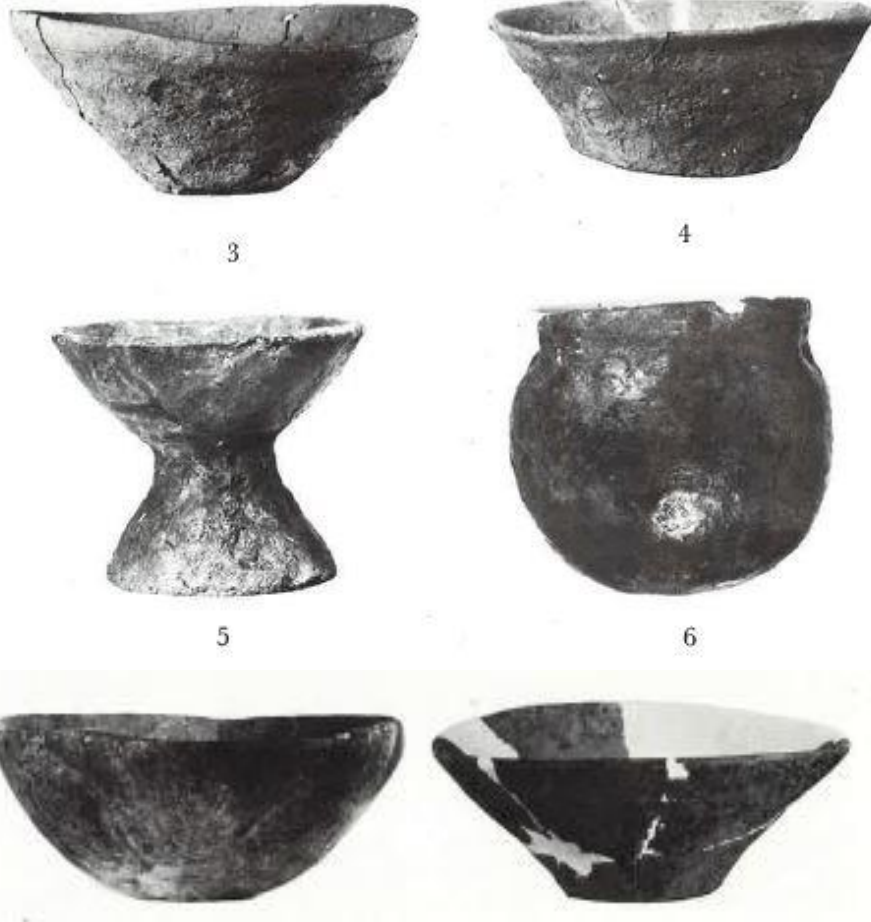
Resim 31. Arslantepe VIA Evresi El Yapımı Kırmızı-Siyah Açıklı Seramik Frangipane 2000: Fig. 6a.

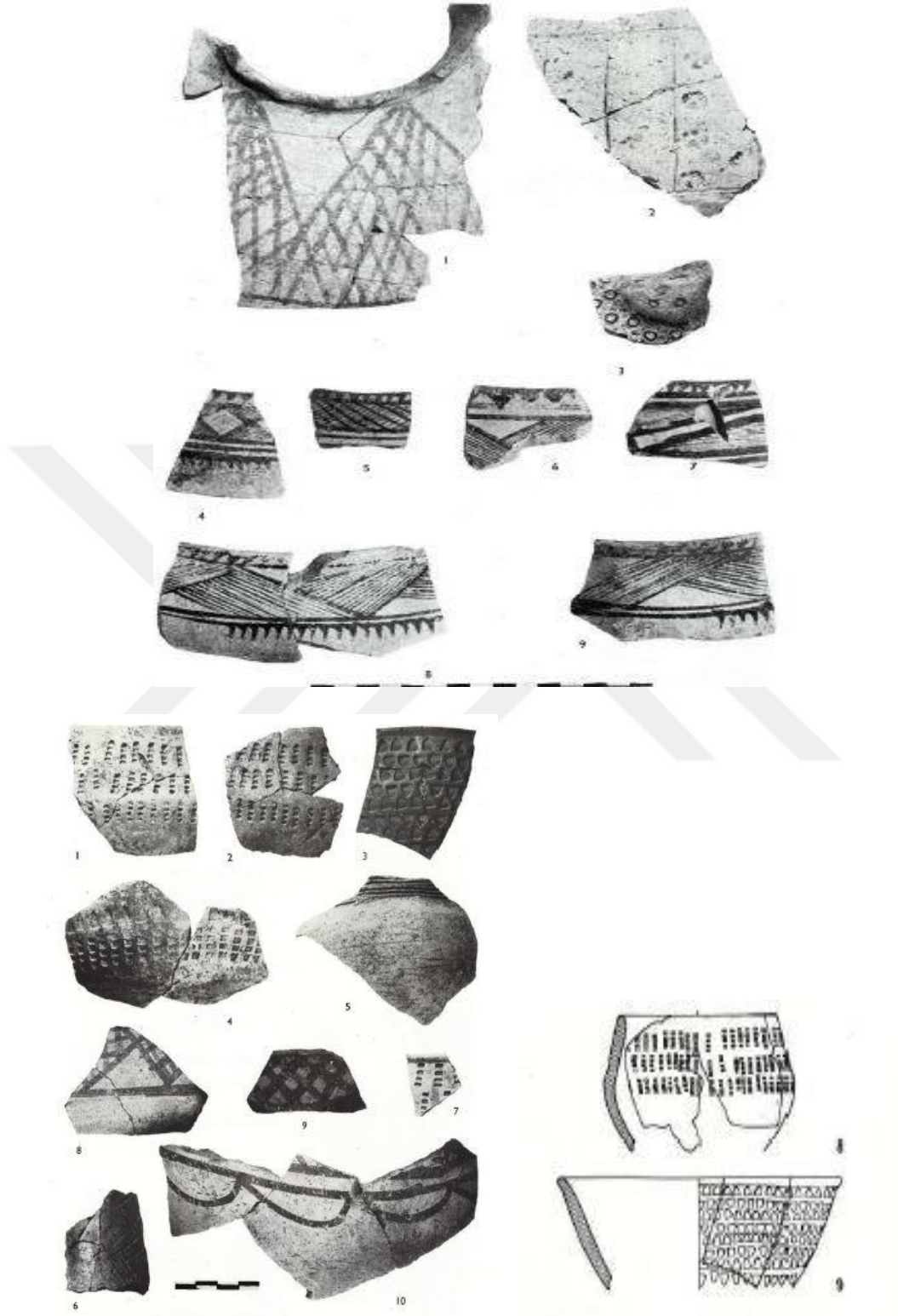
Resim 32. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Hauptmann 1982: Fig. 37.

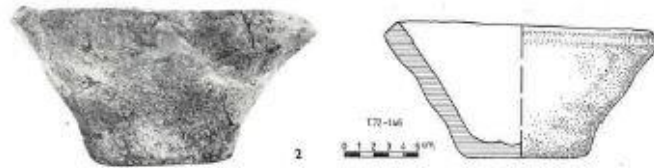
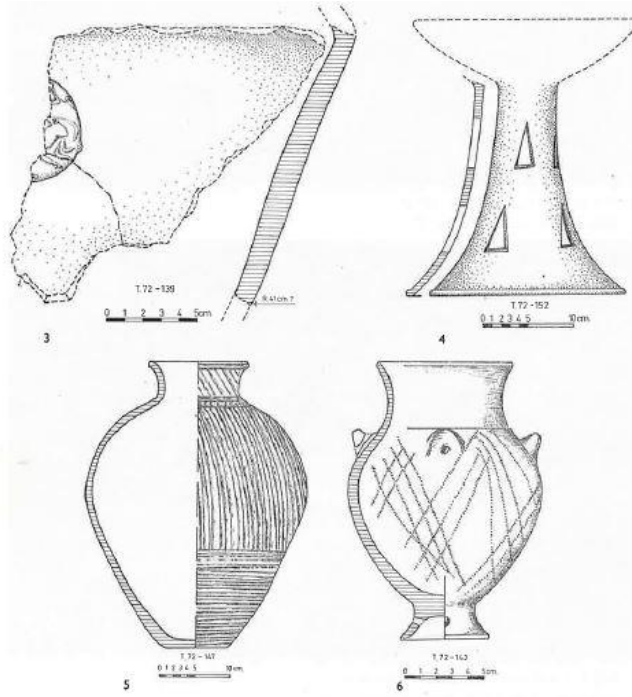
Resim 33. Norşuntepe. Açık Renk Hamurlu Seramikler. 3, 5-7 Boyalı. Hauptmann 1982: Fig. 38.

Resim 34. Norşuntepe. Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Hauptmann 1979: Fig. 29; 1982: Fig.25.

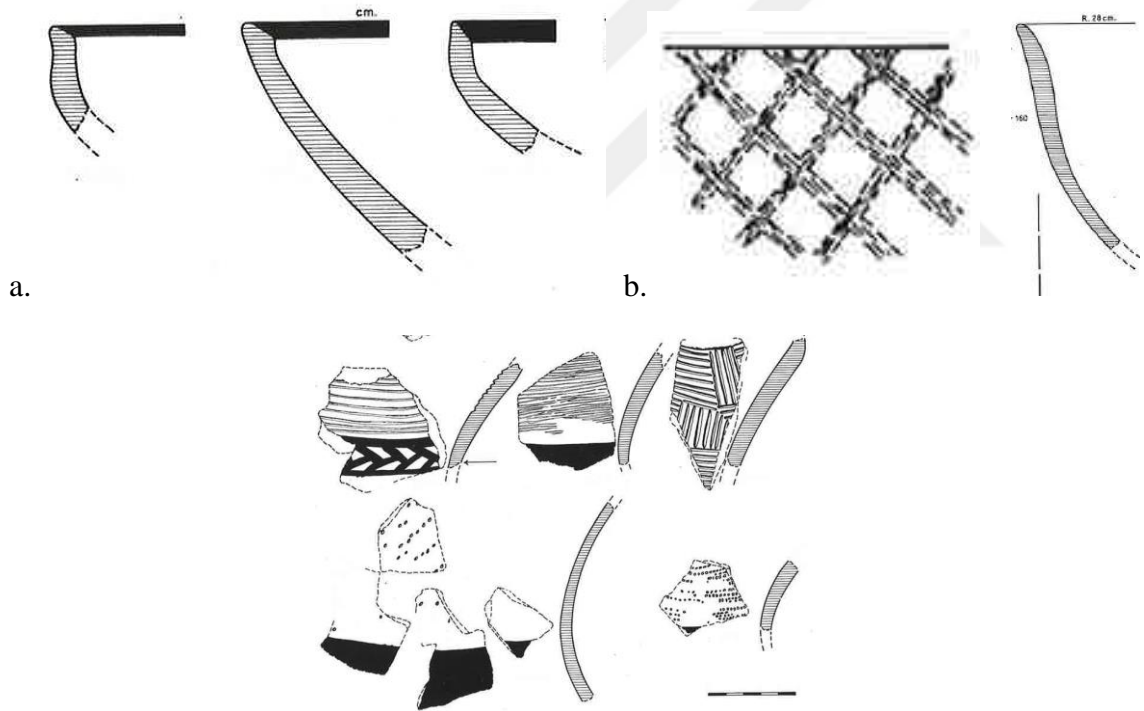
Resim 35. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Hauptmann 1979: Fig. 42. 10 Şerit Bant Bezeme, 4-5 (Çiz. Sağda) Baskı Kazıma Bezemeli

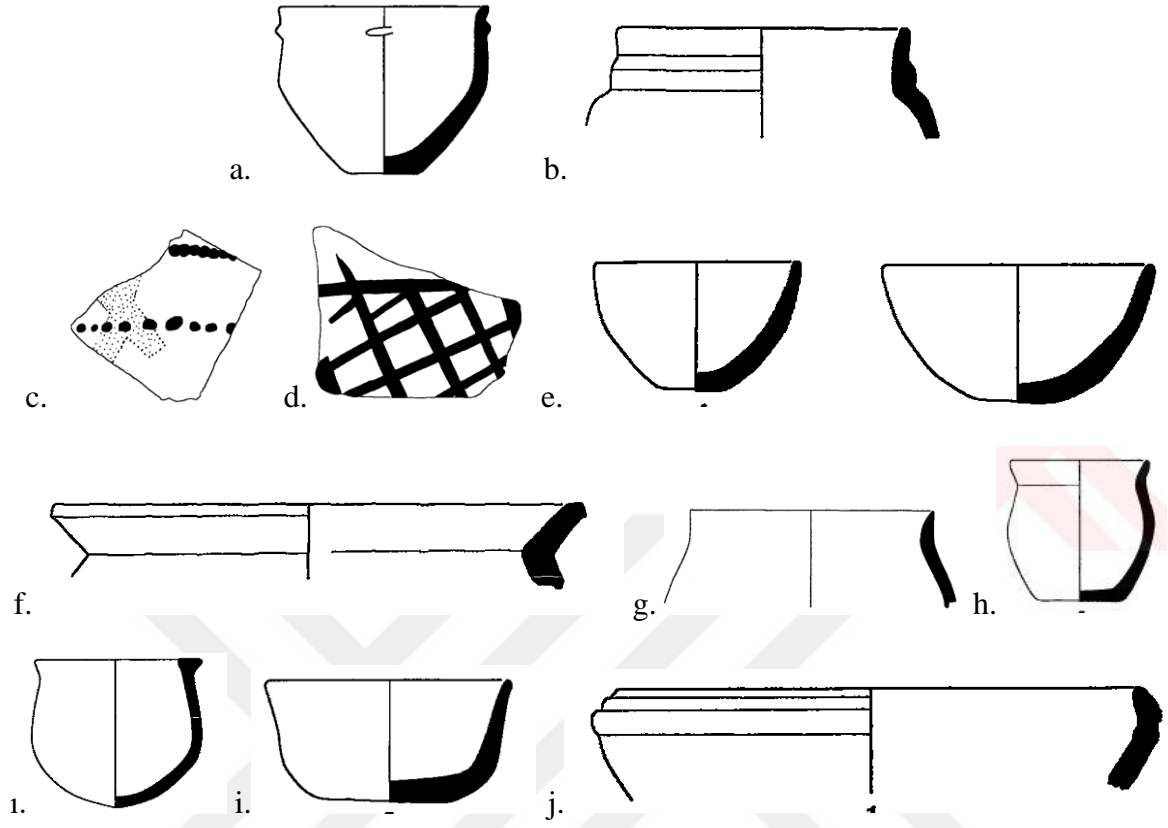
Resim 36. Tepecik Urık Seramiği. Esin 1974: Fig. 72, 73.

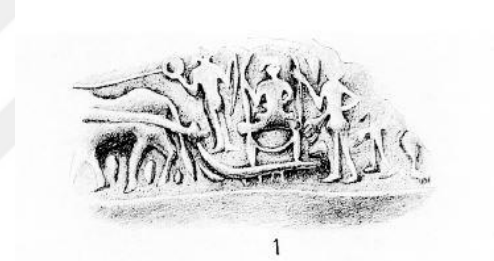
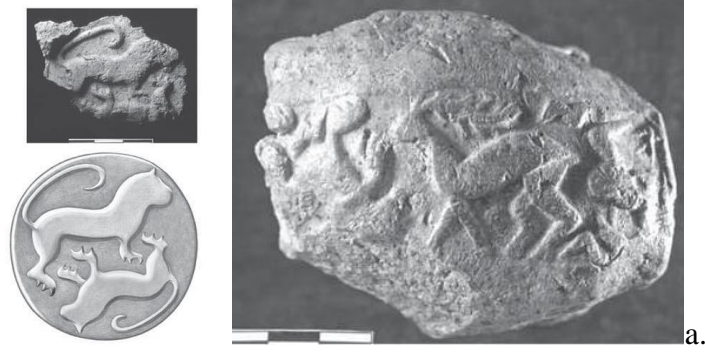
Resim 37. Tepecik. Yüksek Ayaklı Meyvelik, Devrik Ağızlı Kase ve Karaz Seramiği. Esin 1972: Fig. 57,6.

Resim 38. Tülintepe Geç Kalkolitik Seramiği. a. Ağzın İç Kenarı Boya Bezemeli Kaseler, b. Basit Geniş Ağızlı, Dış Yüzeyi Geometrik Bezemeli Kase. Esin ve Arsebük 1982: Fig. 93.

Resim 39. Korucutepe Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Brandt 1973: Fig. 19-20.

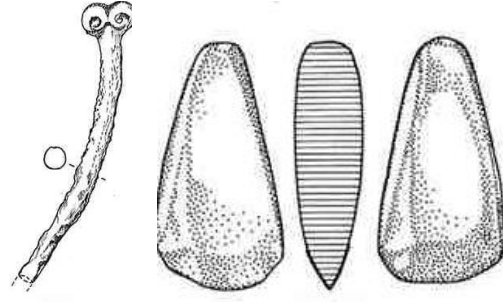

b.

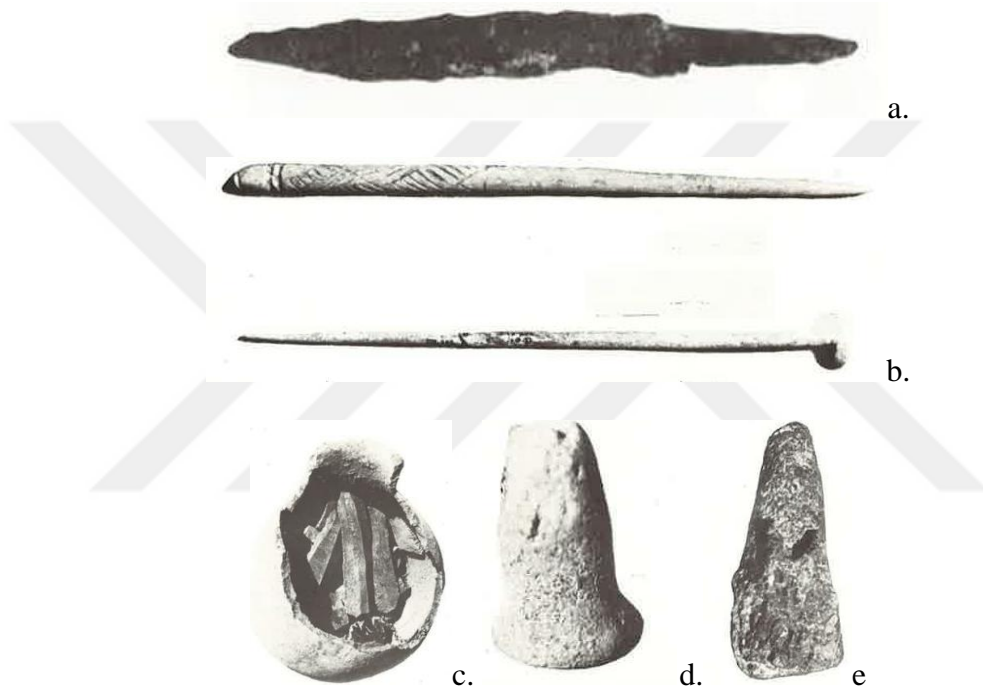
Resim 40. Arslantepe VIA Evresi. a. Damga Mühürlerdeki Hayvan Tasvirleri, b. 1. Harman Anının Gösterildiği Silindir Mühür. 2. Uruk Mührü. Frangipane 2012: Fig. 16; 2016: Fig. 10.

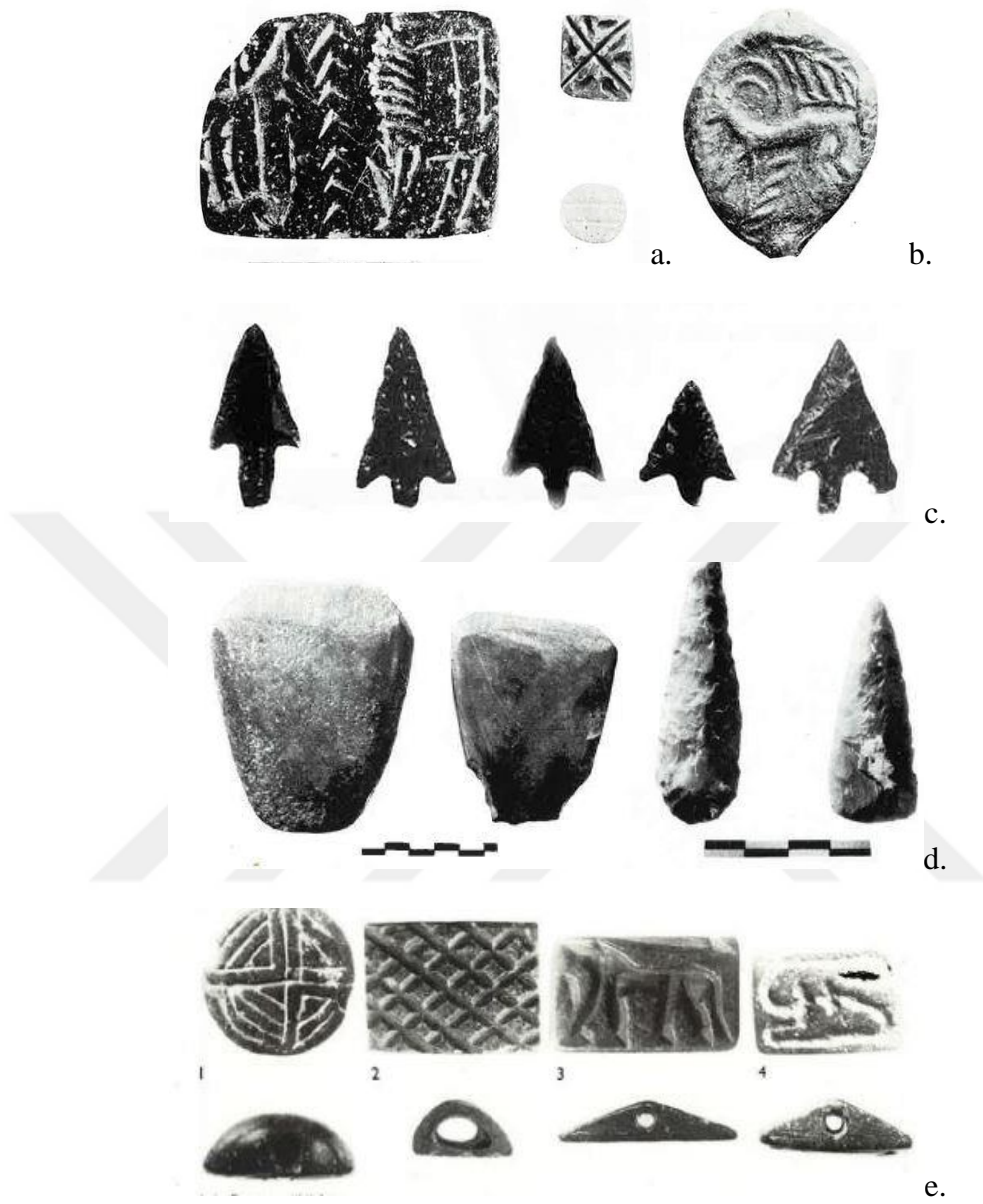
Resim 41. a. Arslantepe VIA Evresi Metal Buluntular Çizim. Frangipane 2000: Fig. 17. b. Arslantepe. a-b. Arsenikli Bronz Kılıç, c-d. Arsenikli Mızrak Ucu, e. Dörtlü Sarmal Levha. Frangipane 2017b: Fig. 13; 3.

Resim 42. Tepecik. Çift Sarmal Başlı İğne ve Taş Balta Örneği. Esin 1982: Fig. 78.

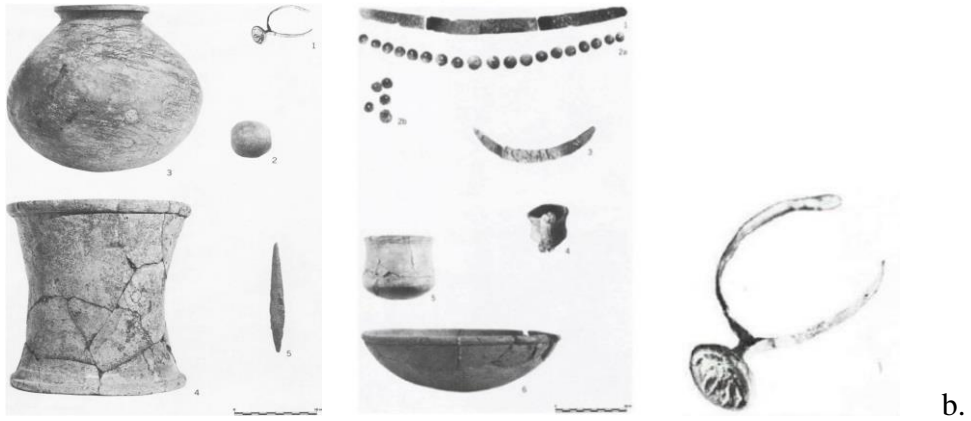
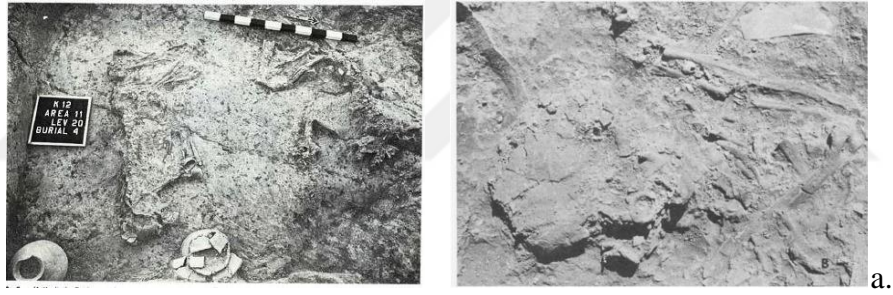
Resim 43. Tepecik. Geç Kalkolitik Dönem Buluntuları. a. Bakır İğne, b. Kemik İğne, c. Kenan Tipi Kesiciler, d. Pişmiş Toprak Kulak Tıkacı, e. Pişmiş Toprak Figürin Başı. Esin 1979: Fig. 58.

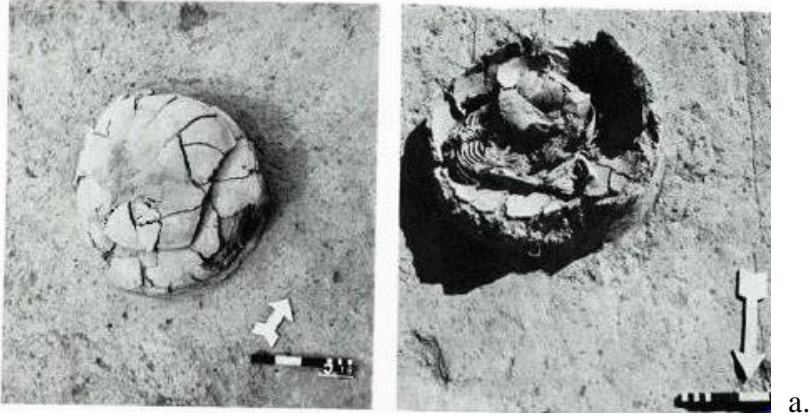
Resim 44. a. Damga Mühür, b. Kil Mühür Baskısı, c. Obsidyenden Ok Uçları. Hauptmann 1976: Fig. 48. d. Taş Balta ve Çakmak Taşı Uclar. Hauptmann 1974: Fig. 77. e. Damga Mühürler. Hauptmann 1979: Fig. 33.

Resim 45. Arslantepe VII. Evre Mezarları. Frangipane 2012: Fig. 3.

Resim 46. K 12'de Genç Kadının Kafatası ve Kol Kemikleri. van Loon 1973: Res. 3. Korucutepe Geç Kalkolitik Dönem Mezarları. a. Kerpiç Mezarlar. b. Mezar Buluntuları. van Loon 1973: Fig. 3- 5. 1979: Fig. 55.

a.

b.

c.

Resim 47. Norşuntepe Geç Kalkolitik Dönem Mezarları. a. Hauptmann 1972: Fig. 42, 1,2. b. 1979: Fig. 28; 3. c. 1982: Fig. 21; 3.

Resim 48. Tepecik Geç Kalkolitik Dönem Çocuk Mezarı. Esin 1979: 55; 4.

a.

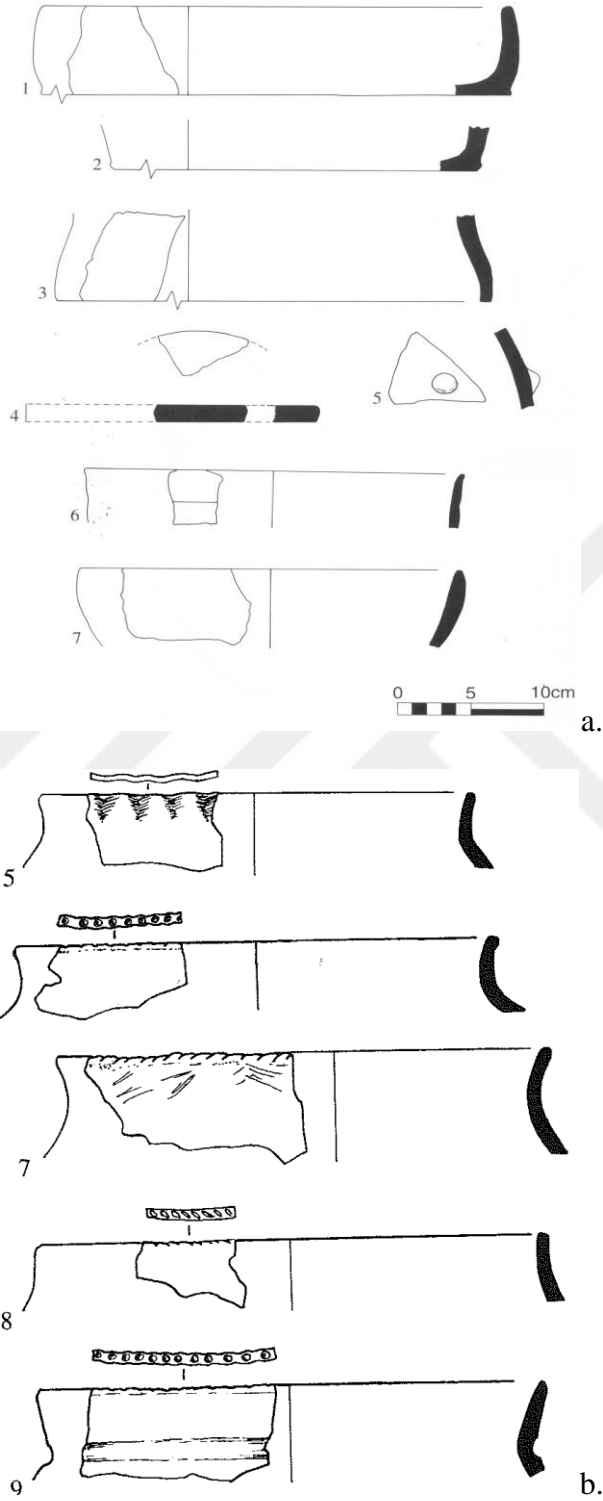

b.

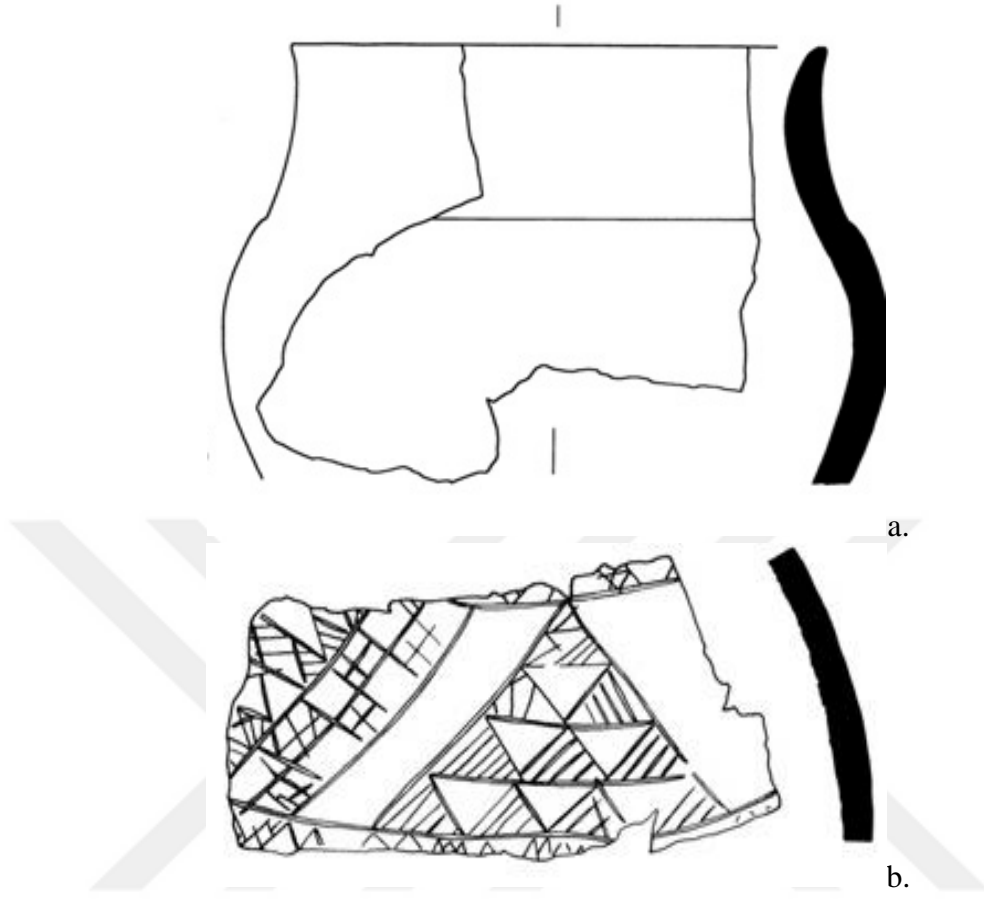
Resim 49. a. Sos Höyük Geç Kalkolitik VA Evresi Taş Duvar M17/M16, Yuvarlak Ocak ve Pişmiş Toprak Vazo. b. Dikdörtgen Planlı, Taş Temelli Konut. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 27, 30, 31.

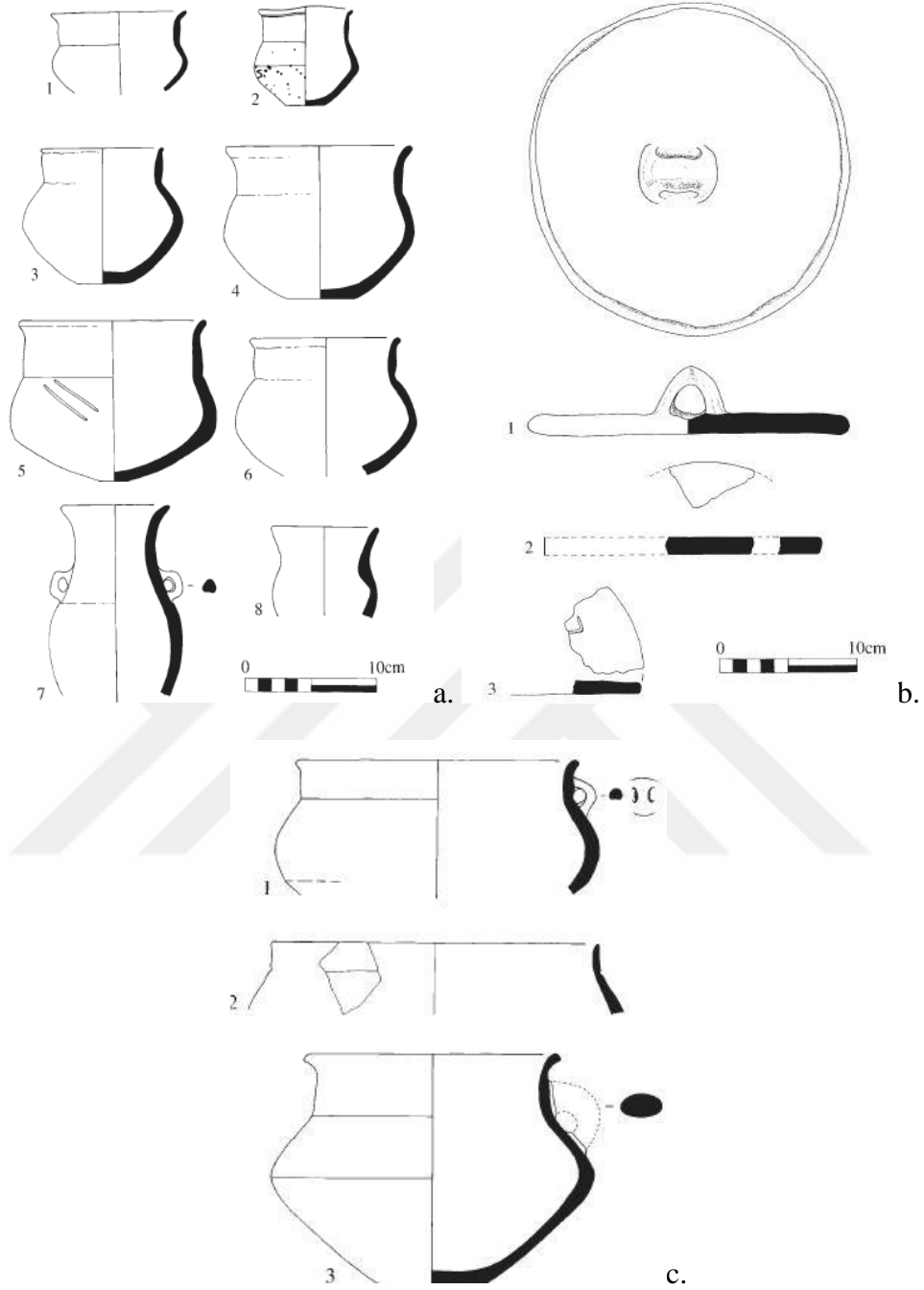
Resim 50. Taş Temelsiz, Yuvarlak, Bağımsız Ev. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 35.

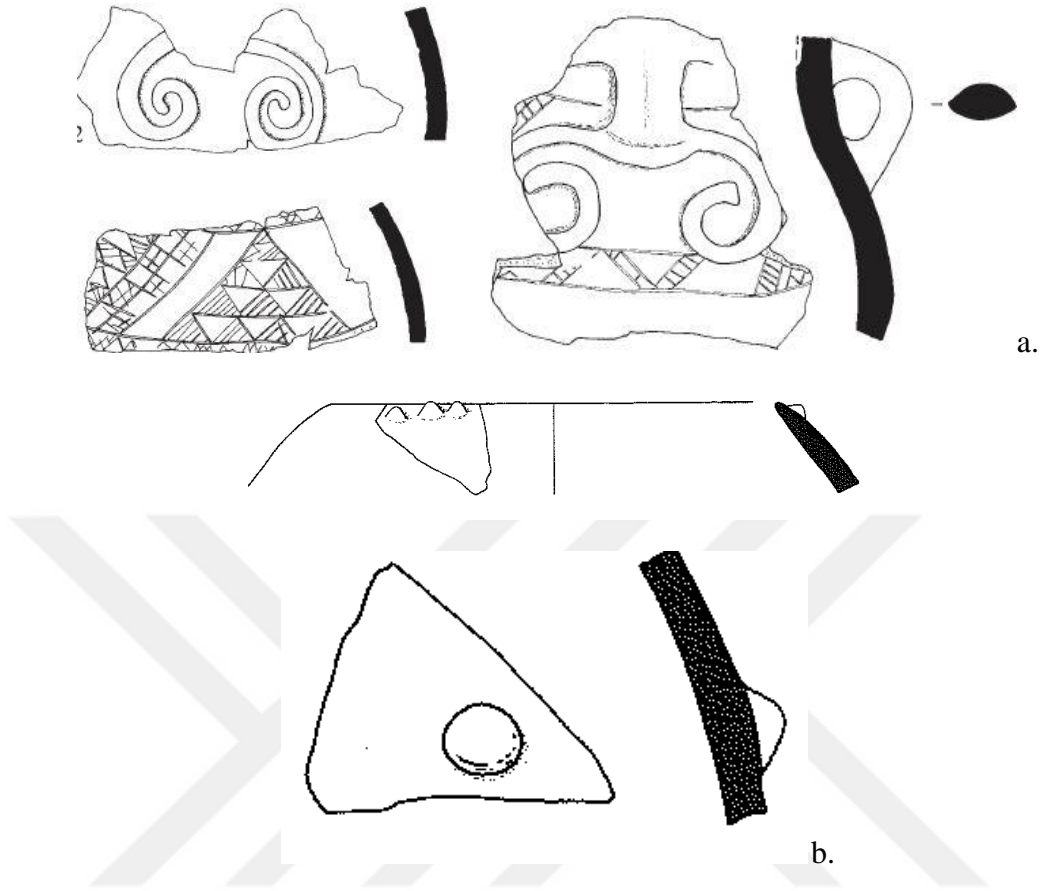
Resim 51. a. Sos Höyük VA Seramiği. 1-3. Mat Renkli Kolay Ufalanabilen, 5. Kabartma Bezemeli, 4, 6-7. Sioni Seramiği. Sagona 2000: Fig. 7. b. Sioni Seramiği. Kiguradze ve Sagona 2003: Fig. 3.6.

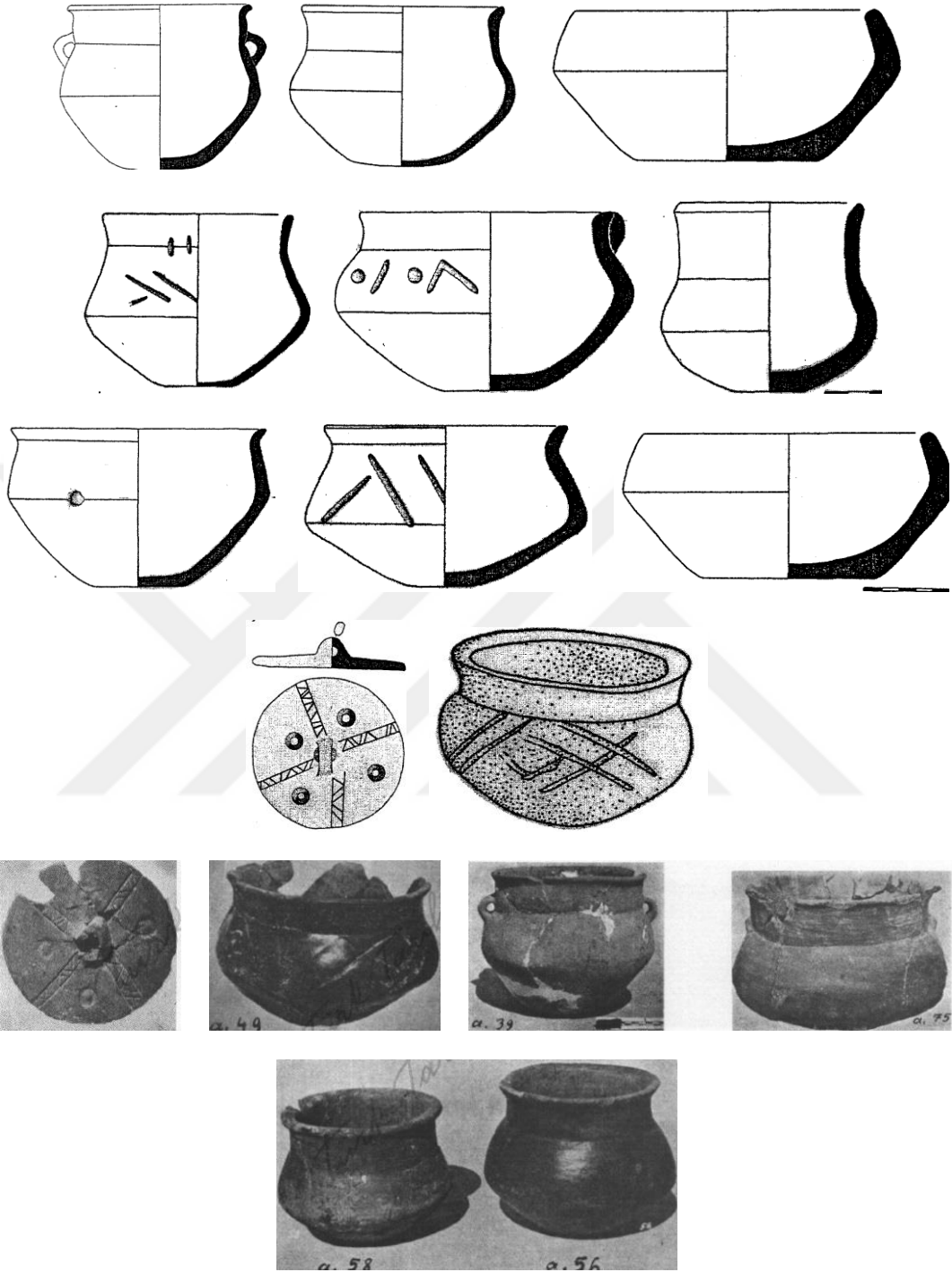
Resim 52. a. Gri ya da Mat Dokulu Seramik. b. Siyah Açıklı Seramik. Kibaroglu vd. 2011: Fig. 2.

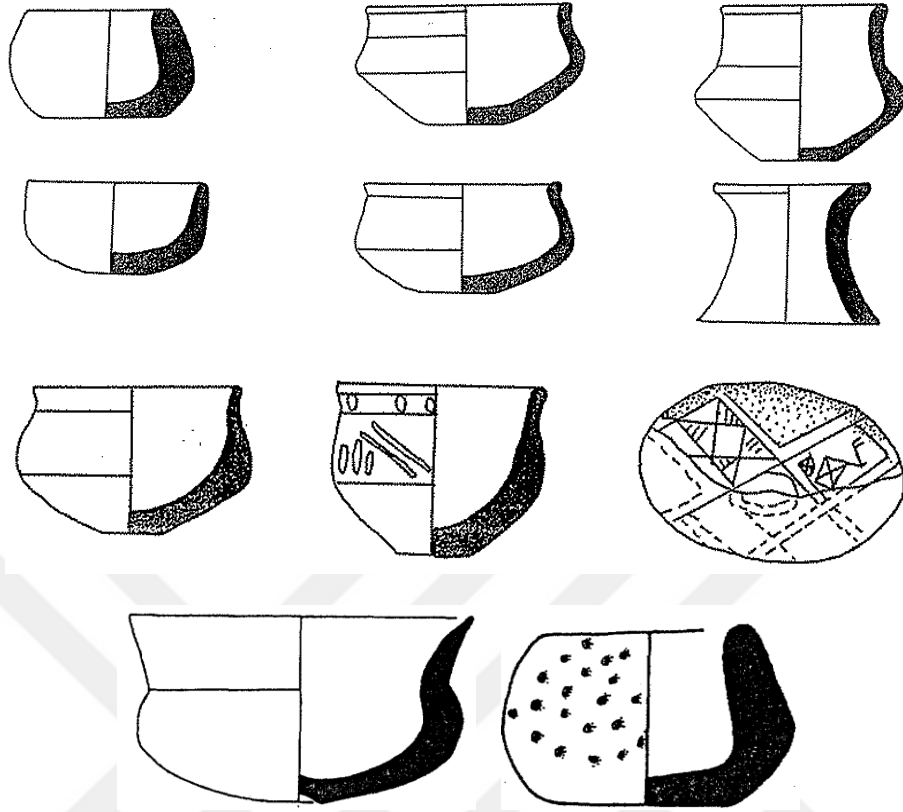
Resim 53. Sos Höyük Kura-Aras (Karaz) Seramik Formları. Sagona ve Sagona 2000: a. Fig. 6, b. Fig. 9. c. Fig. 7; 1-3.

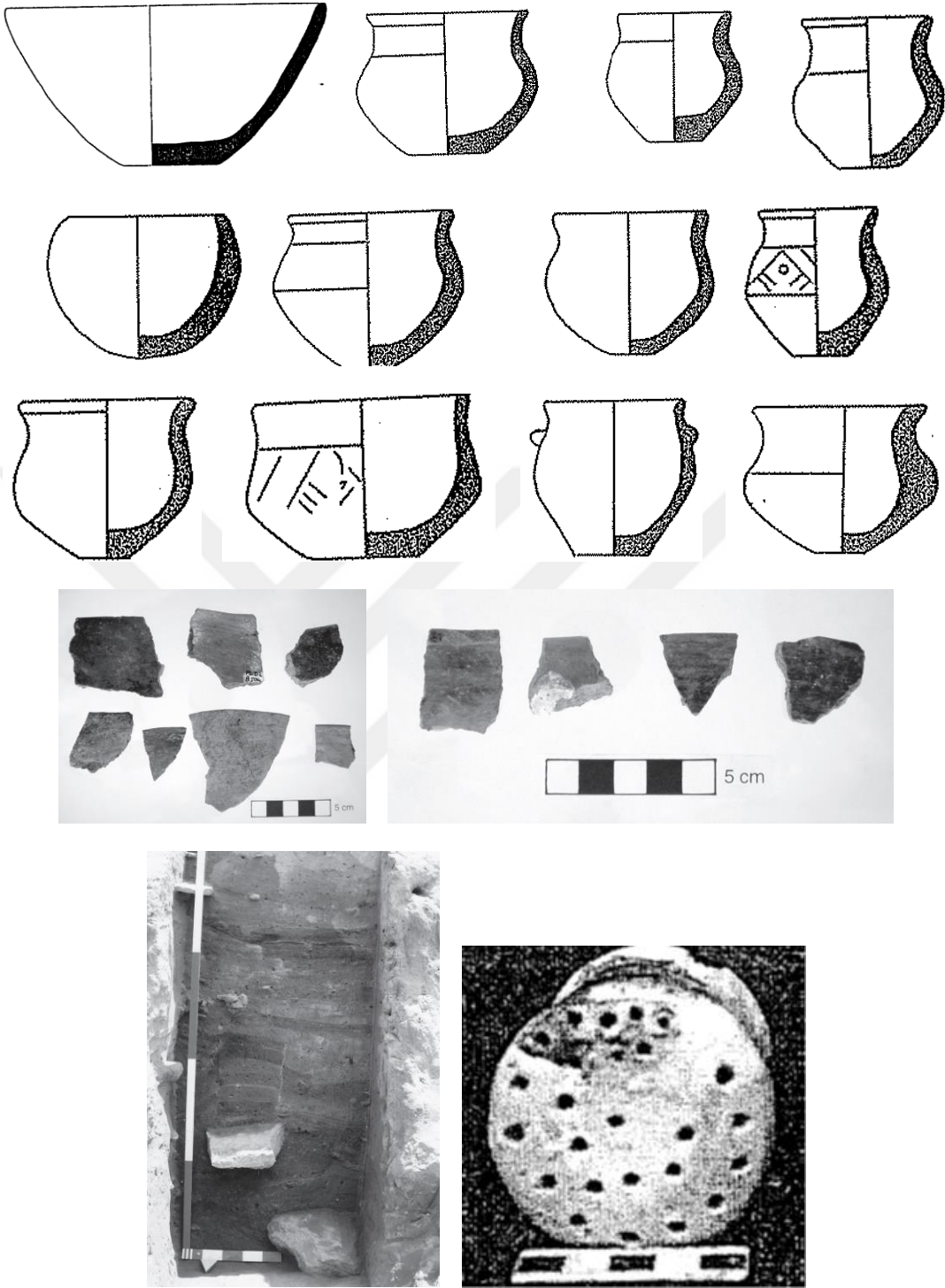
Resim 54. Sos Höyük Bezeme Örnekleri. a. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 8. b. Kiguradze ve Sagona 2003: Fig. 3. 40: 5; 3. 42: 3.

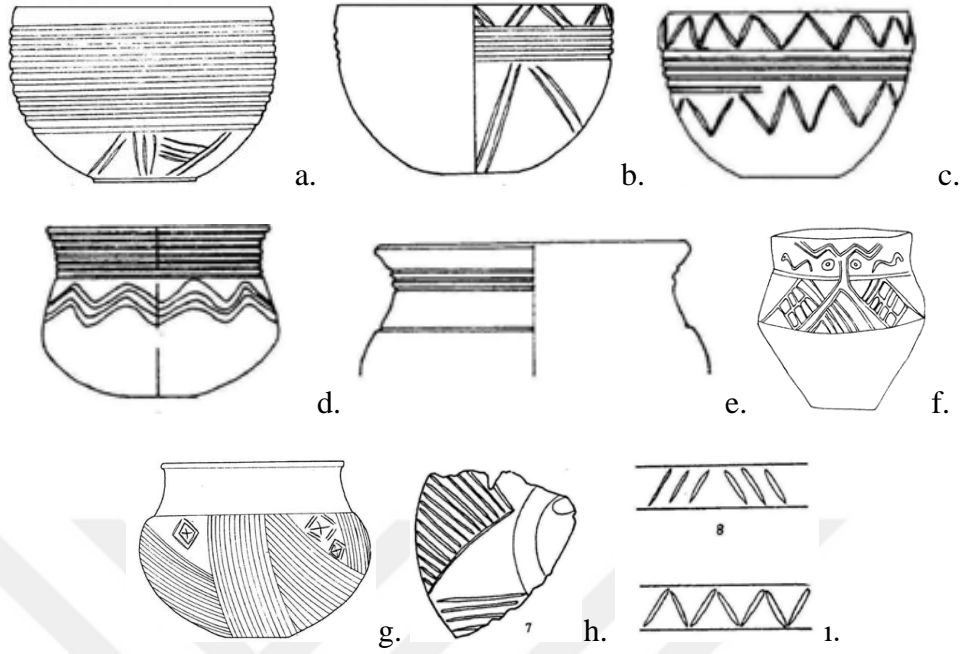
Resim 55. Karaz Geç Kalkolitik Dönem Seramiği. Işıklı 2005: Lev. 6-10; 12-16, 18, 56. Koşay ve Turfan 1959: a. 39, a. 45, a. 47, a. 75

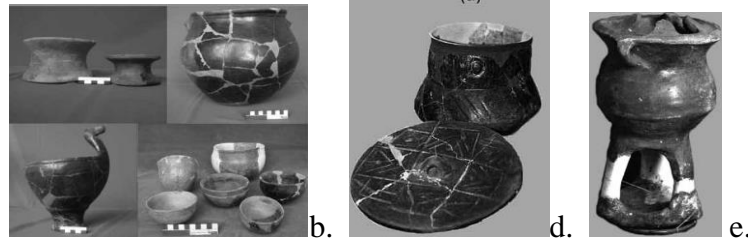
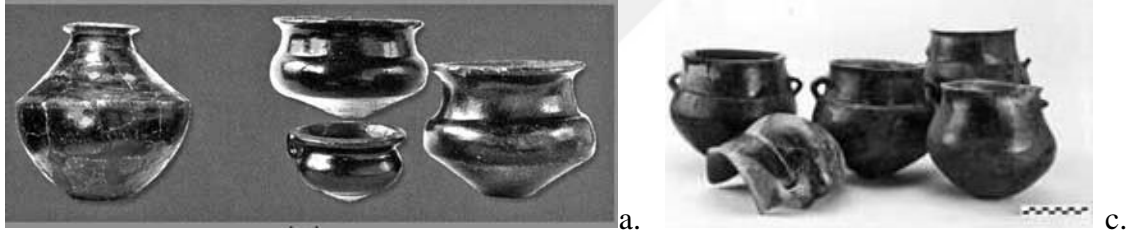
Resim 56. Güzelova'dan En Erken Seviye Örnekleri ve Süzgeçli Kap. Koşay ve Vary 1967: Lev. V, VI, VII, XX, LV, LVI; Işıklı 2005: Lev. 278; Işıklı 2007: Res. 5.

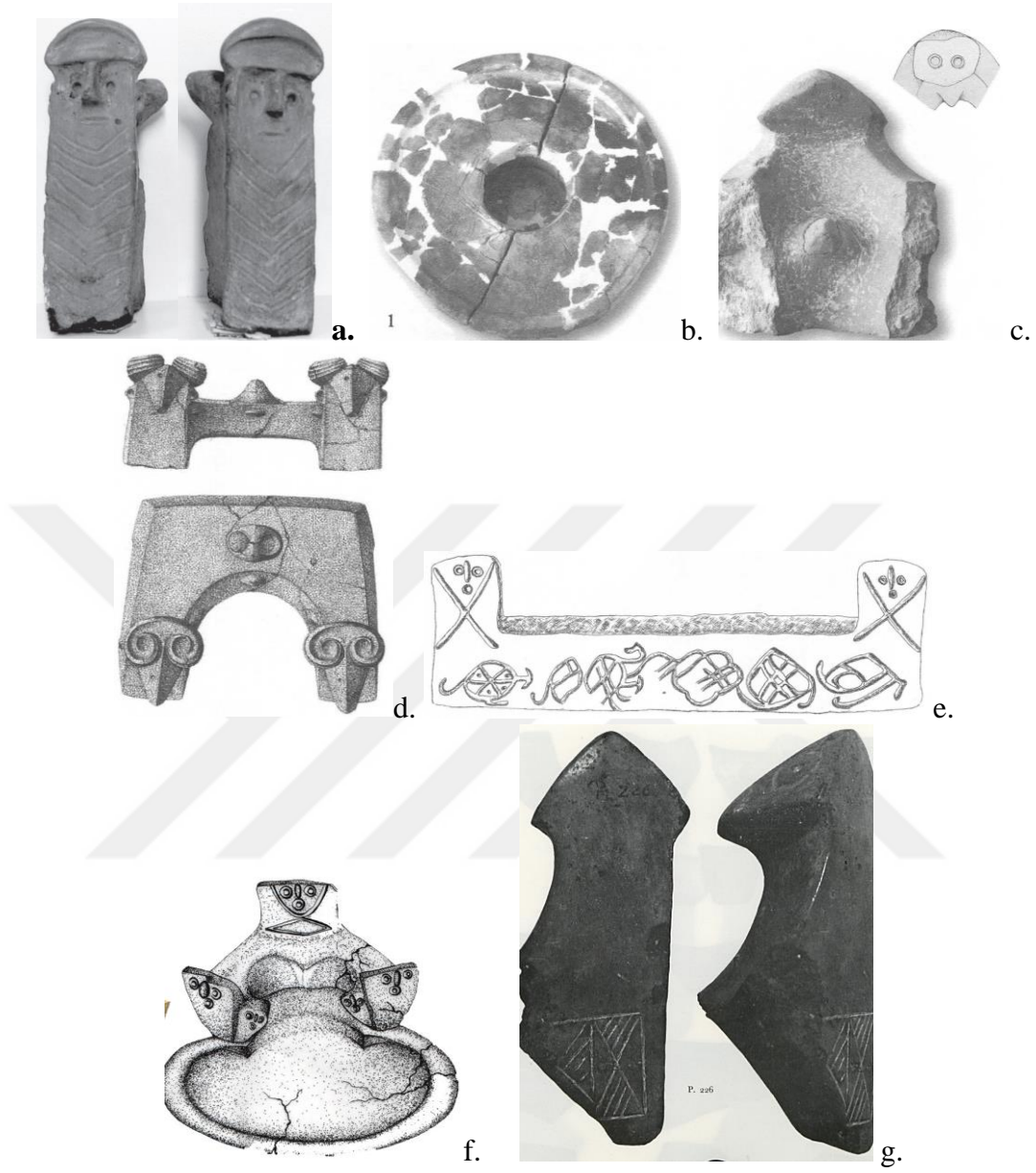
Resim 57. Pulur Geç Kalkolitik Dönem Seramiği ve B Sondajı. Koşay ve Vary 1964: Lev. XV (P. 554-557), XXXI, LXVIII (P. 37); Işıklı 2007; Res. 6- 8; Süzgeçli Kap Işıklı 2005: Lev. 156.

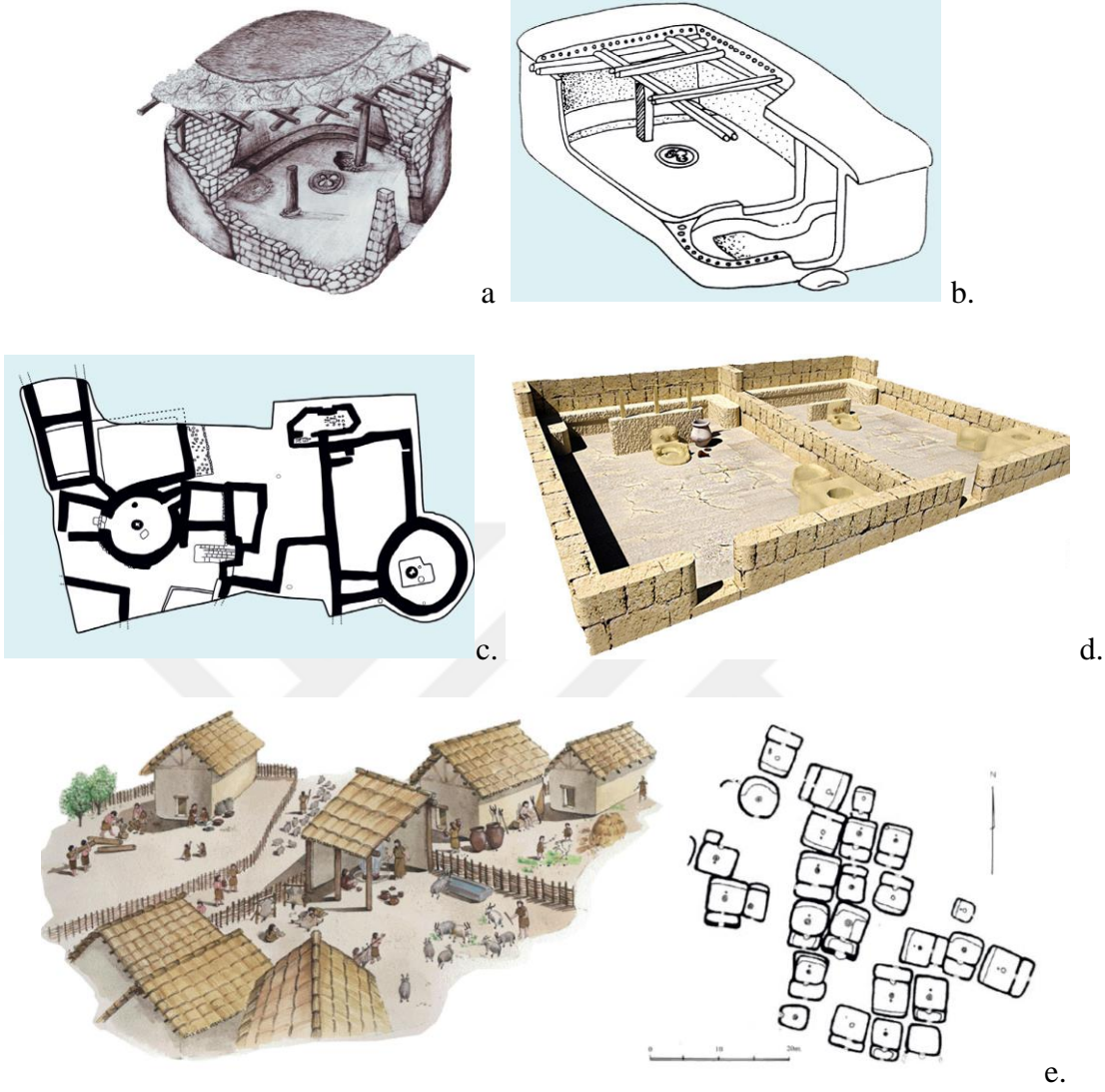
Resim 58. 1. Erken Transkafkasya Seramiğinin Genel Özellikleri. a-c. Norşuntepe, d. Amuk (Hatay), e. Tepecik ve Beht Schean (İsrail), f. Pulur Sakyol, g-1. Tepecik. Yalçın 2011: Fig. 8.

Resim 58. 2. Erken Transkafkasya Seramiğinin Genel Formları. a. Sos Höyük, b. Tepecik, c. Arslantepe, d. Pulur Sakyol, e. Kwatzchelebi (Gürcistan). Yalçın 2011: Fig. 5-6.

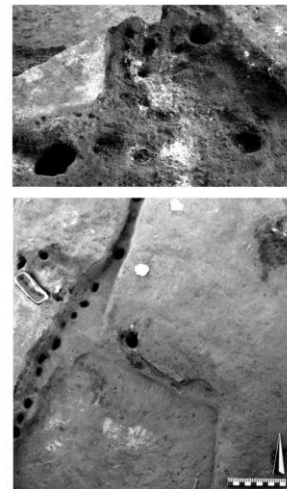
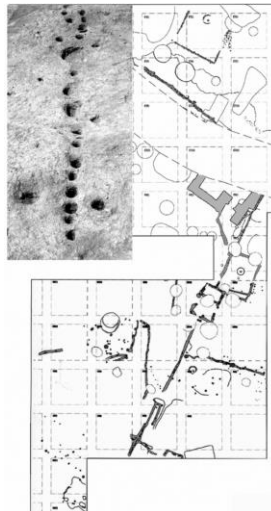
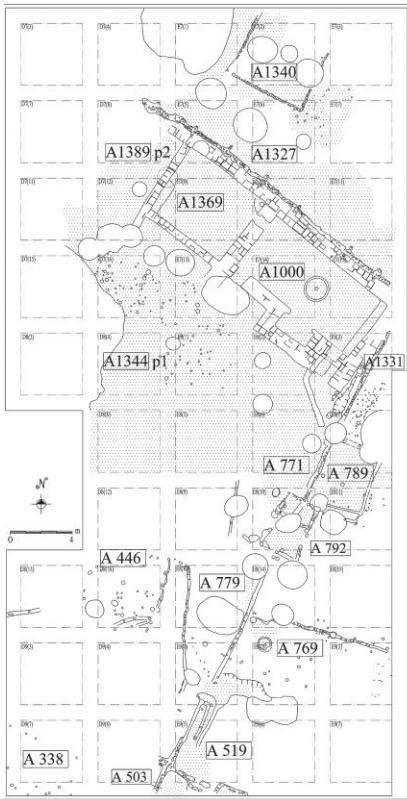
Resim 59. Erken Transkafkasya Kültürü'nün Ocakları. a. Cinis Höyük. Takaoğlu 2000: Fig. 3; Yaylalı 2007: Res. 9. b. Sos Höyük, c. Büyüktepe, d. Karnut I, . e. Pulur/ Sakyol. Sagona ve Sagona 2009: Fig. 1-2. f. Pulur/ Sakyol. Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 2; g. Pulur. Koşay ve Vary 1964: Lev. XXI.

Resim 60. a. Standart Erken Transkafkasya Kültürü Evini Gösteren Çizim. b. Kvatkshelebi, c. Shengavit, d. Pulur/Sakyol, e. Arslantepe. Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 2-3.

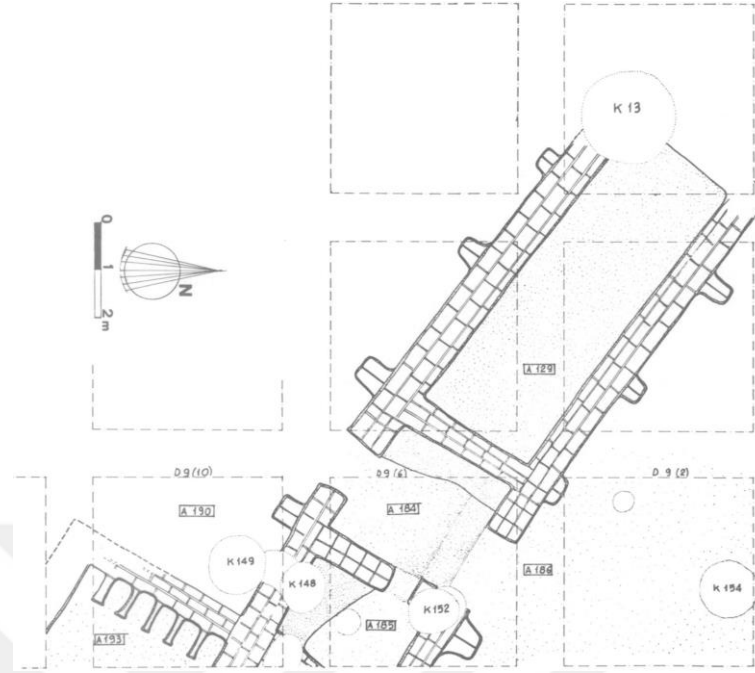
a.

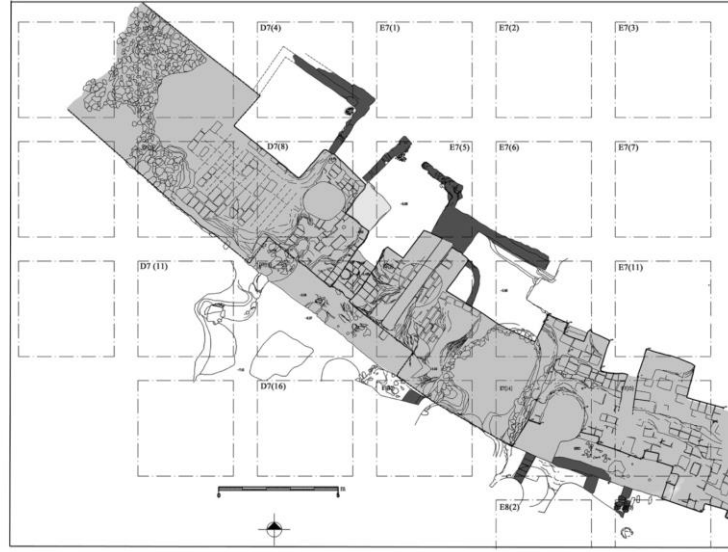
b.

b.

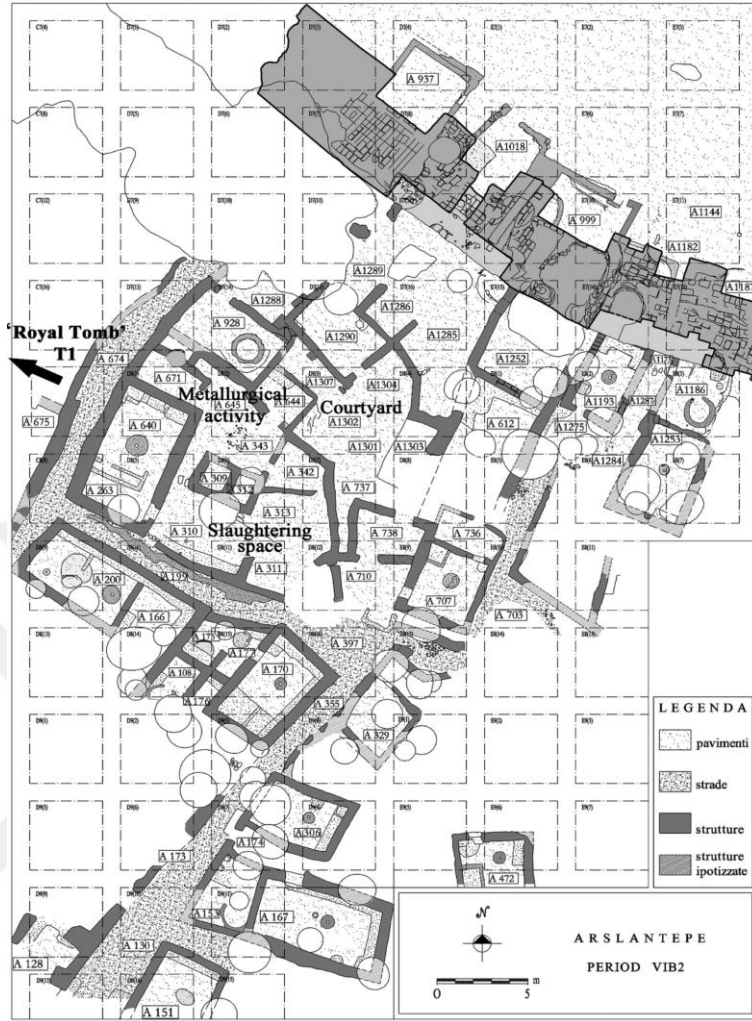
Resim 61. a. Dikdörtgen Planlı Yapı (36 nolu Bina), b. Arslantepe VI BI Dönemin Genel Planı ve Çit Detayları. Frangipane 2012: Fig. 1, 3. Palumpi vd. 2017: Fig. 3. 5.

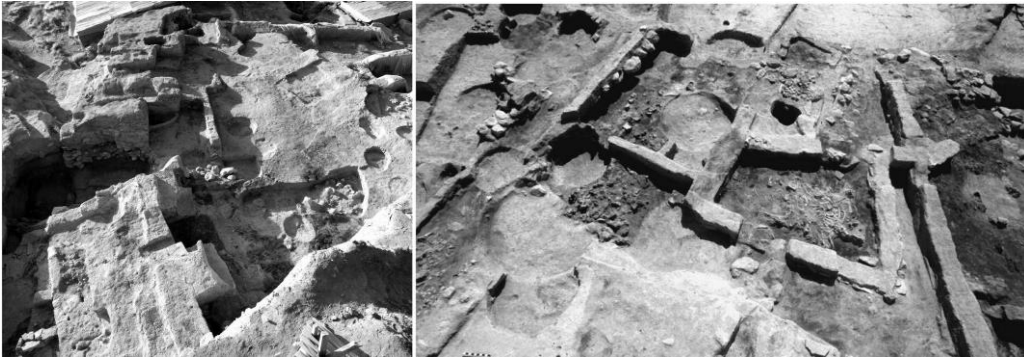
Resim 62. Arslantepe VIB Evresi Yapı V'in (36 nolu Bina) Planı. Palmieri 1981: Fig. 5. Frangipane 2014: Fig. 2.

Resim 63. Arslantepe VIB2 Dönemi. Höyüğü Tepesinde Akropolün Etrafını Çevreleyen Sur Duvarı ve Planı. Frangipane 2012: Fig. 5.

a.

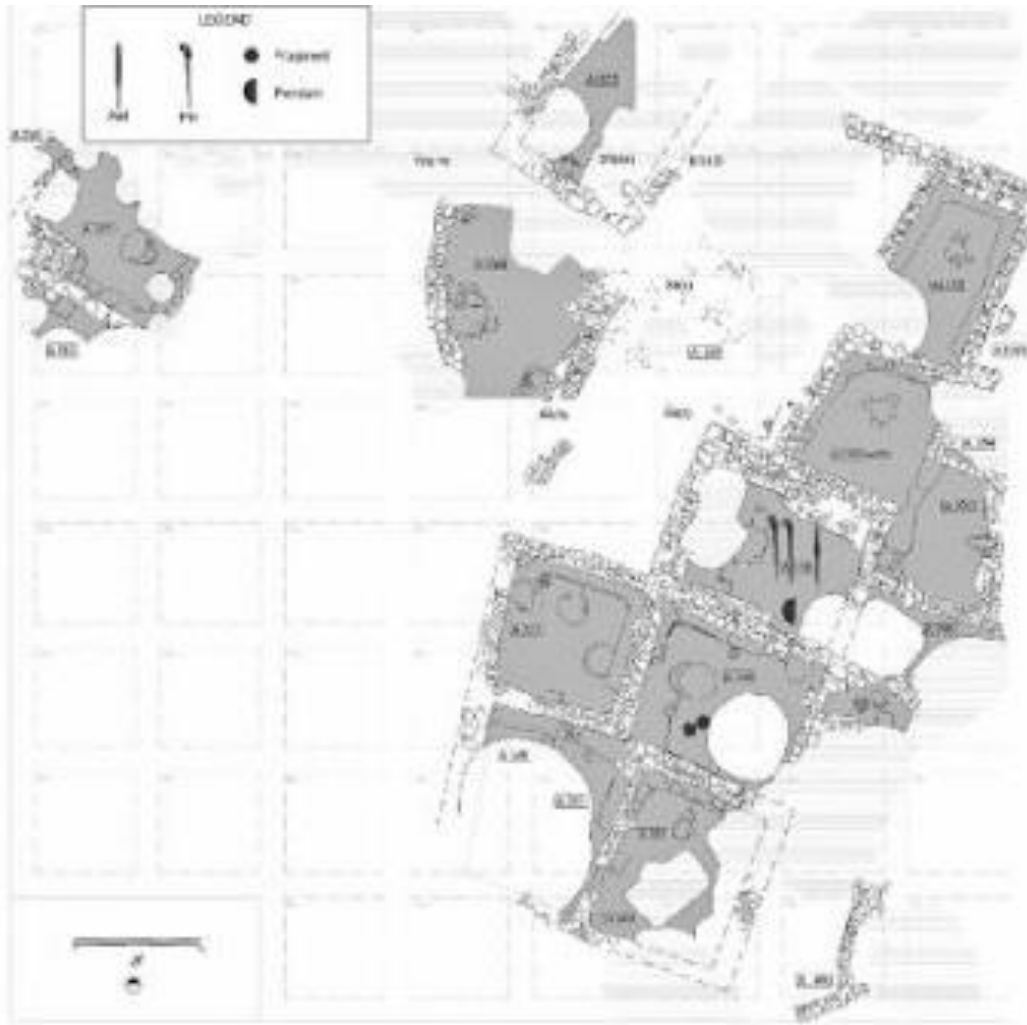

b.

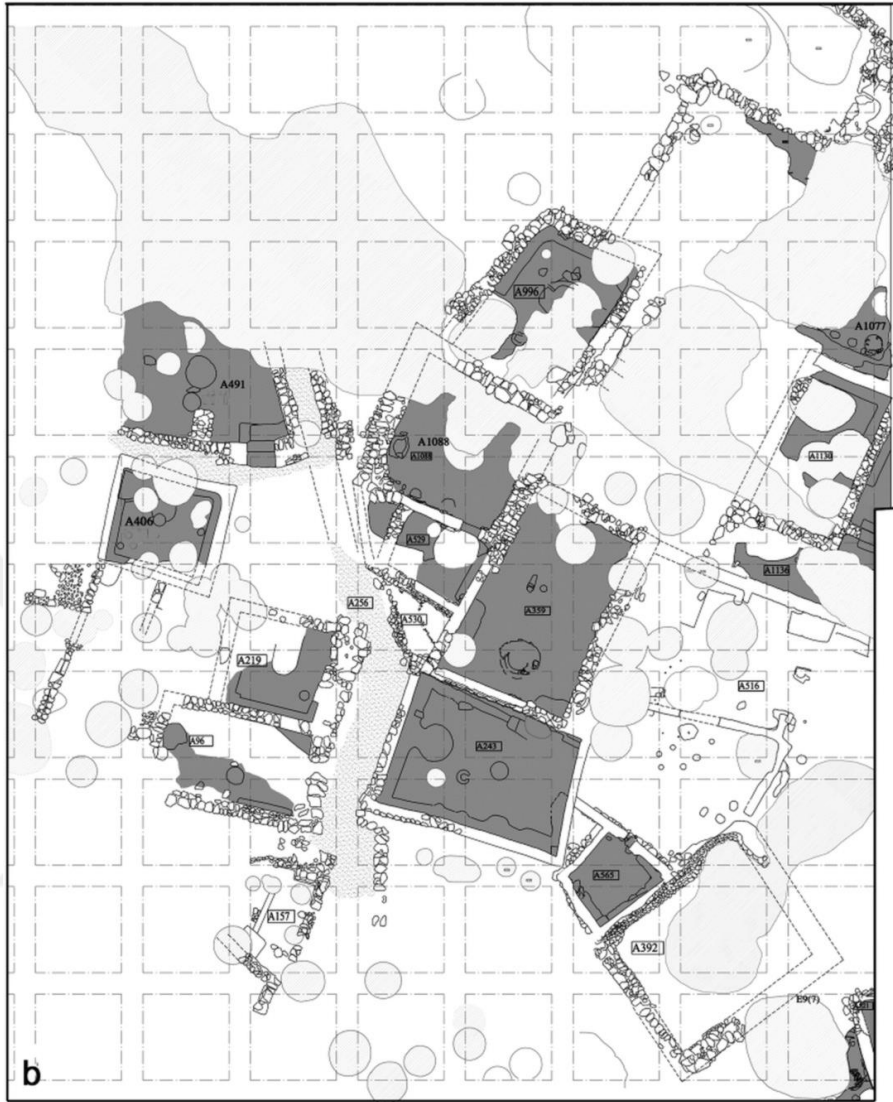
Resim 64. a. Arslantepe VIB2 Geç Dönem Evresi Mimari Plan. b. Sur Duvarının Görünümü ve Yanmış Köy Evleri. Frangipane 2012: Fig. 7. 2010: Fig. II.7.

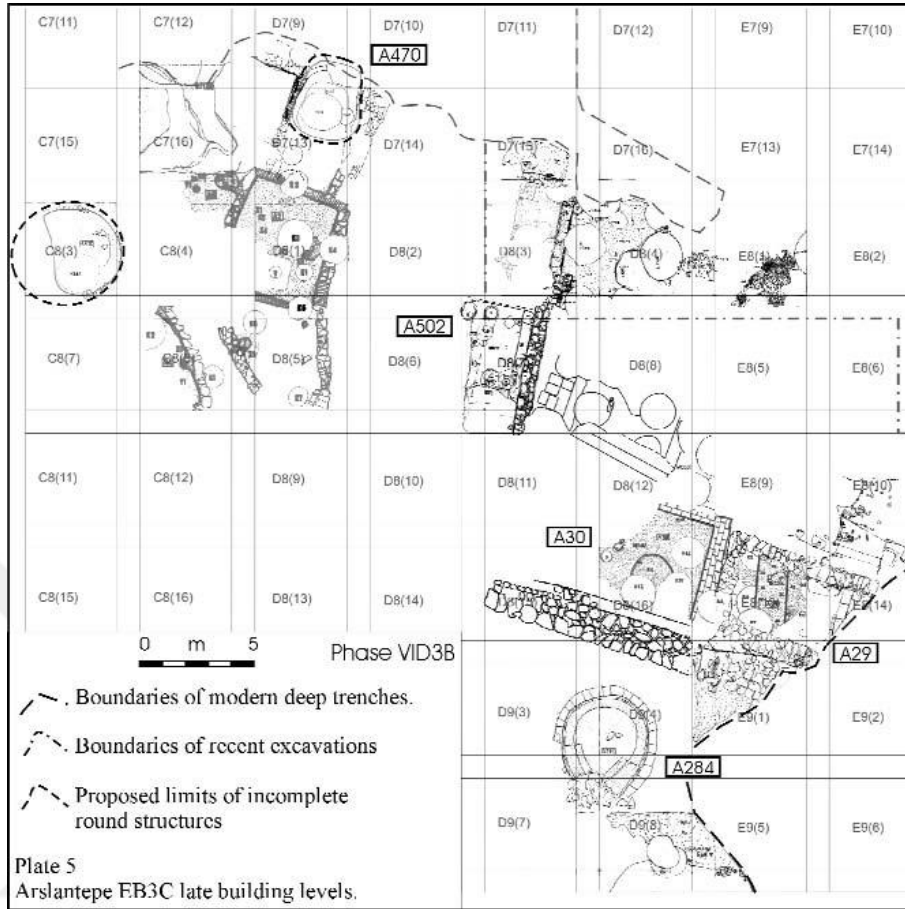
Resim 65. Arslantepe VIC Evresi Mimari Plan. Frangipane 2012: Fig. 10. Persiani 2006: Fig. 2.

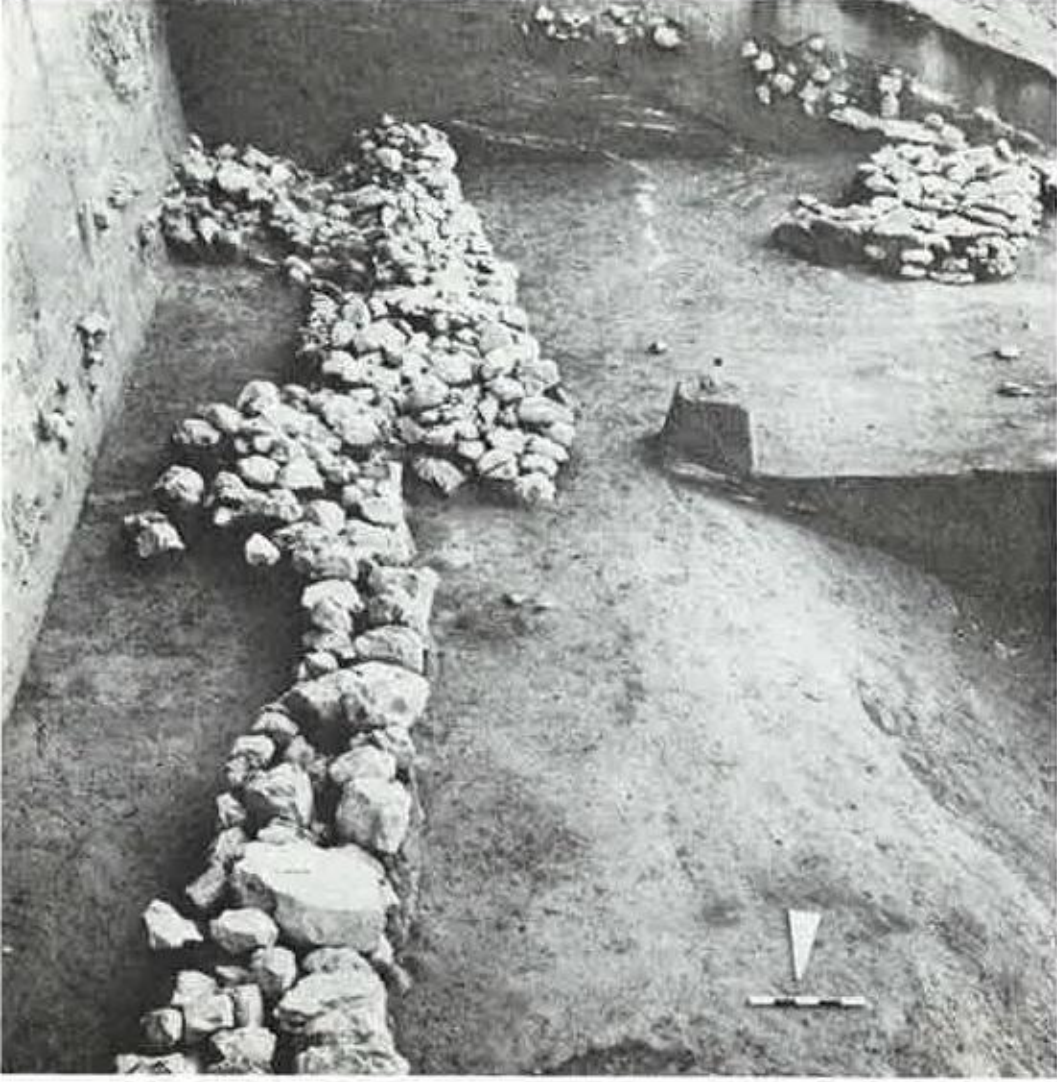
Resim 66. Arslantepe VIDI Evresi. Frangipane 2016: Fig. 12.

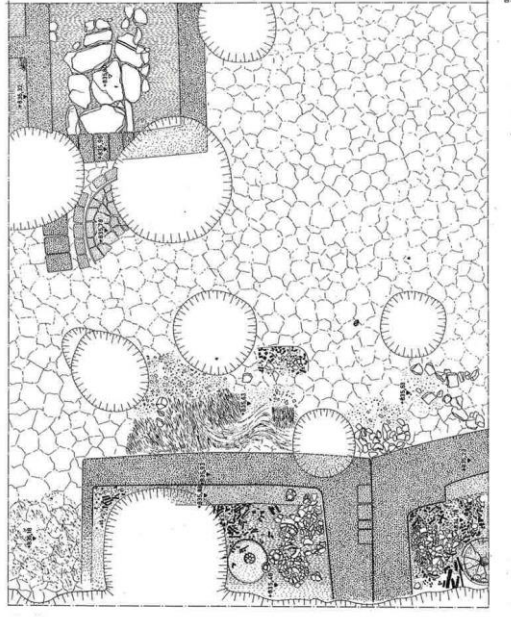
Resim 67. Arslantepe VID 2 Evresi. Frangipane 2012: Fig. 11.

Resim 68. Arslantepe VID3 Evresi. Conti ve Persiani 2006: Fig. 5.

Resim 69. Norşuntepe ETÇ I Evresi Sur Duvarı. Hauptmann 1972: Fig. 66.

a.

b.

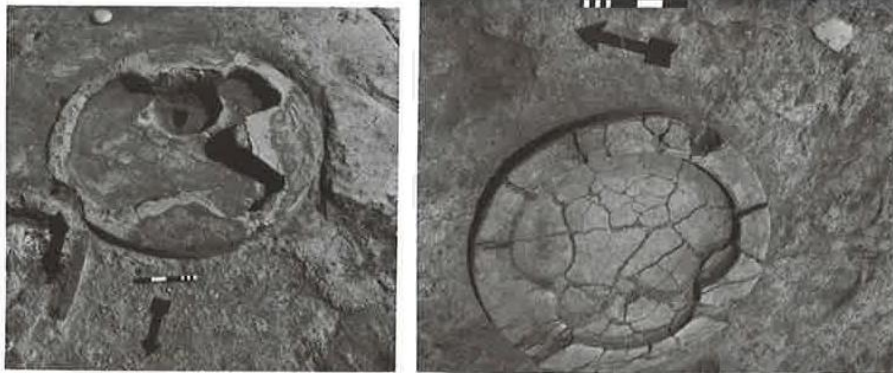

c.

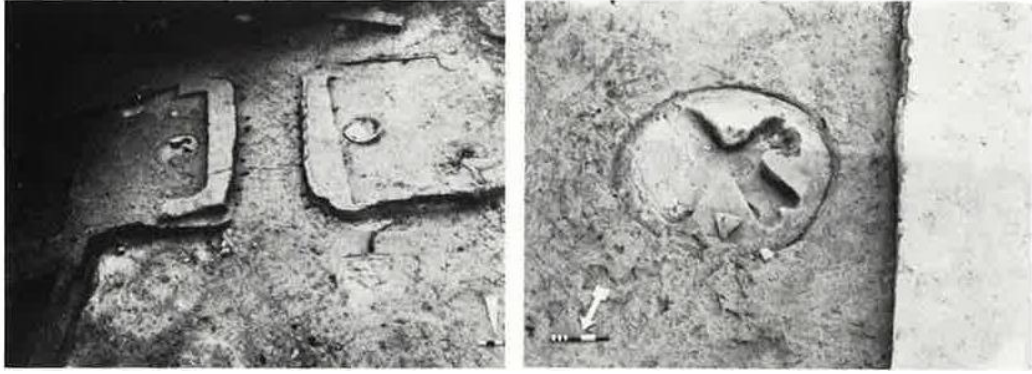
Resim 70. Norşuntepe ETÇIB a. Karmaşık Planlı Yapılar, b-c. Çukurlu Yapı Katı. Hauptmann 1982: Fig. 34, 19; 2-3.

Resim 71. Norşuntepe ETÇ IIA Yuvarlak Planlı Yapı. Hauptmann 1982: Fig. 19, 1.

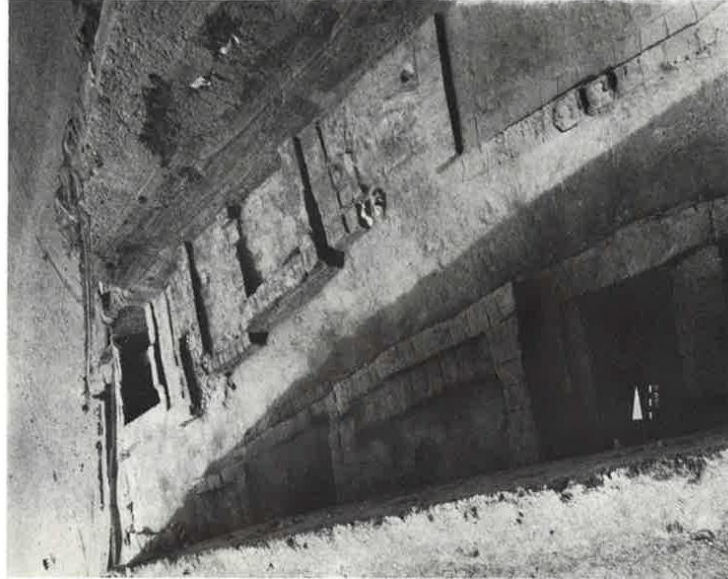
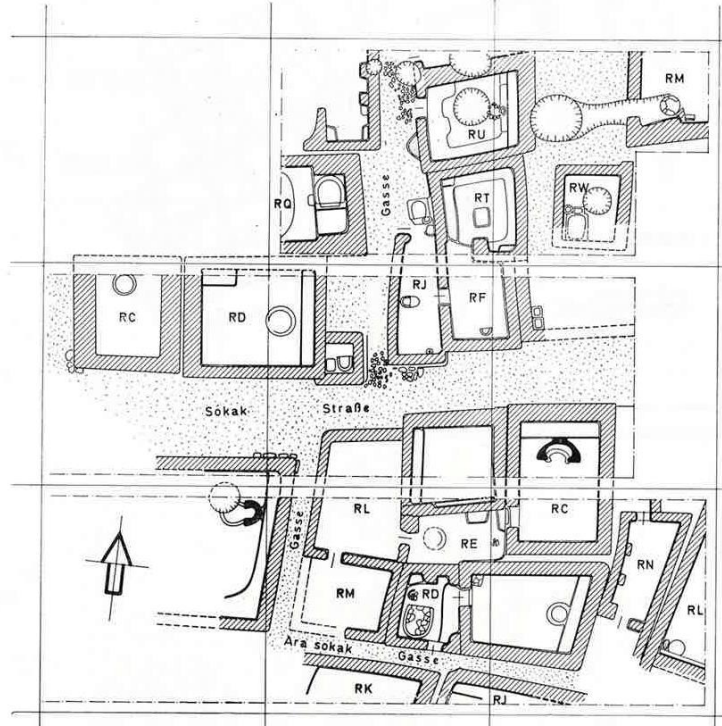
Resim 72. Çıkıntıya Sahip Merkezi Ocaklar. Hauptmann 1982: Fig. 18; 2, 6.

Resim 73. Norşuntepe ETÇIIA, Ahşap Direkli Evler. Hauptmann 1979: Fig. 26, 1-3.

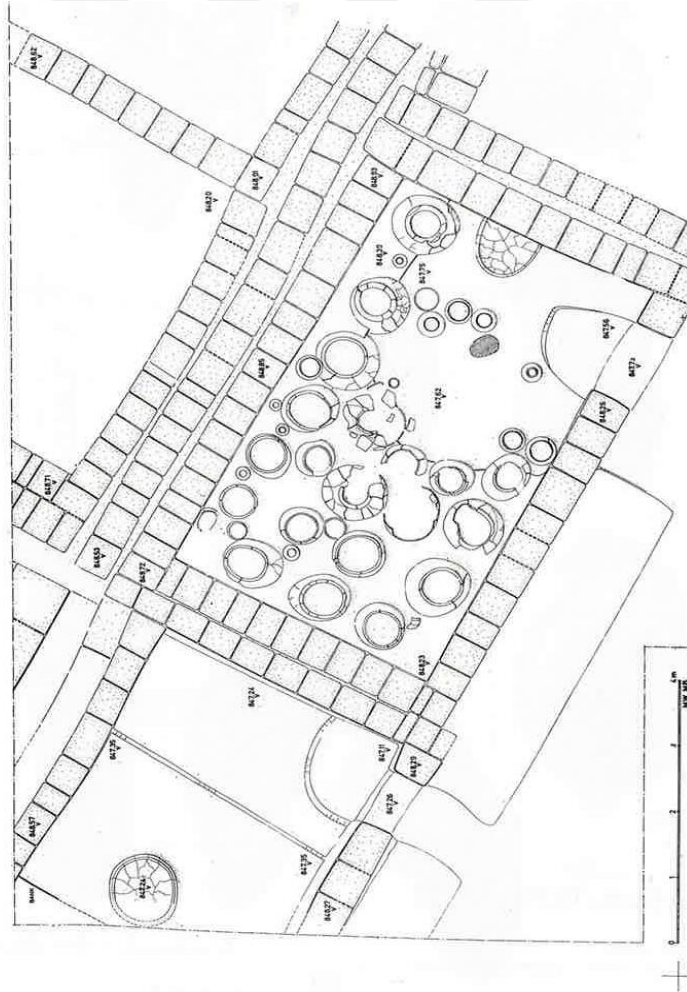
Resim 74. Norşuntepe ETÇ IIB İşlik Alanı. Hauptmann 1982: Fig. 17; 5-6.

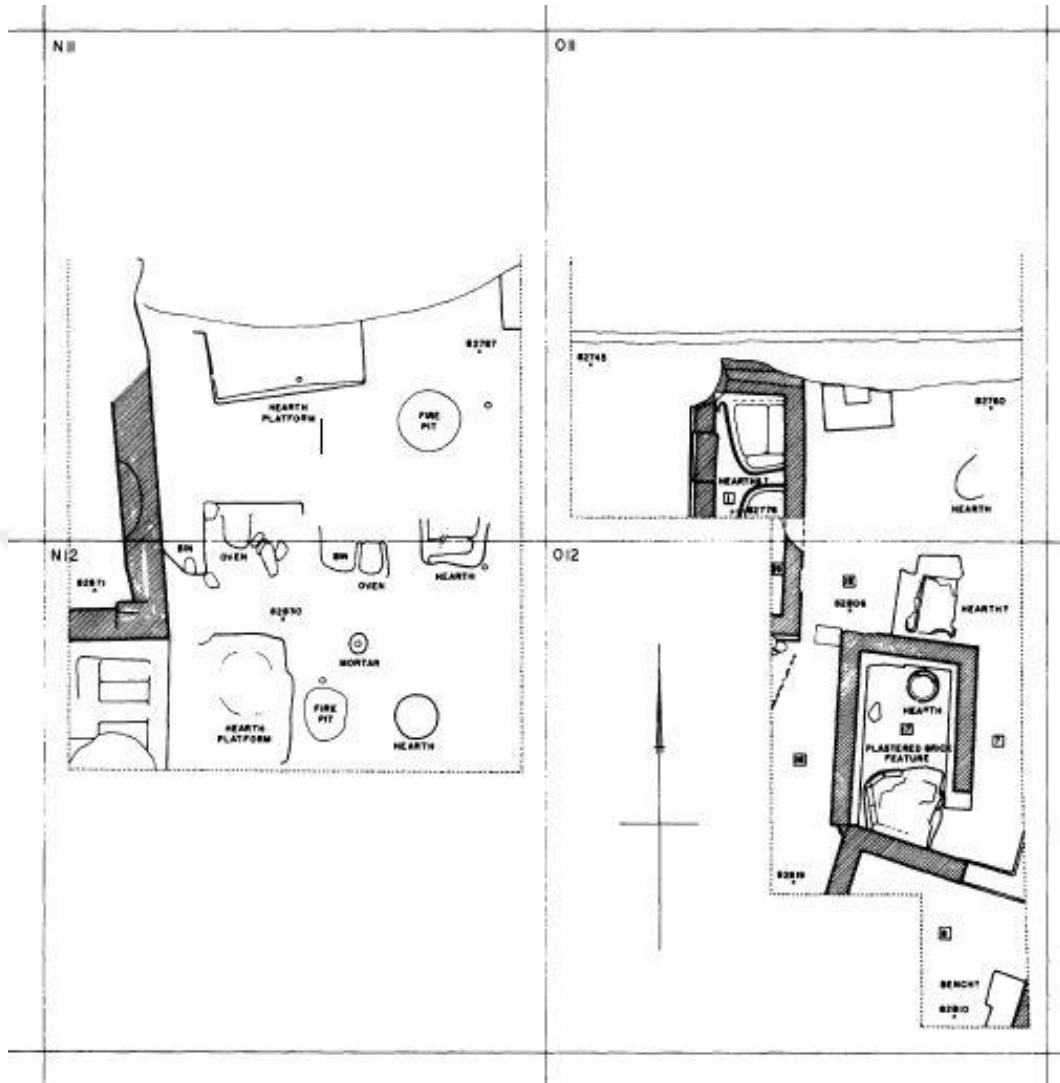
Resim 75. Norşuntepe ETÇ III Yapıların Planı. Hauptmann 1976: Fig. 60. 1979: Fig. 24, 2.

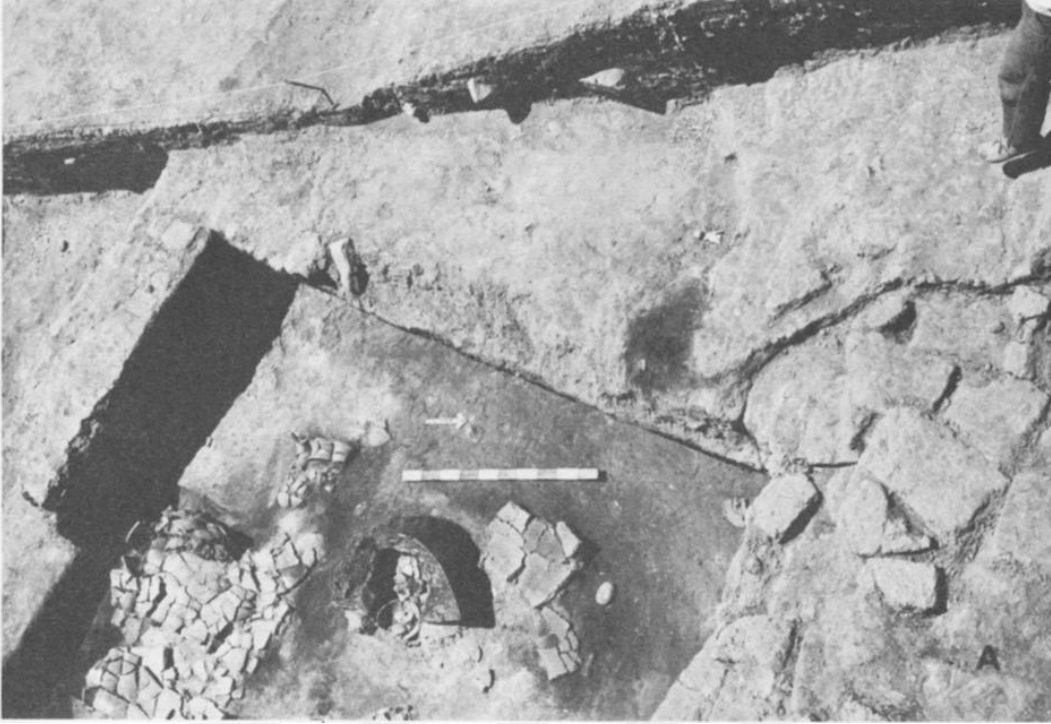
Resim 76. Norşuntepe ETÇ III Tepe Düzlüğünün Doğu Kesiminde Bulunan Yapılar. Hauptmann 1982: Fig. 15; 1.

Resim 77. Norşuntepe VII ve VIII. Yapı Katları ETÇ III Yapıları 6 ve 7 nolu Odalar. Hauptmann 1976: Fig. 61. 32; 1.

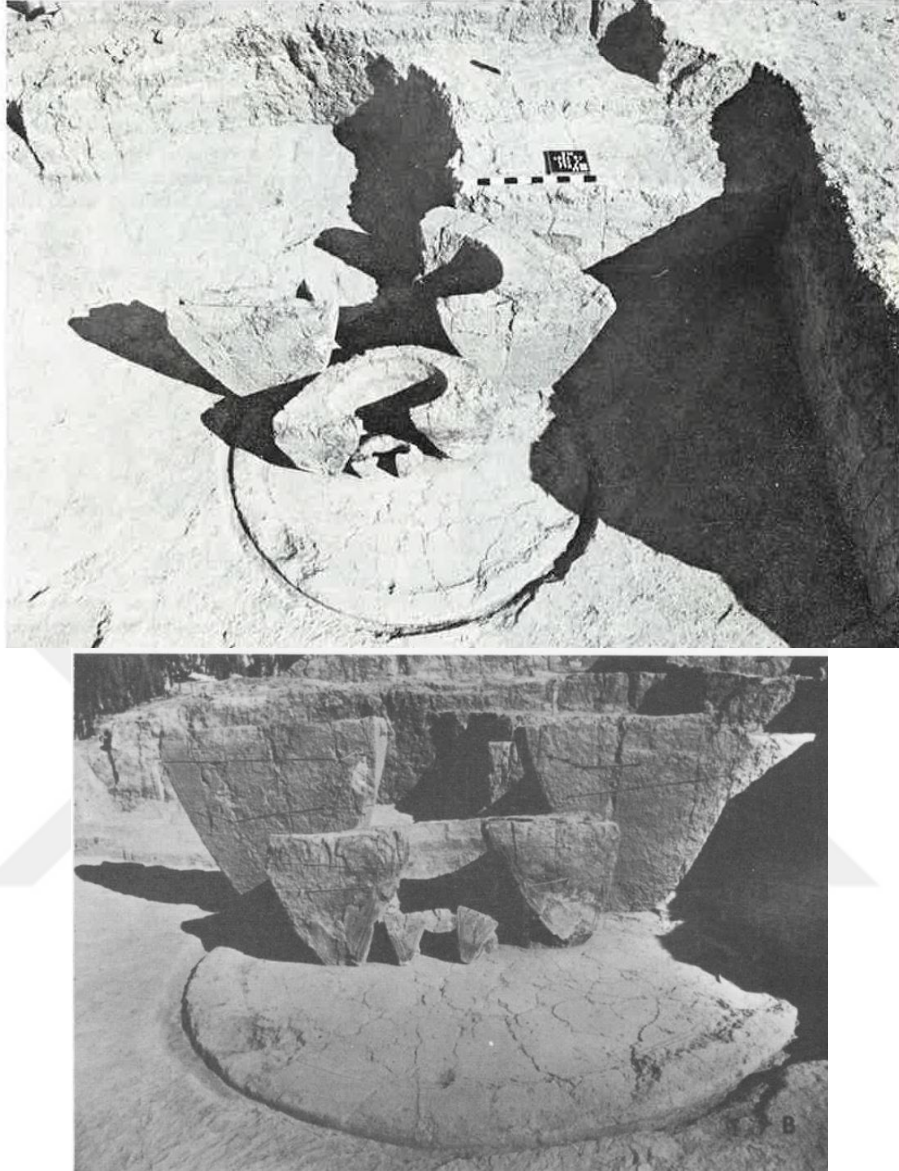
Resim 78. Korucutepe ETÇ II Dönemi Mimari Plan. van Loon 1973: Fig. 5.

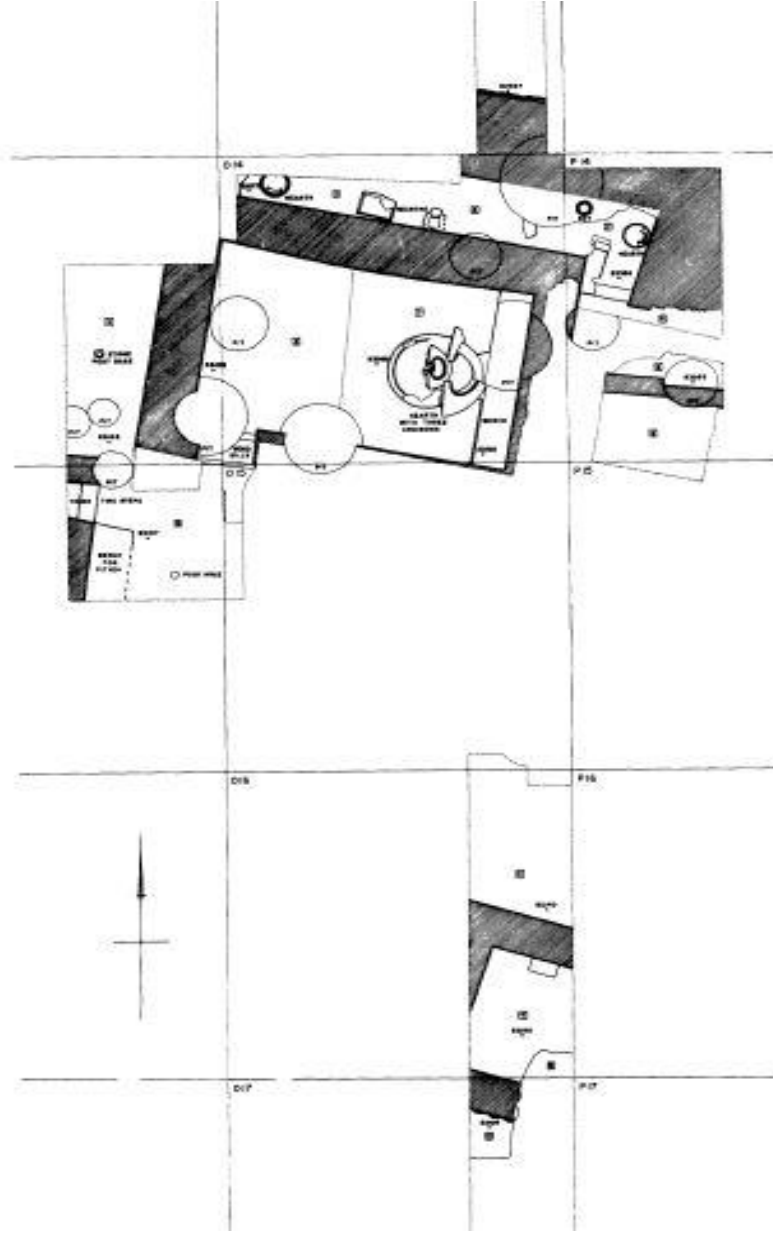
Resim 79. Korucutepe ETÇ II Evresi Tabanı Yanmış Ev. Tabaka LXXVII. van Loon 1973: Pl. 6A.

Resim 80. Korucutepe ETÇ III A “Salon” . van Loon 1973: Pl. 10A.

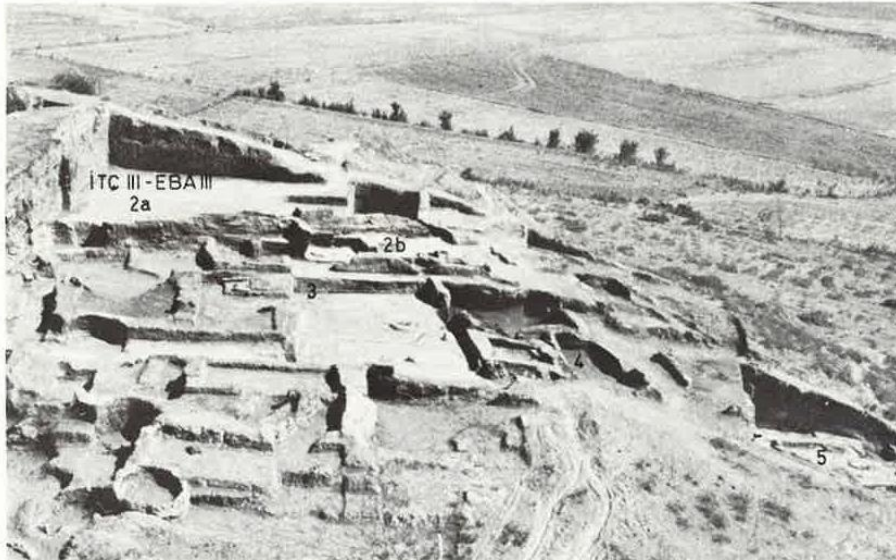
Resim 81. Korucutepe ETÇ III' e ait (Tabaka LXXXII) Pişmemiş Topraktan At Nalı Şeklinde Ocak.
van Loon ve Güterbock 1972: Fig. 55, 3. 1973: Pl. 6B.

Resim 82. Korucutepe ETÇ III Dönemi Mimari Plan. van Loon 1973: Fig. 6.

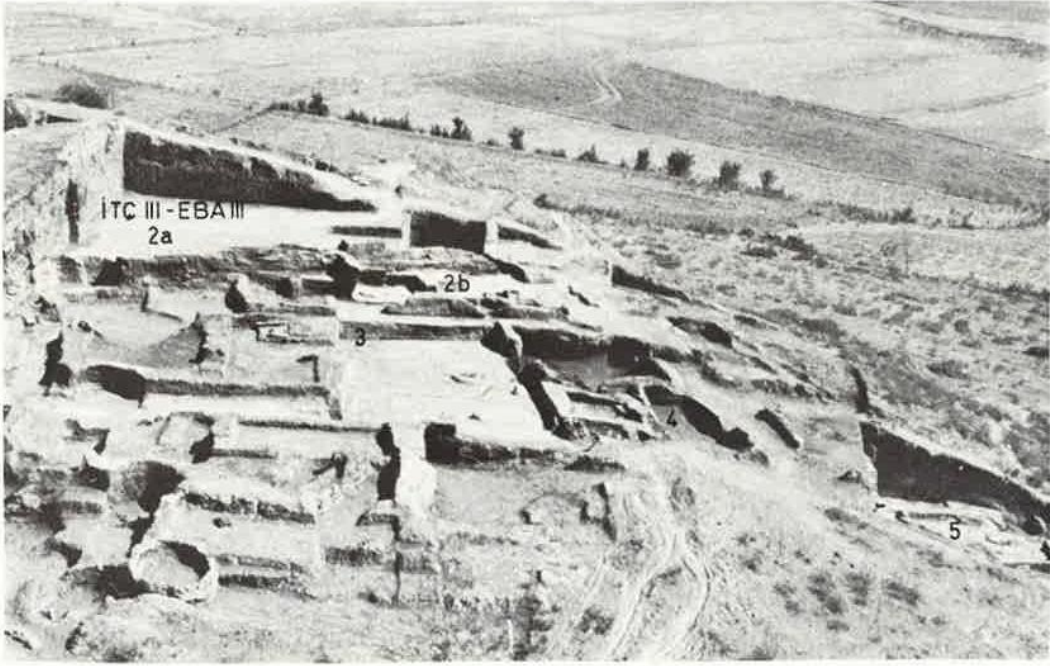
Resim 83. Tepecik Höyük Planı. Esin 1982: 53.

Resim 84. Tepecik ETÇ I'den II'ye Geçişteki Sur Duvarı ve Duvara Bitişik Taş Temelsiz Evler.
Esin 1982: Fig. 61, 1; 1979; Fig. 50, 2.

Resim 85. Tepecik 13K Açması Kuzey ve Doğu Yönü ETÇ II Dönemi. Esin 1982: Fig. 59-60.

Resim 86. Tepecik ETÇ III Yapıları. Esin 1979; Fig. 50- 53.

Resim 87. Tepecik ETÇ III “M Mekanı” . Esin 1979: Fig. 52, 3.

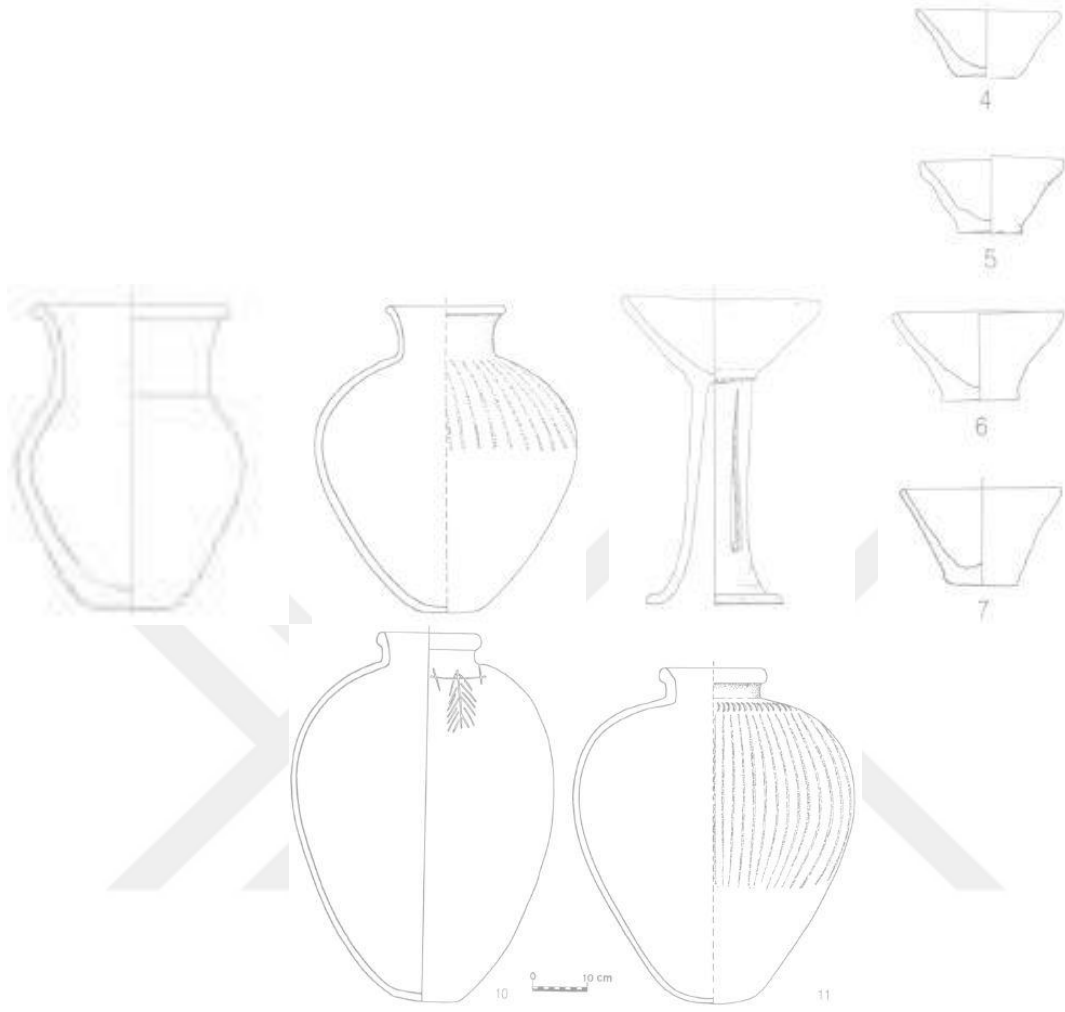
Resim 88. Pulur/Sakyol Yerleşim Mimarisi. Koşay 1979: Fig. 41.

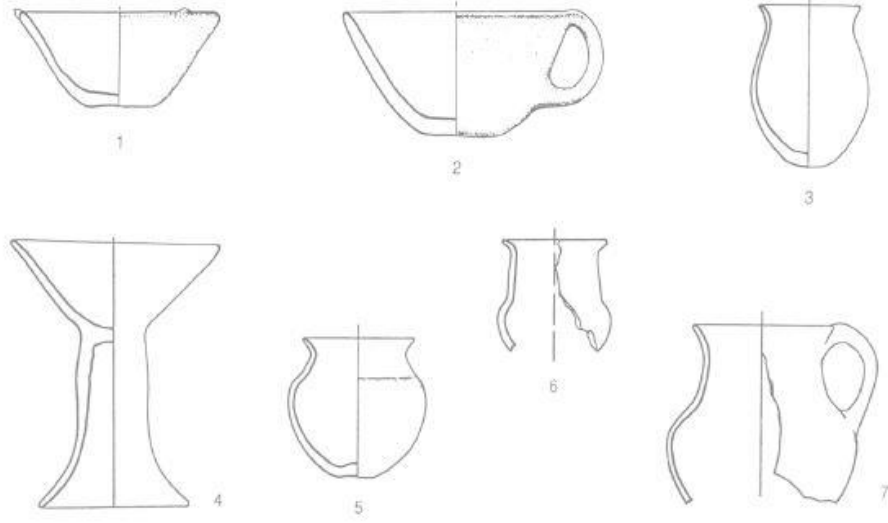
Resim 89. Pulur/Sakyol X. Kat 79 ve 80 No'lu Odalar. Koşay 1979: Fig. 42.

Resim 90. Oturur Vaziyette Kutsal Ocak. Koşay 1979: Fig. 42.

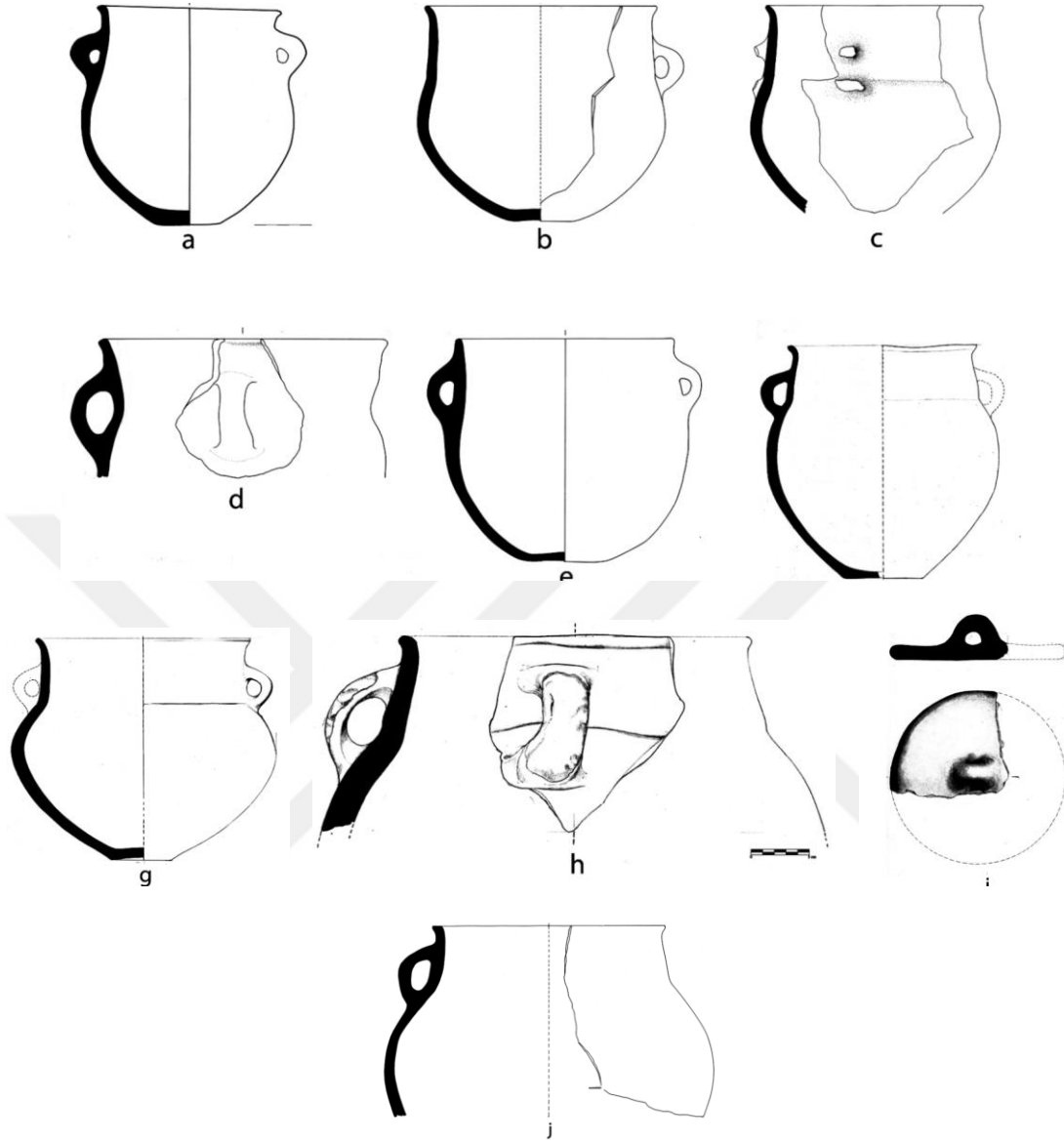
Resim 91. Arslantepe VIA Evresi Seramik Formları. Frangipane 2000: Fig. 5.

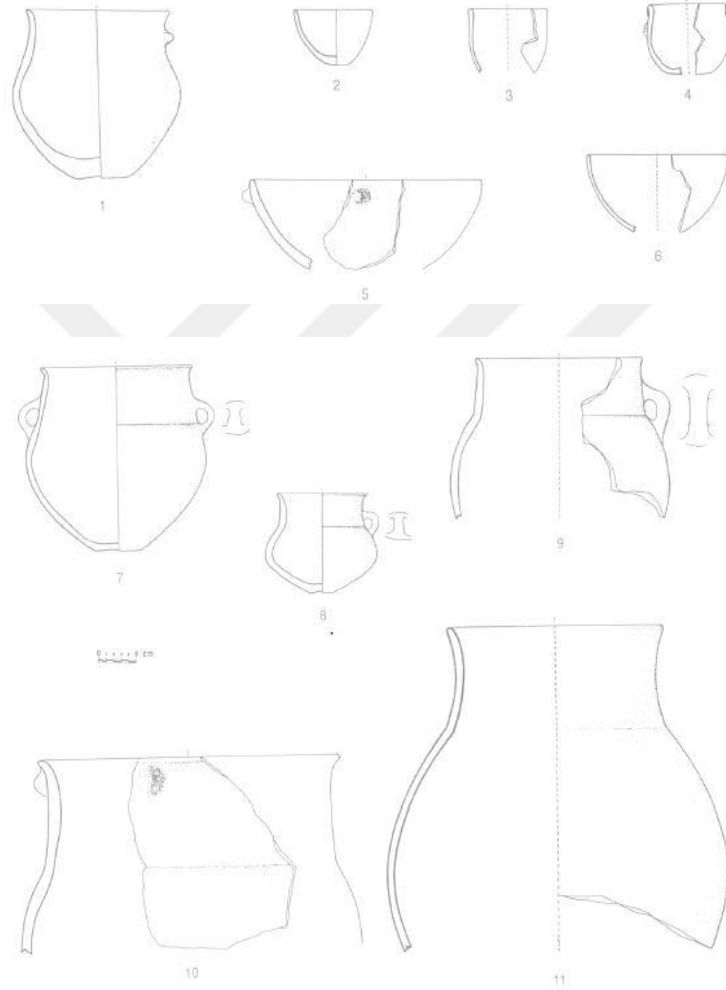
Resim 92. Arslantepe VIA Evresi Bölgesel Özellik Gösteren El Yapımı Kırmızı-Siyah Açıklı Seramikler. Frangipane 2000: Fig. 6a.

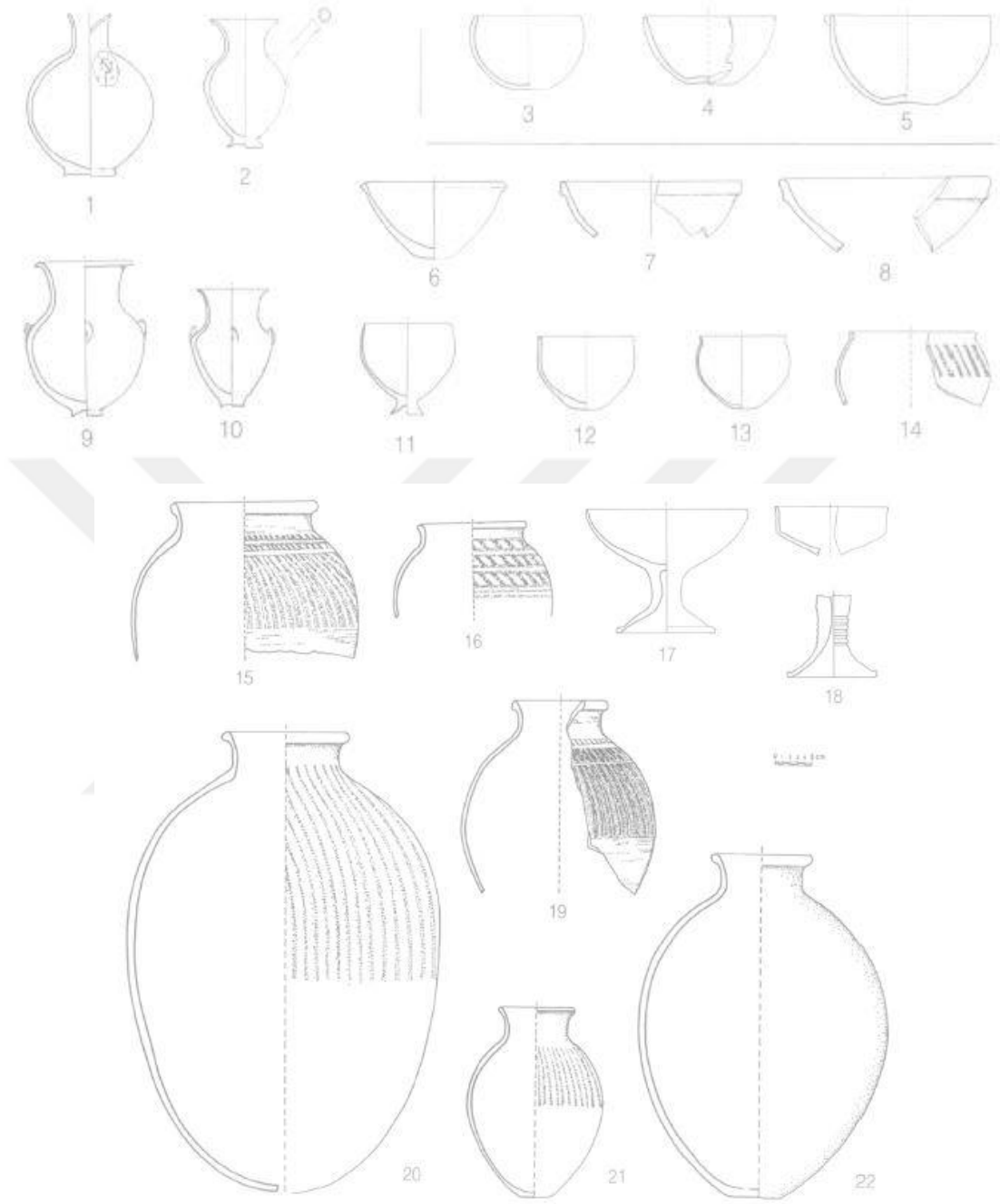
Resim 93. Arslantepe VIB Seramiği. Frangipane 2014: Fig. 7.

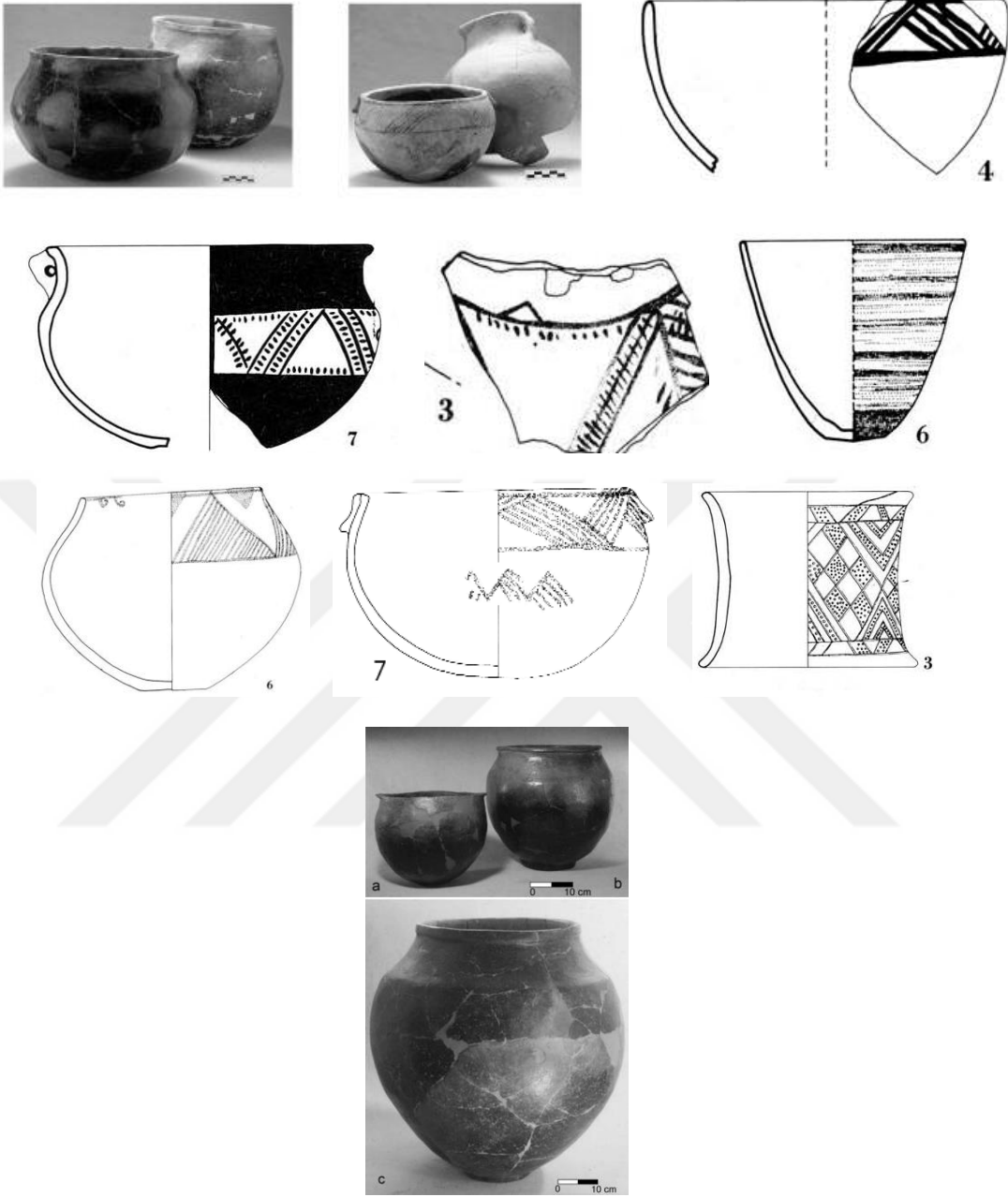
Resim 94. Arslantepe VIBI Evresi Erken Transkafkasya Seramik Formları. Palumbi 2012: Fig. 3.

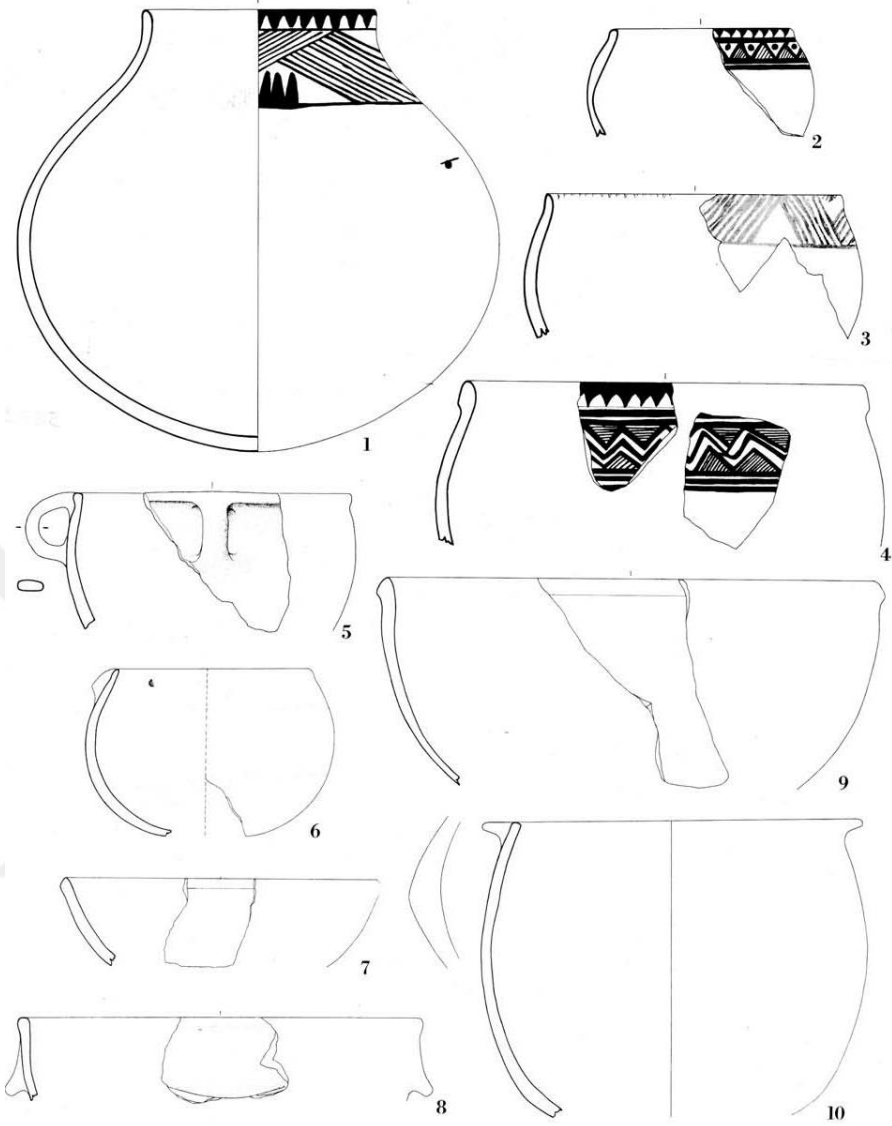
Resim 95. Arslantepe VIBI Evresi El Yapımı Seramik Formları. Frangipane 2000: Fig. 10. 11.

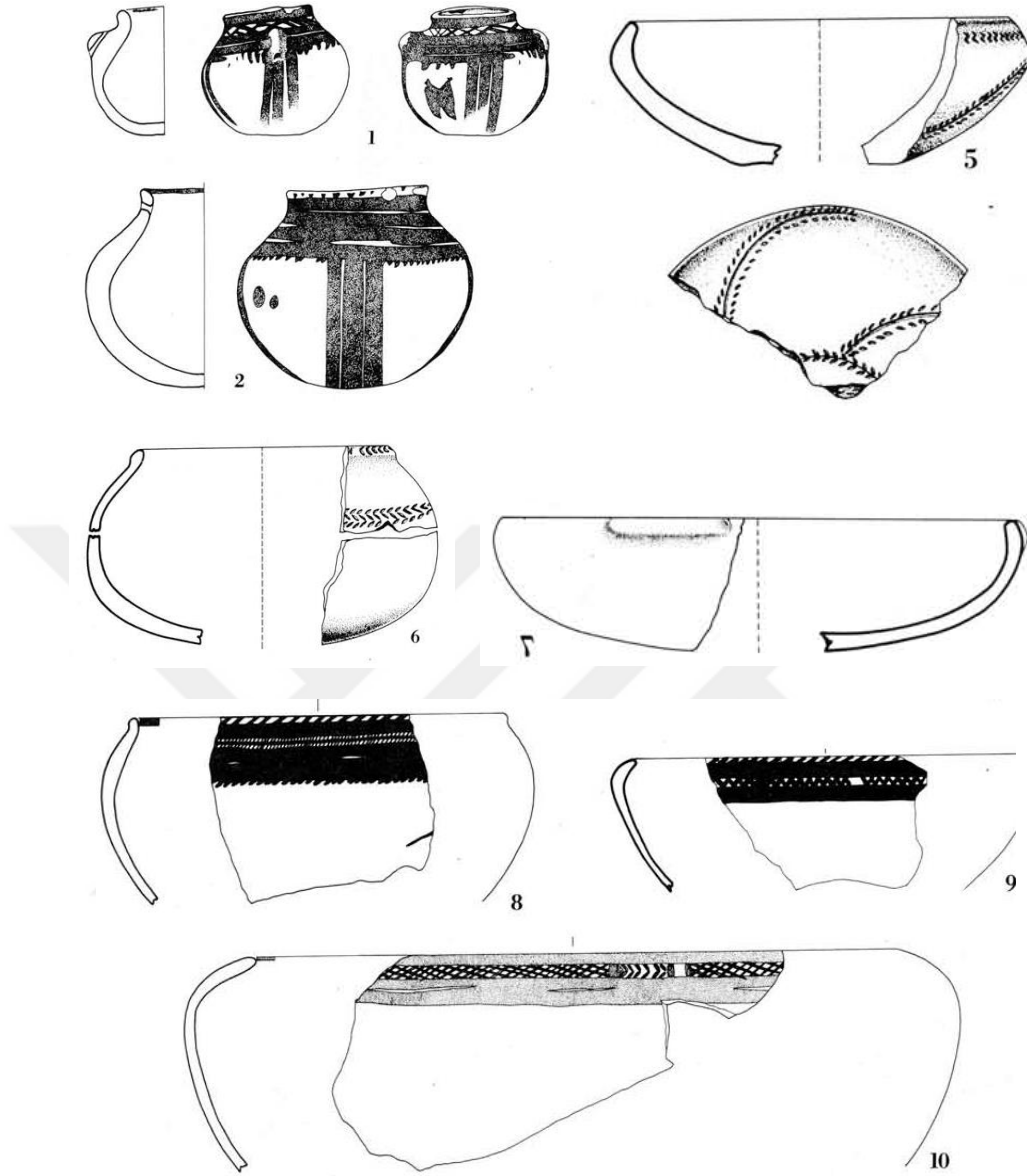
Resim 96. Arslantepe VIB2 Evresi. El ve Çark Yapımı Seramik Formları. Frangipane 2000: Fig. 13.

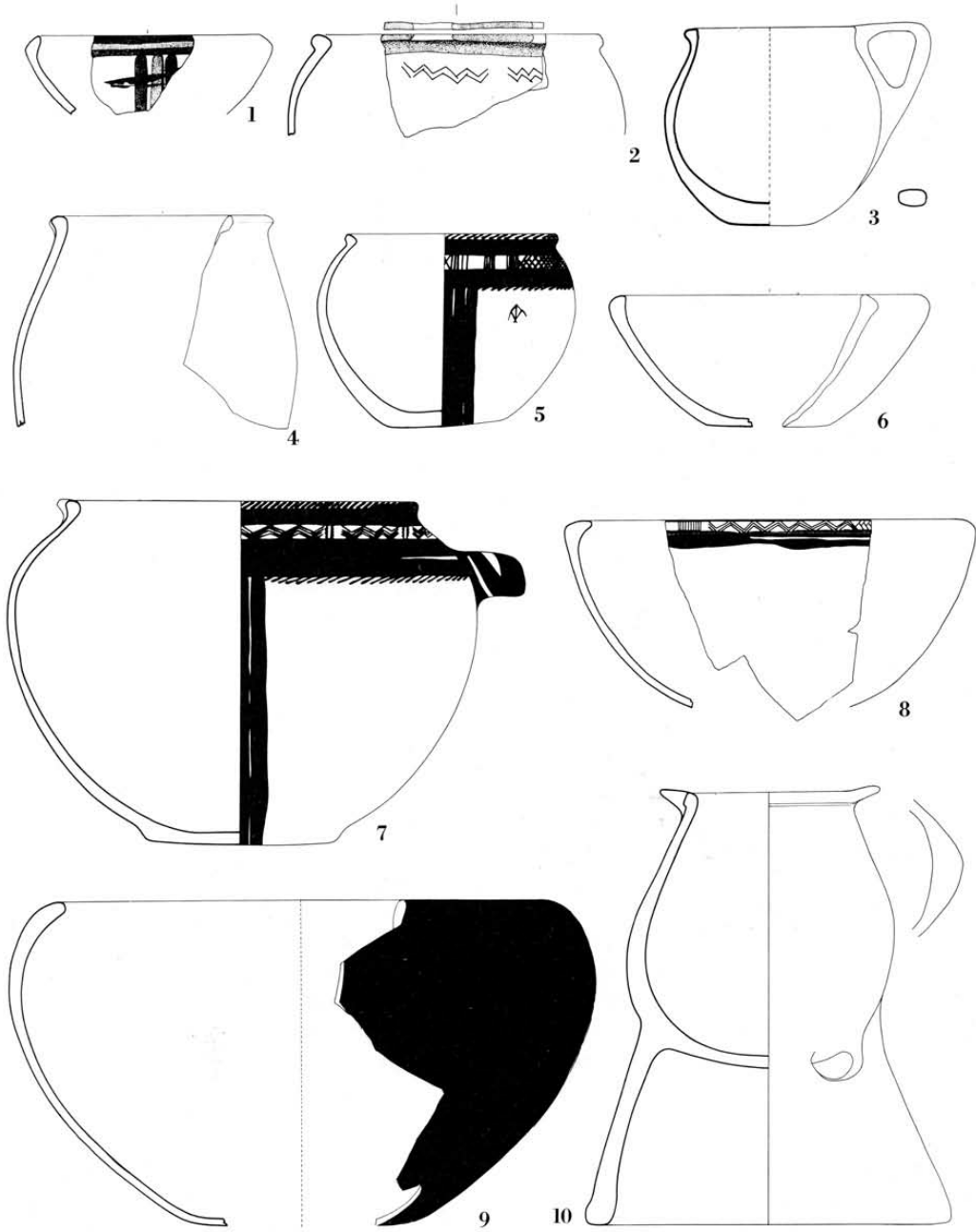
Resim 97. Arslantepe VIC Evresi. Gelinciktepe ve Karababa Stili, Metalik Kap. Conti ve Persiani 1993: Fig. 6-7, 12. Persiani 2006: Fig. 5.

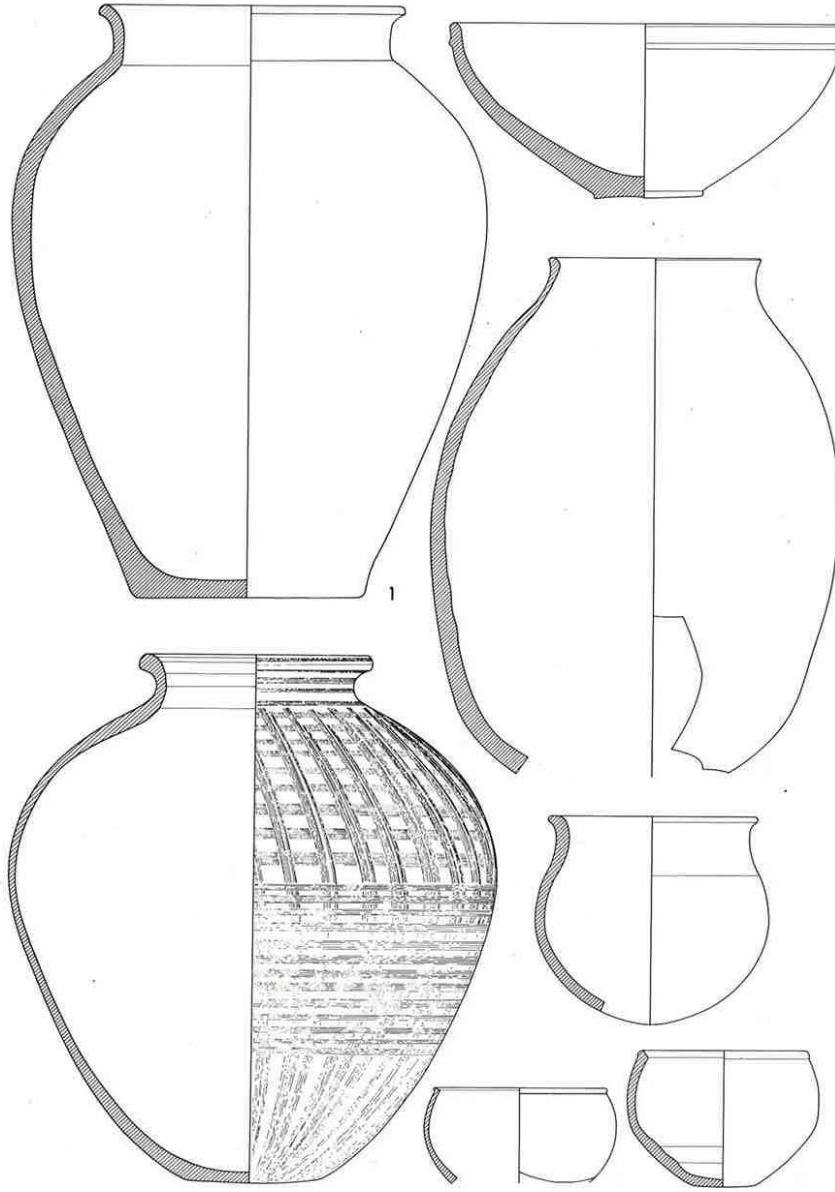
Resim 98. Arslantepe VIDI Seramik Formları. 1-3.Gelinciktepe Stili, 6, 7,9, Kırmızı-Siyah Açıklı Seramikler, 8. Metalik Seramik. Conti ve Persiani 1993: Fig. 8.

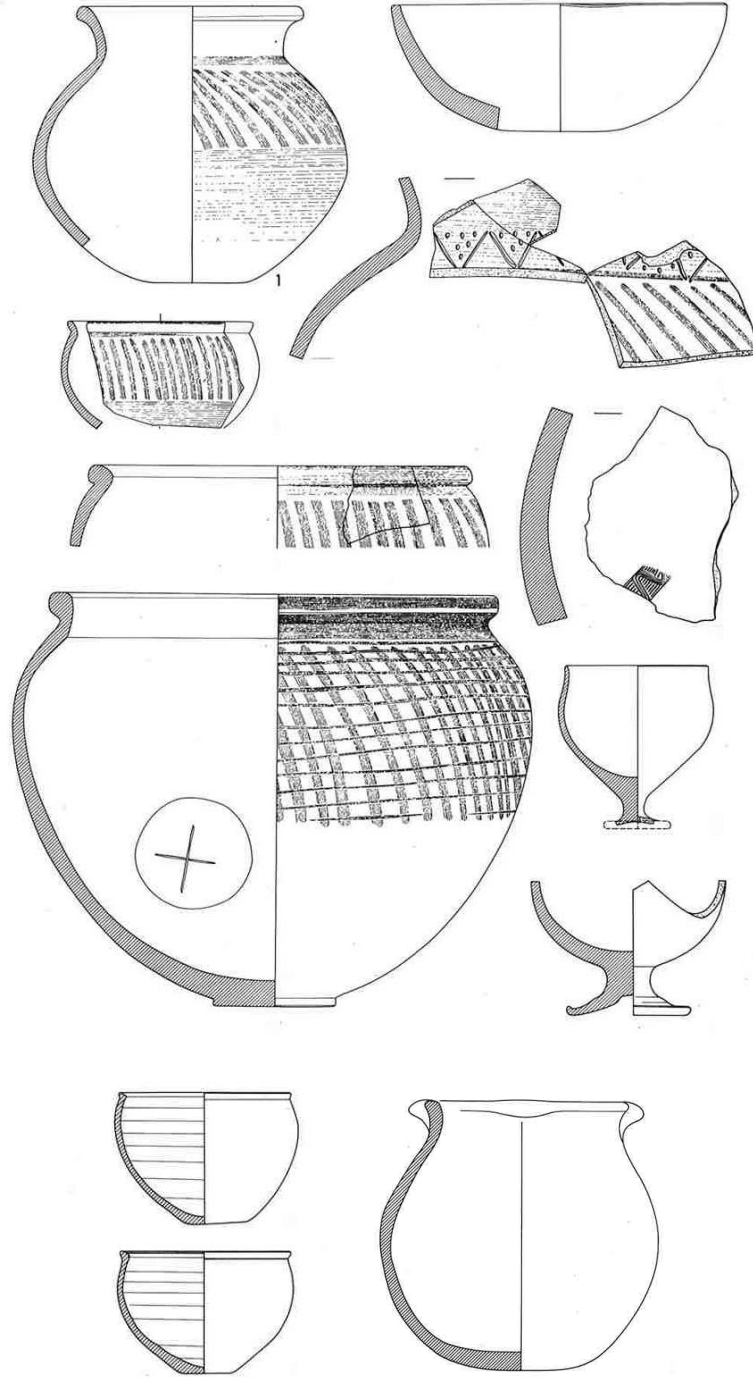
Resim 99. Arslantepe VID2 Seramiği. Conti ve Persiani 1993: Fig. 9.

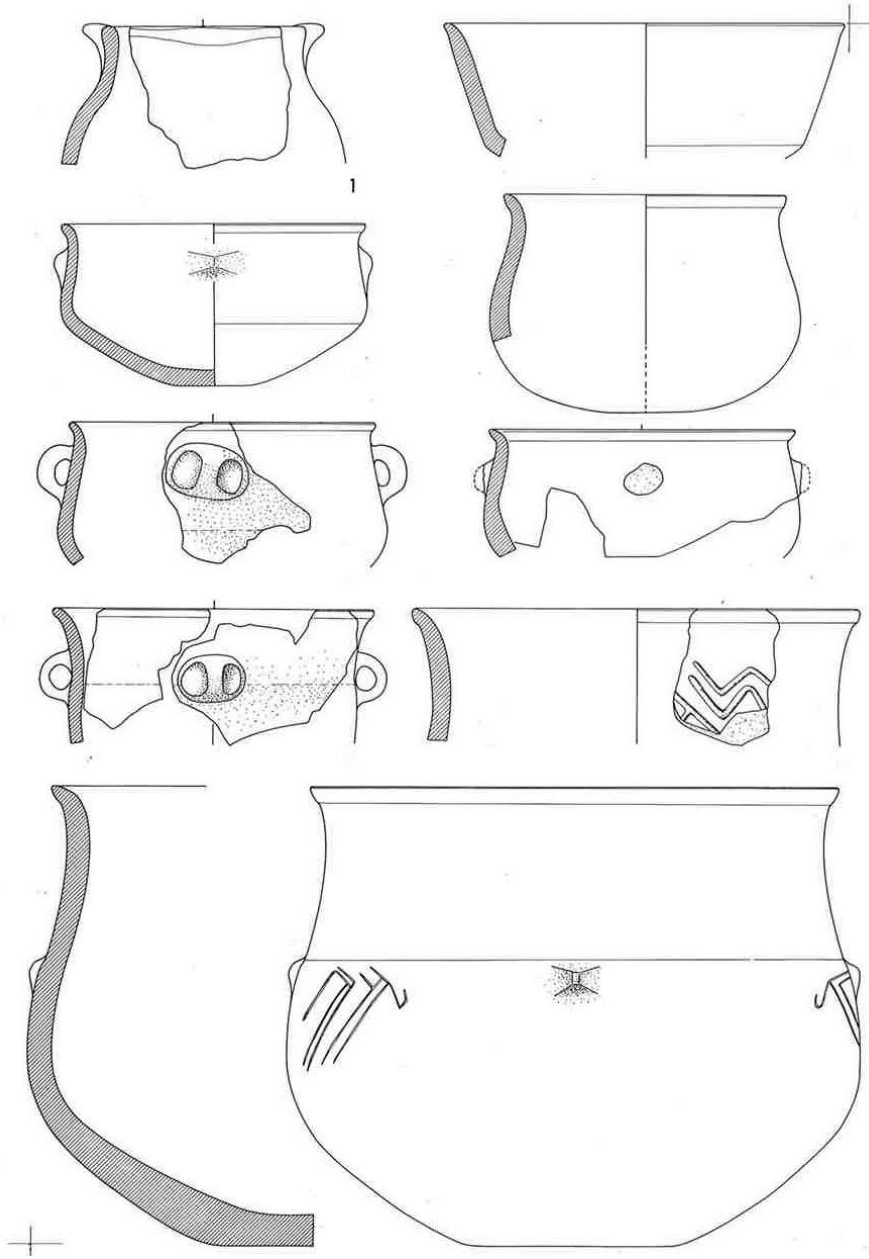
Resim 100. Arslantepe VID3 Evresi Seramik Formları. Conti ve Persiani 1993: Fig. 11.

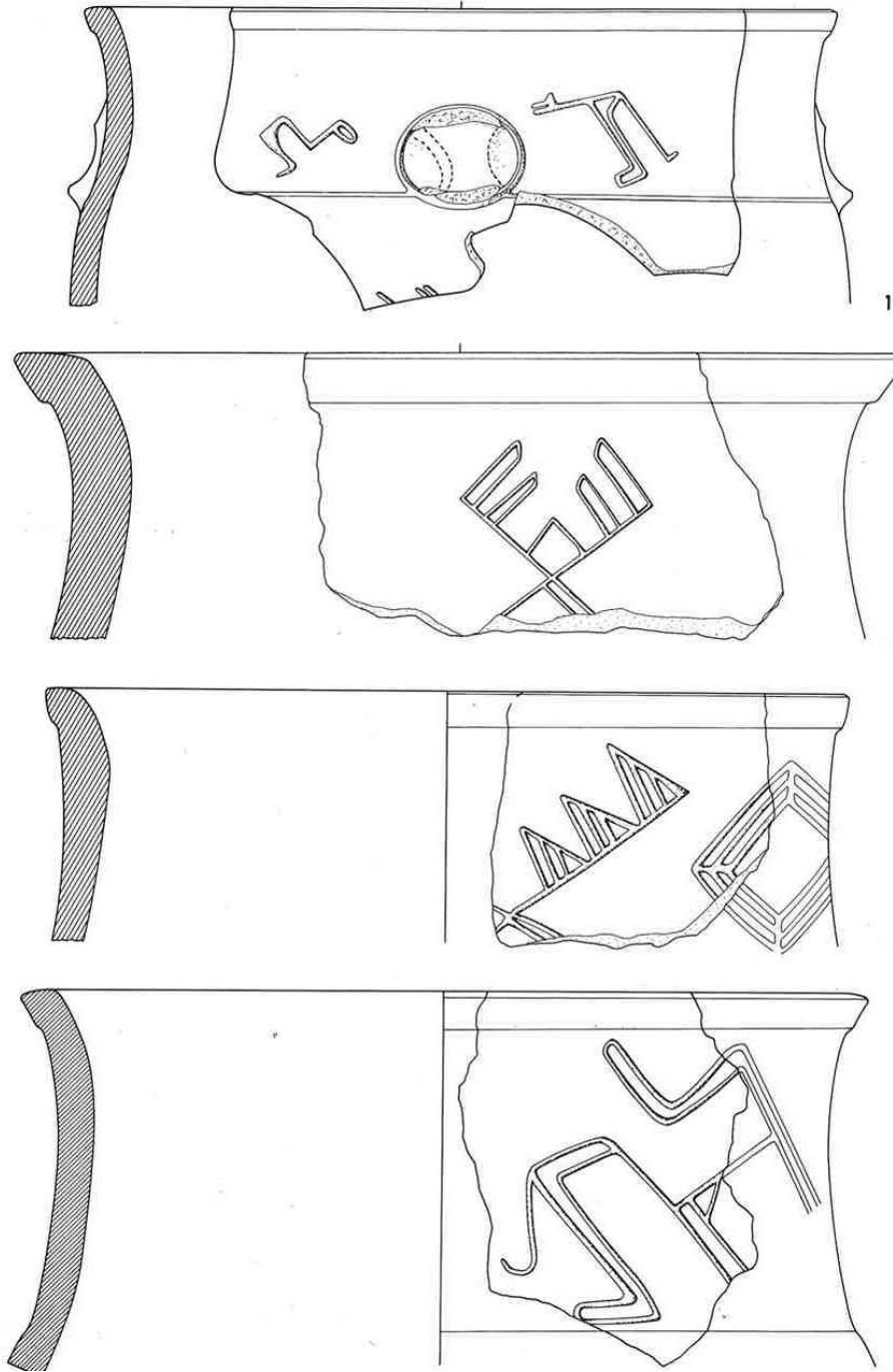
Resim 101 Norşuntepe ETÇ IB Tek Renkli ve Saklı Astar Bezemeli Seramikler. Hauptmann 1982: Fig. 40.

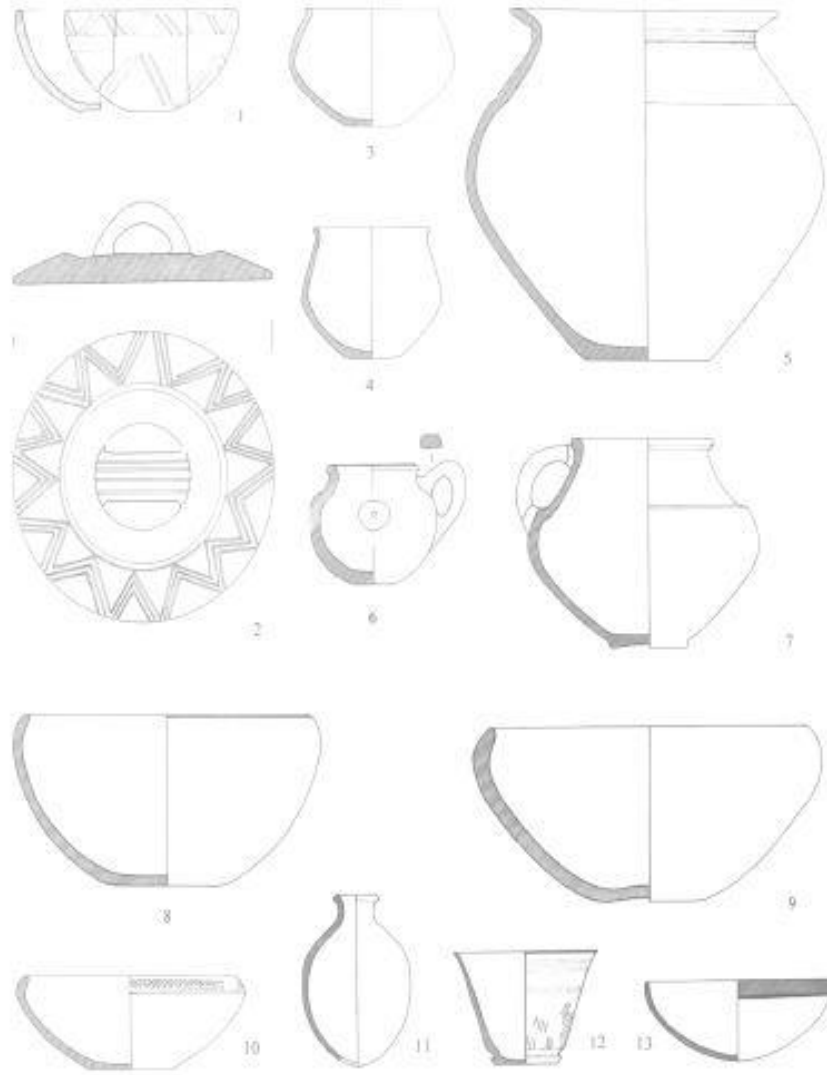
Resim 102. Norşuntepe ETÇ IB Seramik Formları. Saklı Astar Bezemeli, Tek Renkli Seramikler ve Mutfak Kabı. Hauptmann 1982: Fig. 42- 43.

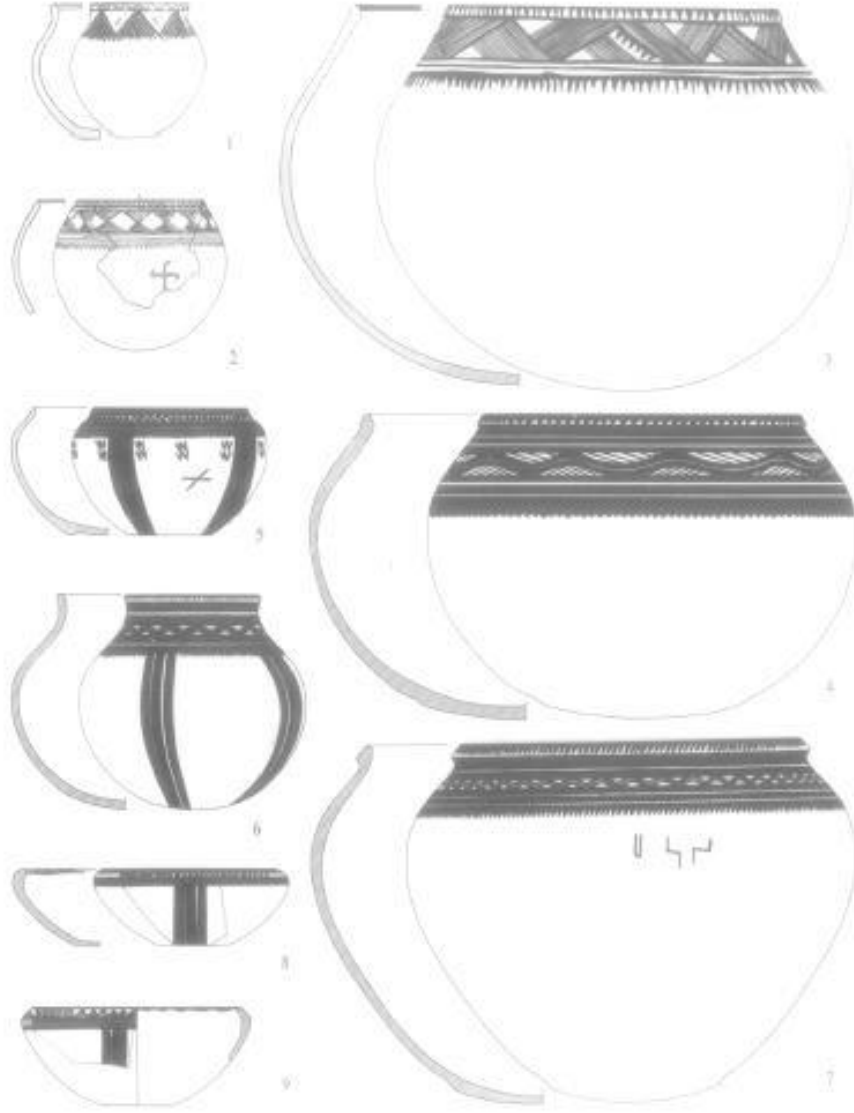
Resim 103. Norşuntepe ETÇ II Seramik Formları. Tek Renkli ve Kabartma Bezemeli Seramikler.
Hauptmann 1982: Fig. 44.

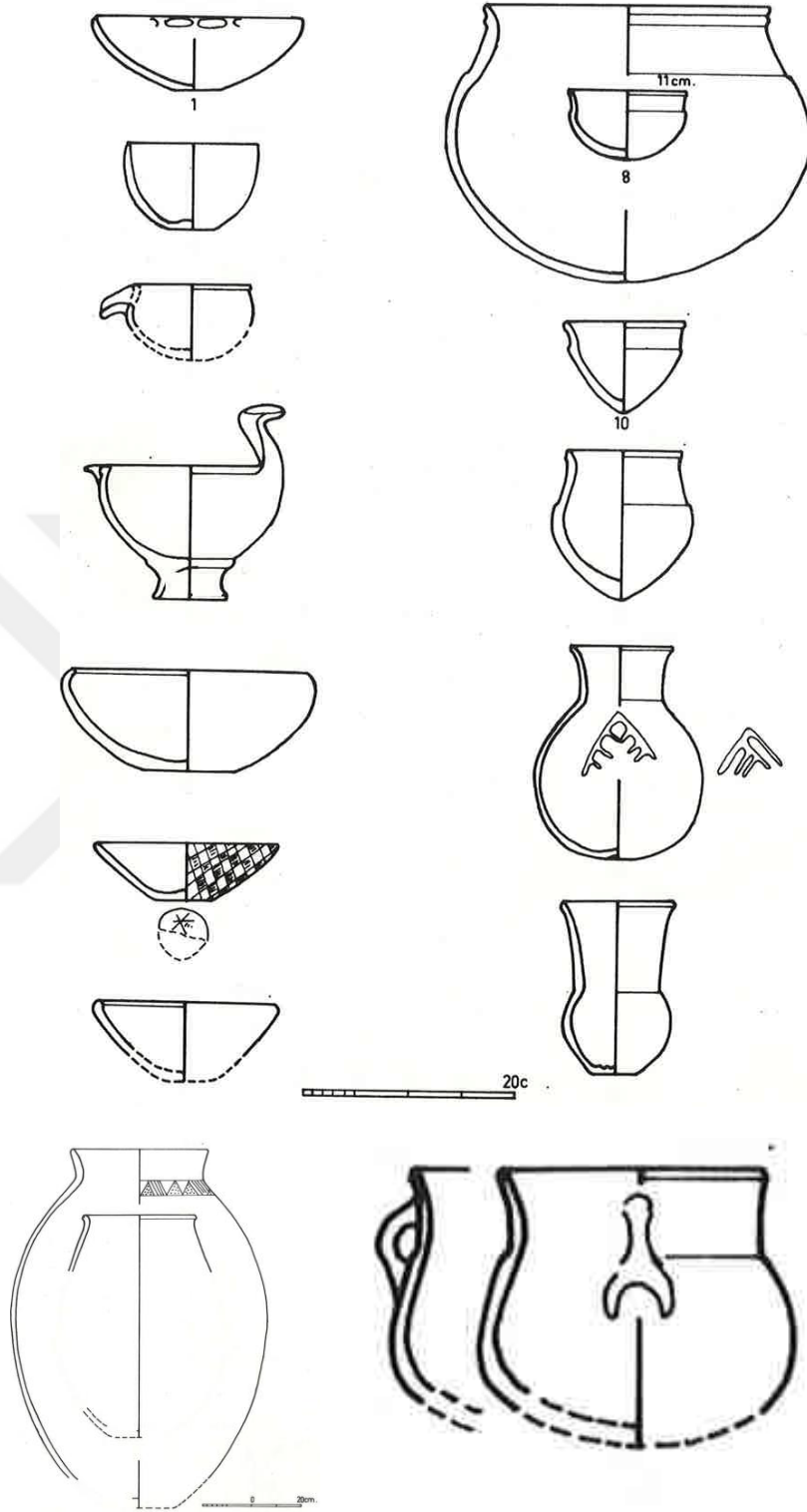
Resim 104. Norşuntepe ETÇ II Seramiği. Kabartma Bezemeli Örnekler. Hauptmann 1982: Fig. 47.

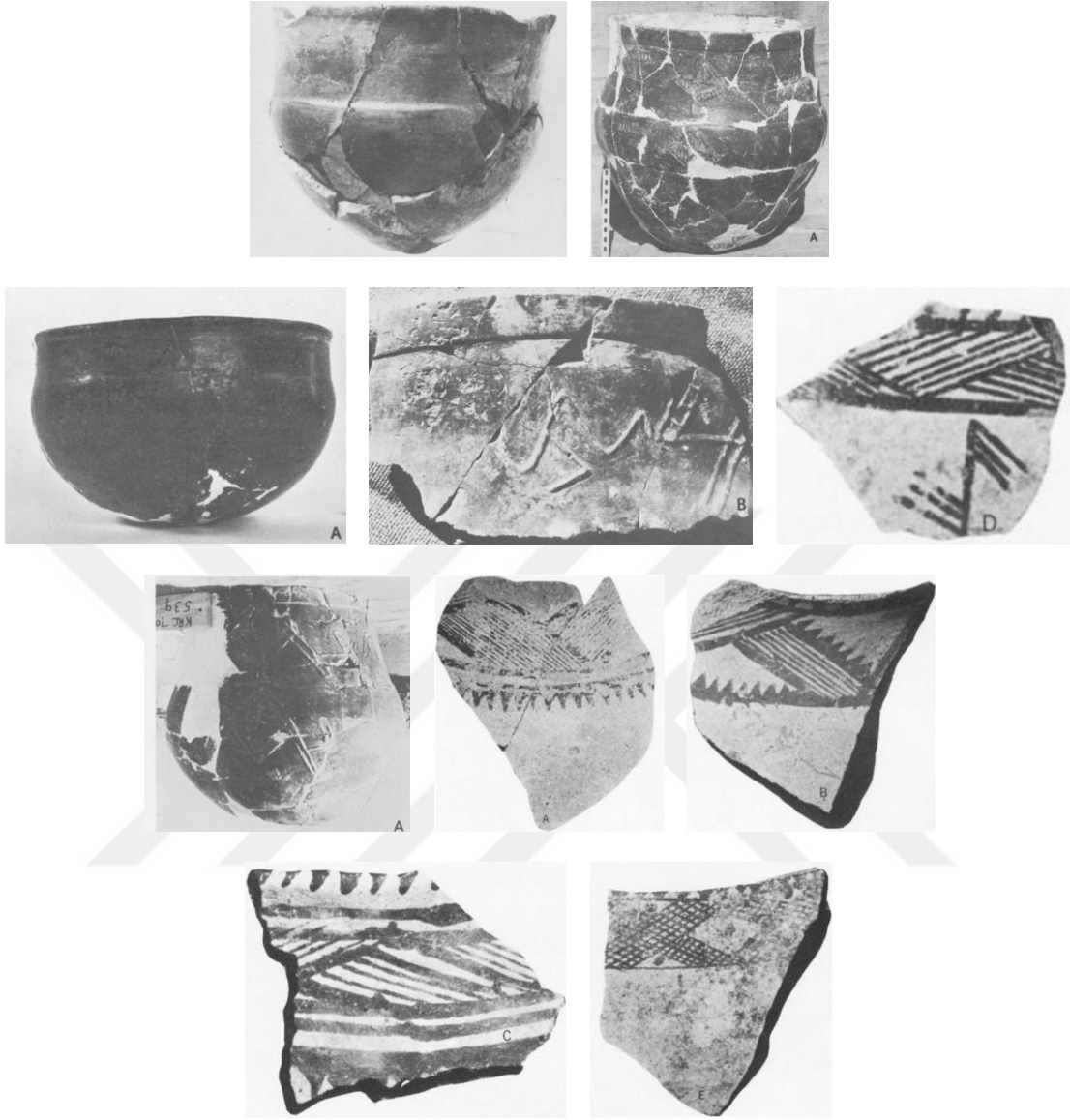
Resim 105. Norsuntepe ETÇ III Dönemi Seramik Formları. Hauptmann 2000: Abb. 7.

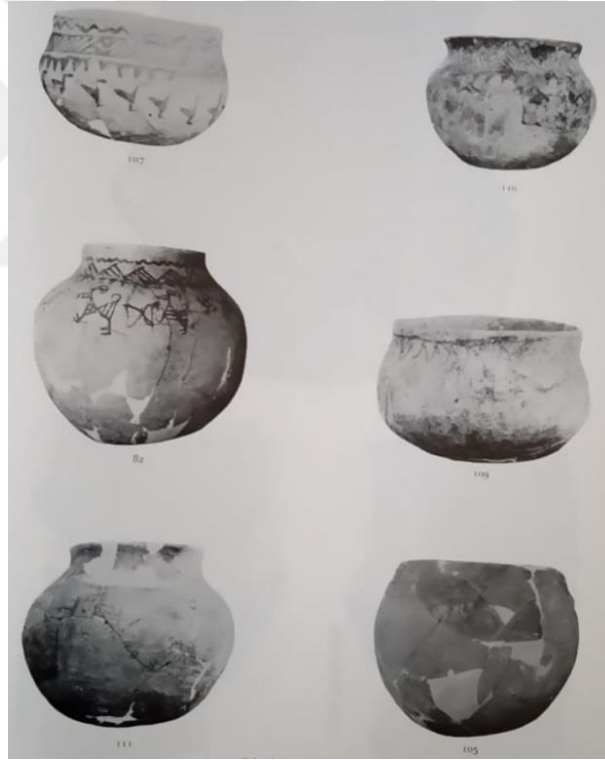
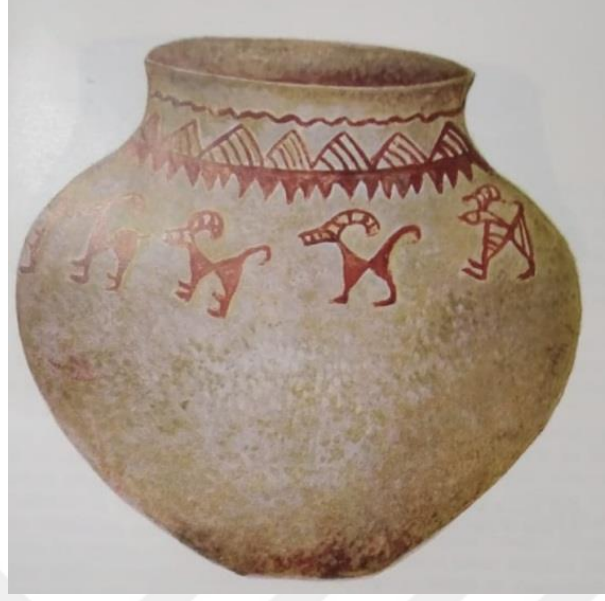
Resim 106. Norşuntepe ETÇ III Malatya-Elazığ Boyalıları. Hauptmann 2000: Abb. 8.

Resim 107. Tepecik ETÇ Seramiği. Esin 1979: Fig. 61-62.

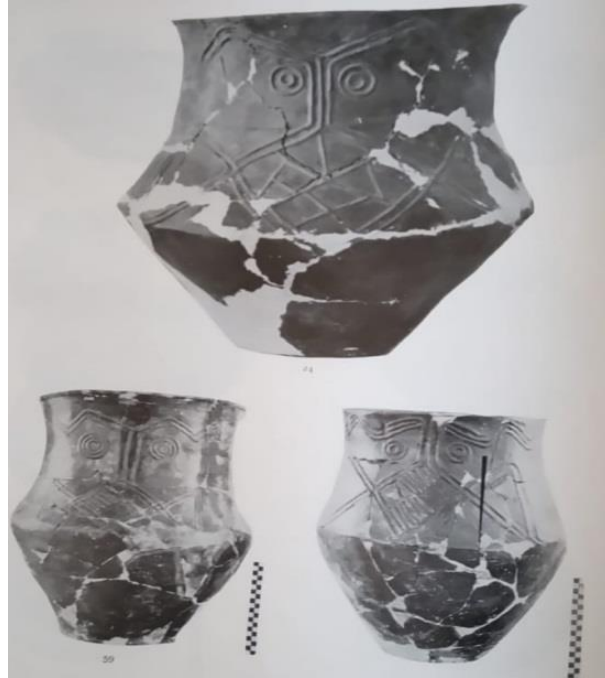
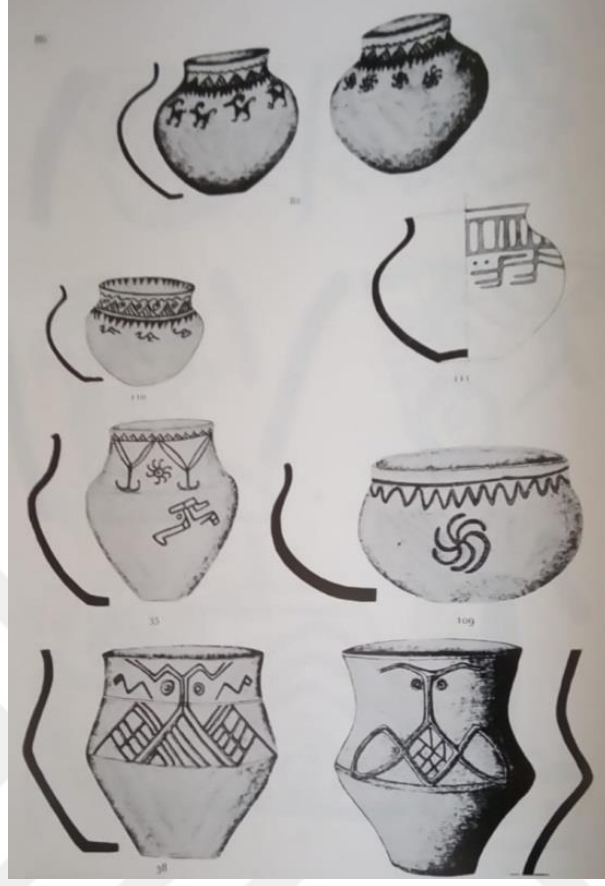
Resim 108. Korucutepe ETÇ Kabartma Bezemeli ve Boyalı Seramik. van Loon 1973: Pl. 7. 8. 9. 11.

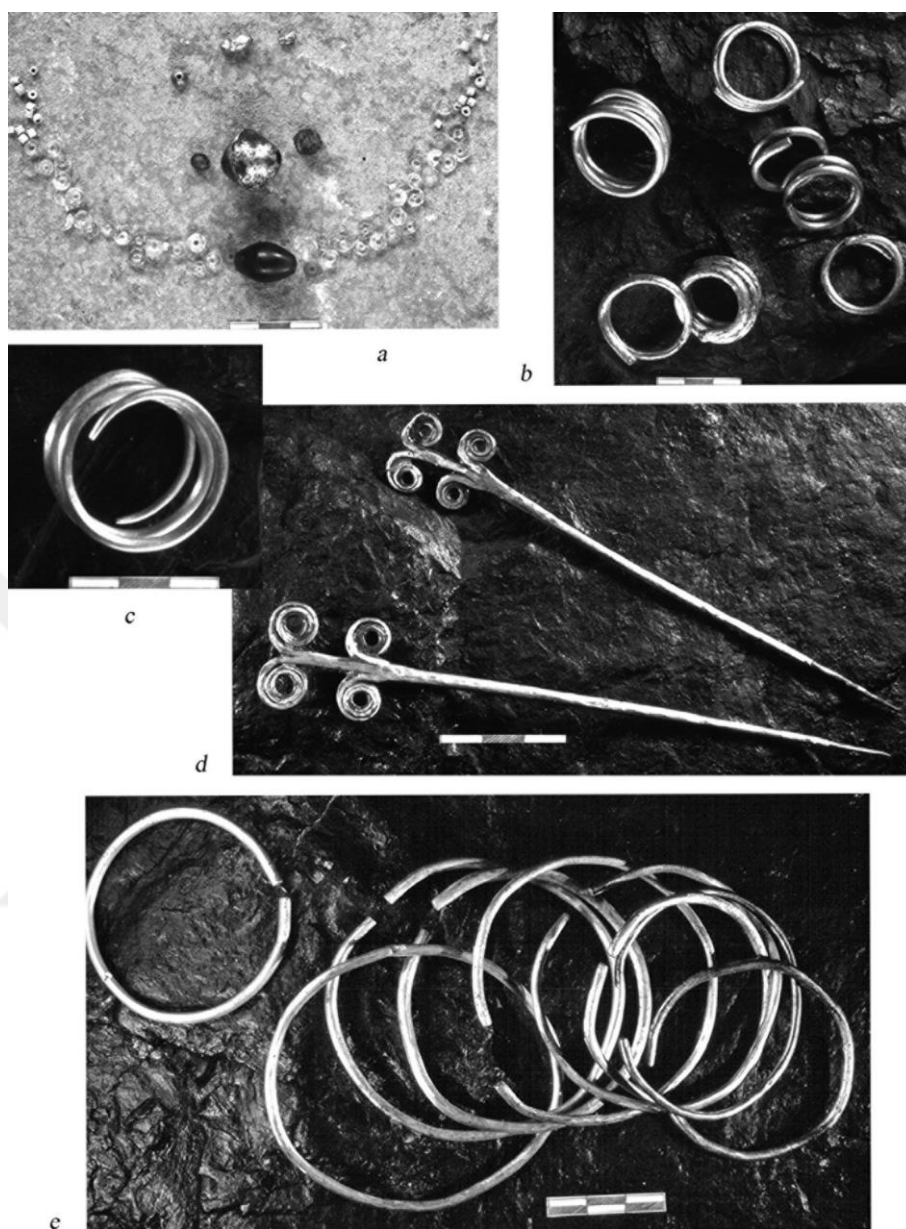
Resim 109. Pulur/Sakyol ETÇ Seramiği. Koşay 1976: Lev. 1.47.

Resim 110. Pular/Sakyol ETÇ Seramiği. Açık Zemin Üzerine Geometrik Bezemeli Örnekler. Koşay 1976: Lev. 87.

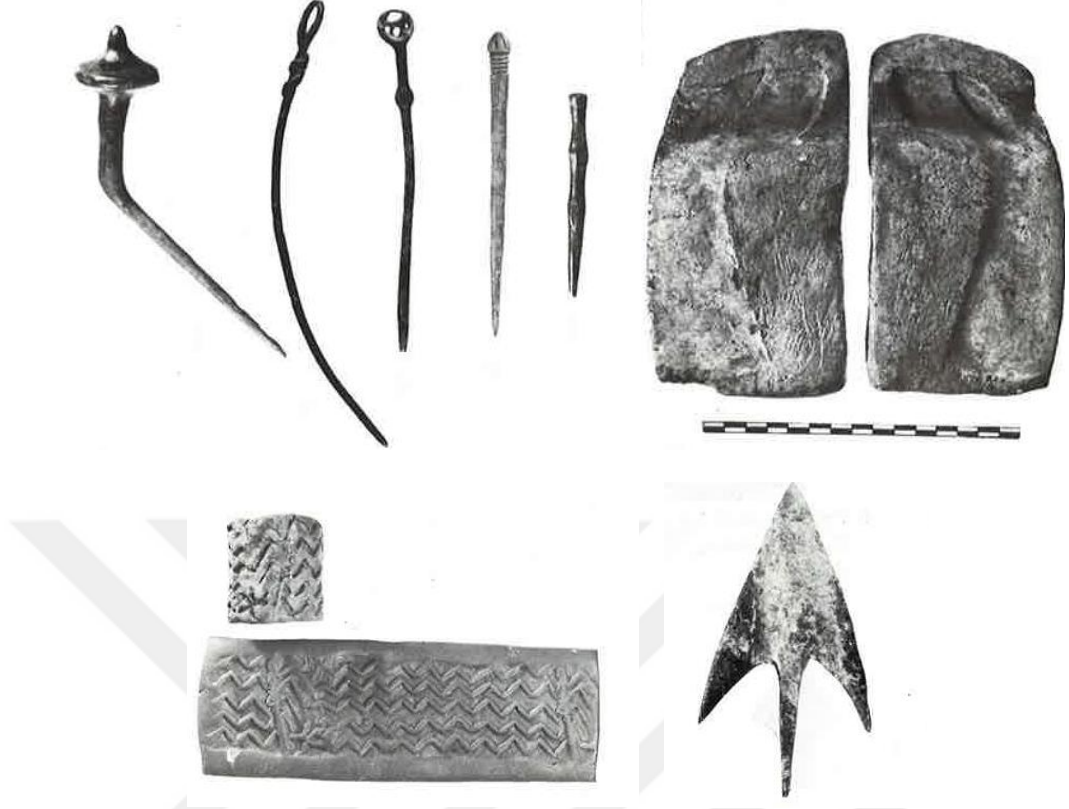
Resim 111. Pulur/Sakyol Kabartma Bezemeli Örnekler. Koşay 1976: Lev. 48,86

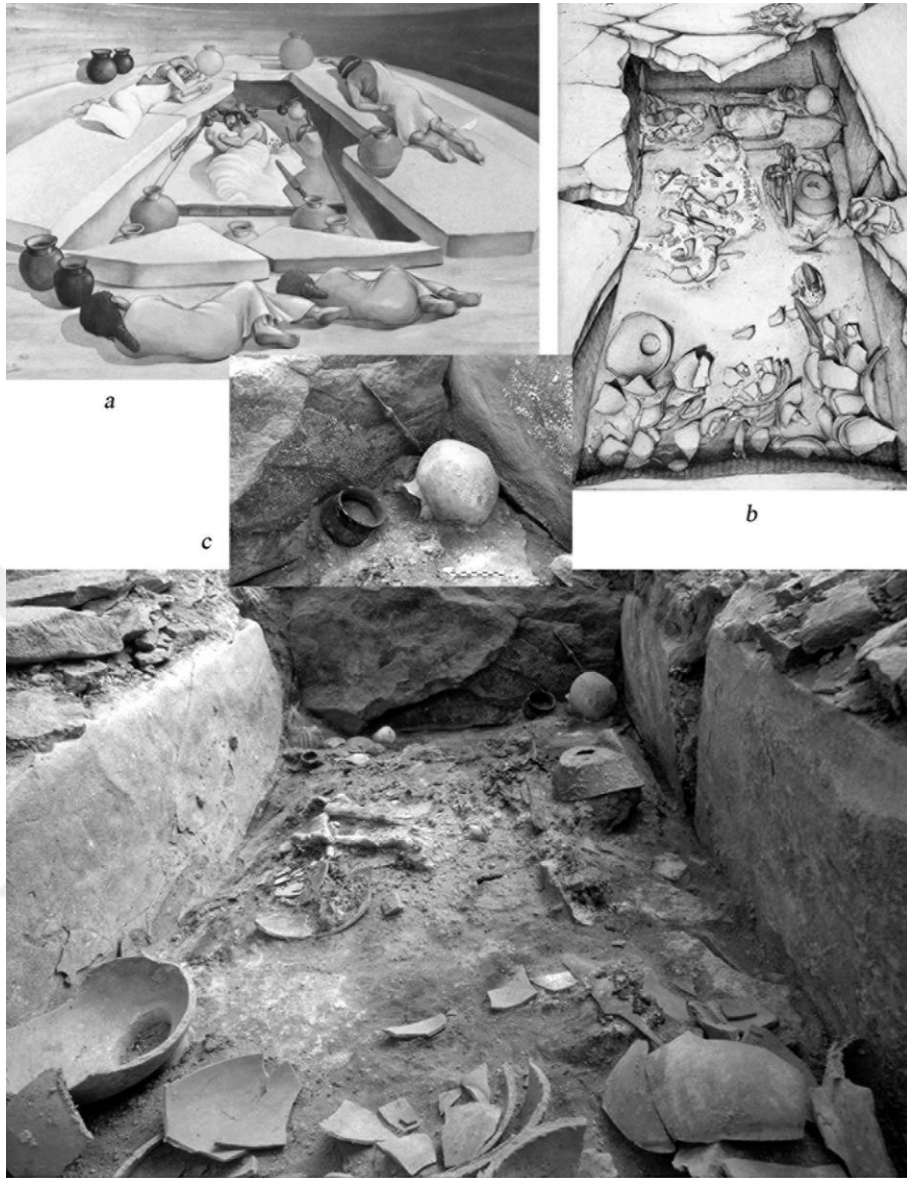
Resim 112. Arslantepe VIB2 Krali Mezar Buluntuları. Frangipane 2008: Fig. 9.

Resim 113. Arslantepe VIB1 Evresi. a. Krali Mezar Buluntuları. Frangipane 2012: Fig. 9. b-c. VIB1'de Bina 36'da Bulunan Metal Objeler. Frangipane 2014: Fig. 10.

Resim 114. Norşuntepe ETÇ Buluntuları. Hauptmann 1982: Fig. 26.

Resim 115. Arslantepe VIB1 Evresi “Krali Mezar” . Frangipane 2008: Fig. 8.

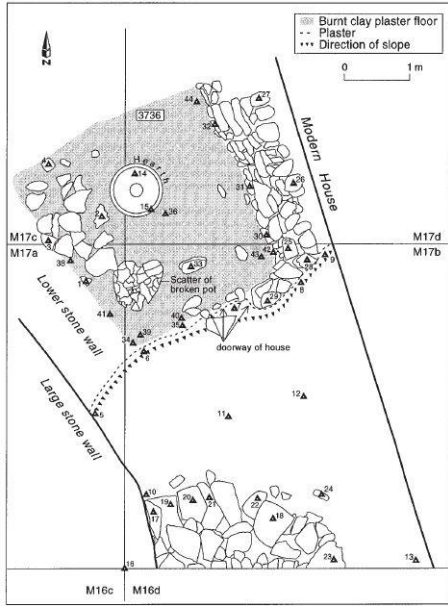

a

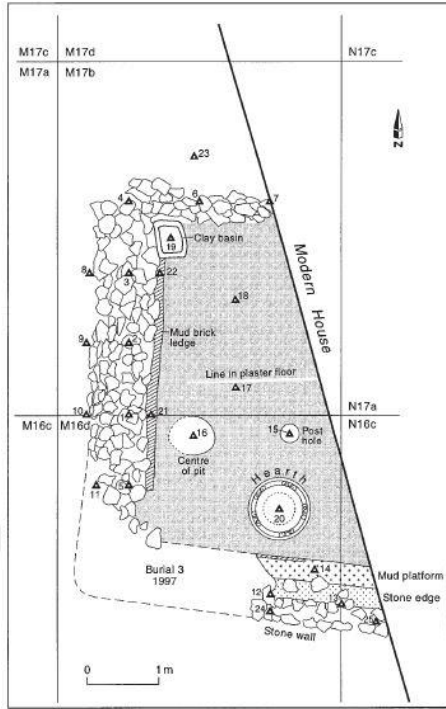

b

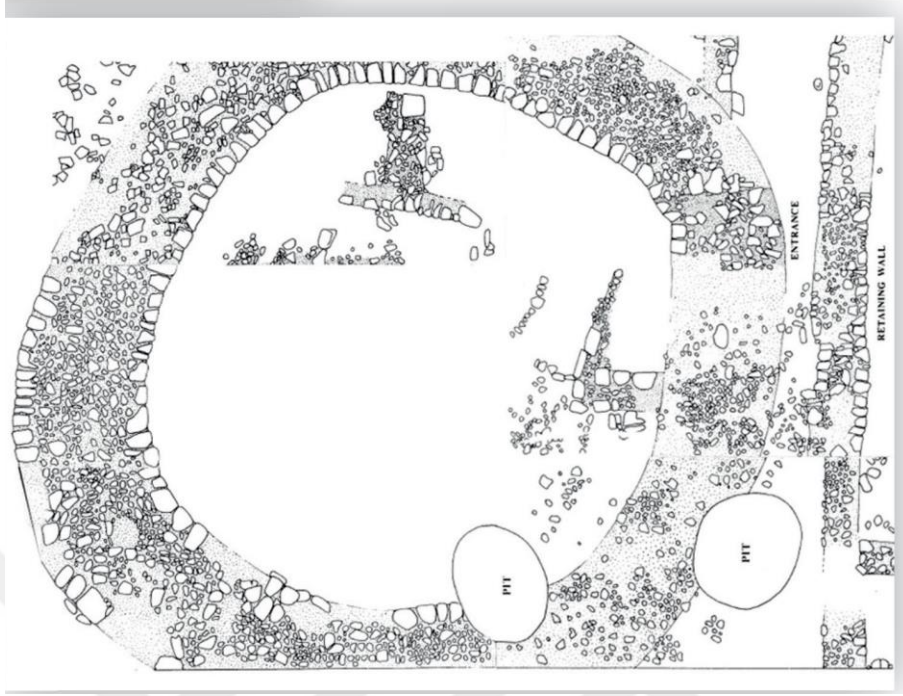
Resim 116. Krali Mezardan Çıkan Seramikler. a. Üst Gömütten Çıkan, b. Asıl Mezardan Çıkan Seramikler. Frangipane 2008: Fig. 11.

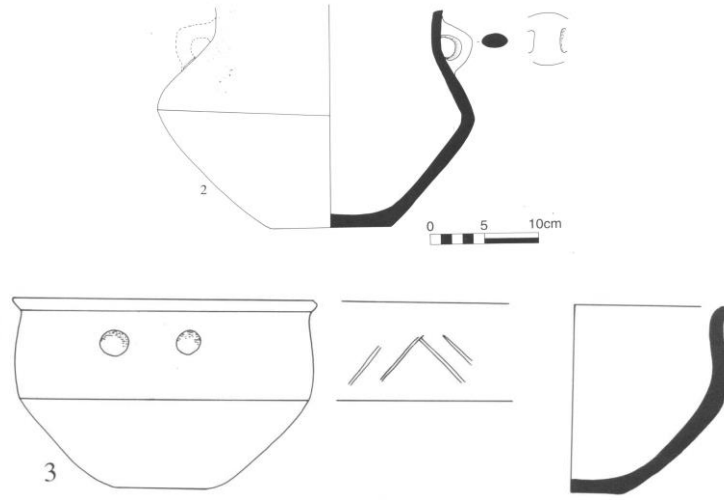
Resim 117. Sos Höyük ETÇ I Dönemi Mimarisi. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 39, 1; Sagona 2000: Fig. 2.

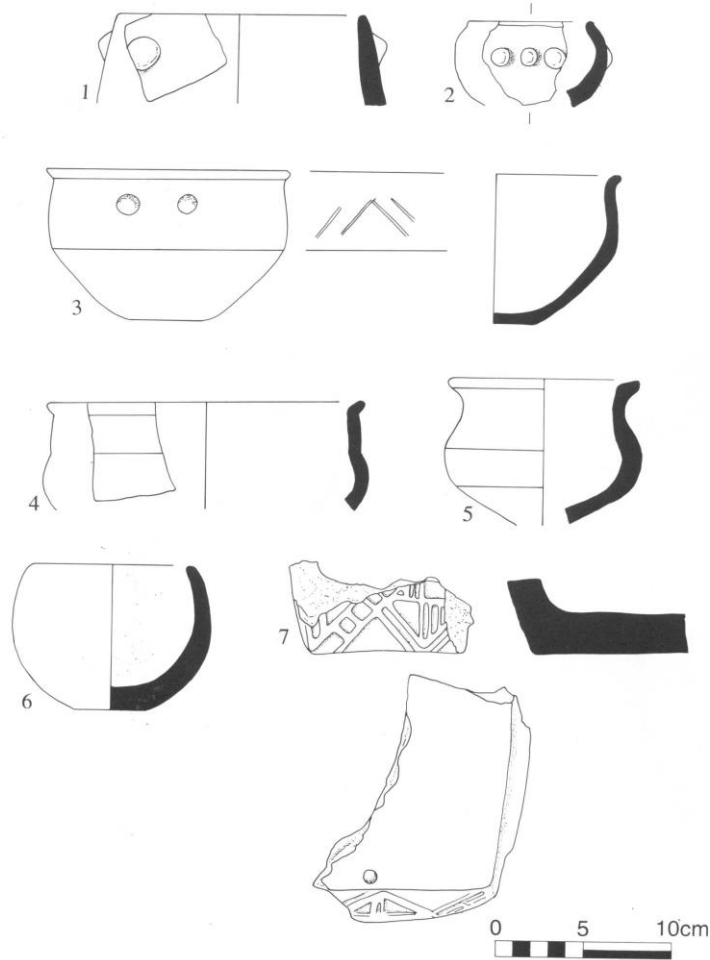
Resim 118. Sos Höyük ETÇ II Dönemi Mimarisi. Sagona ve Sagona 2000: Fig. 2, 46, 47.

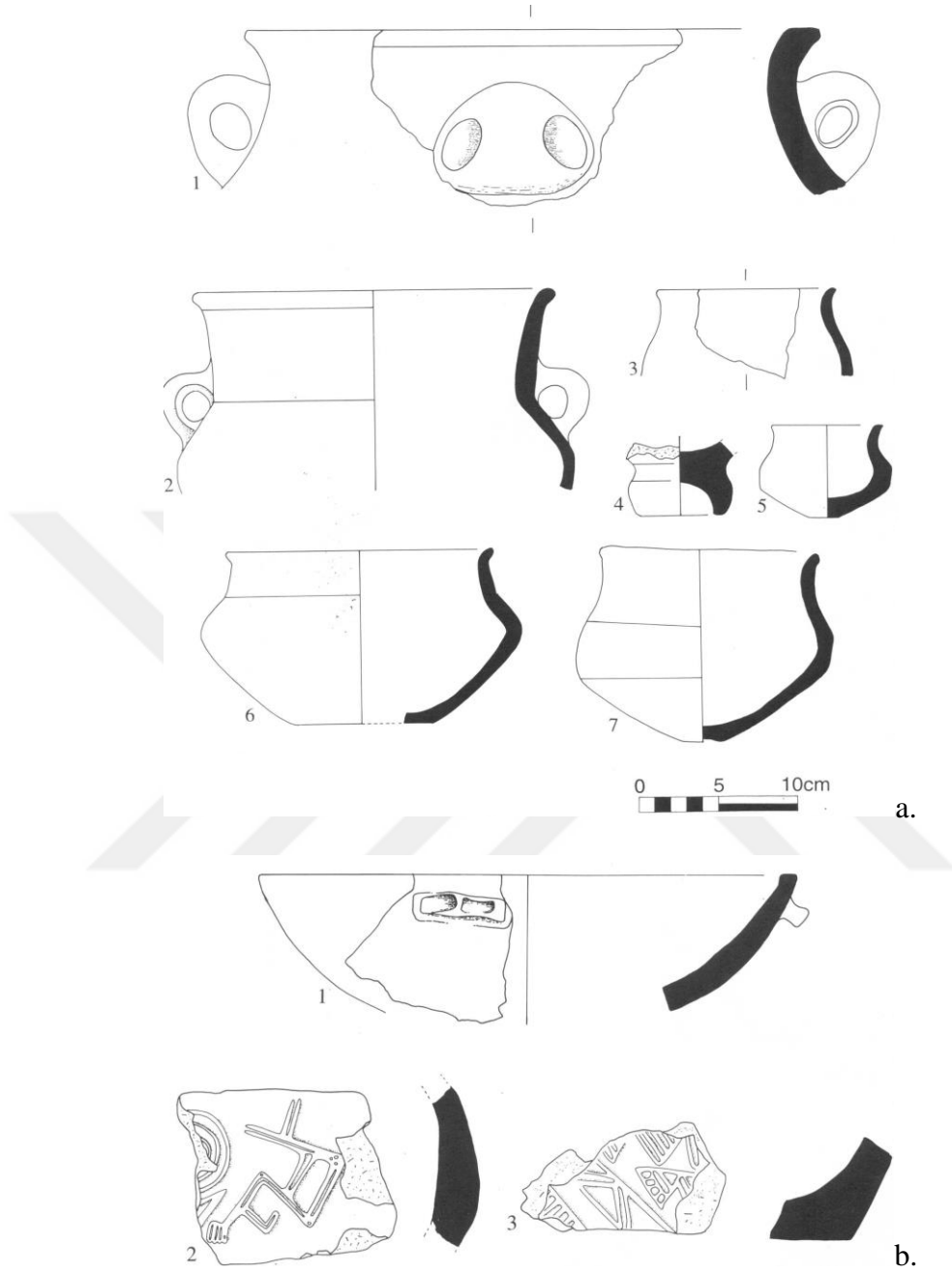
Resim 119. Büyüktepe ETÇ Mimari Plan. Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 5. Sagona 1993: Fig. Pl. X.

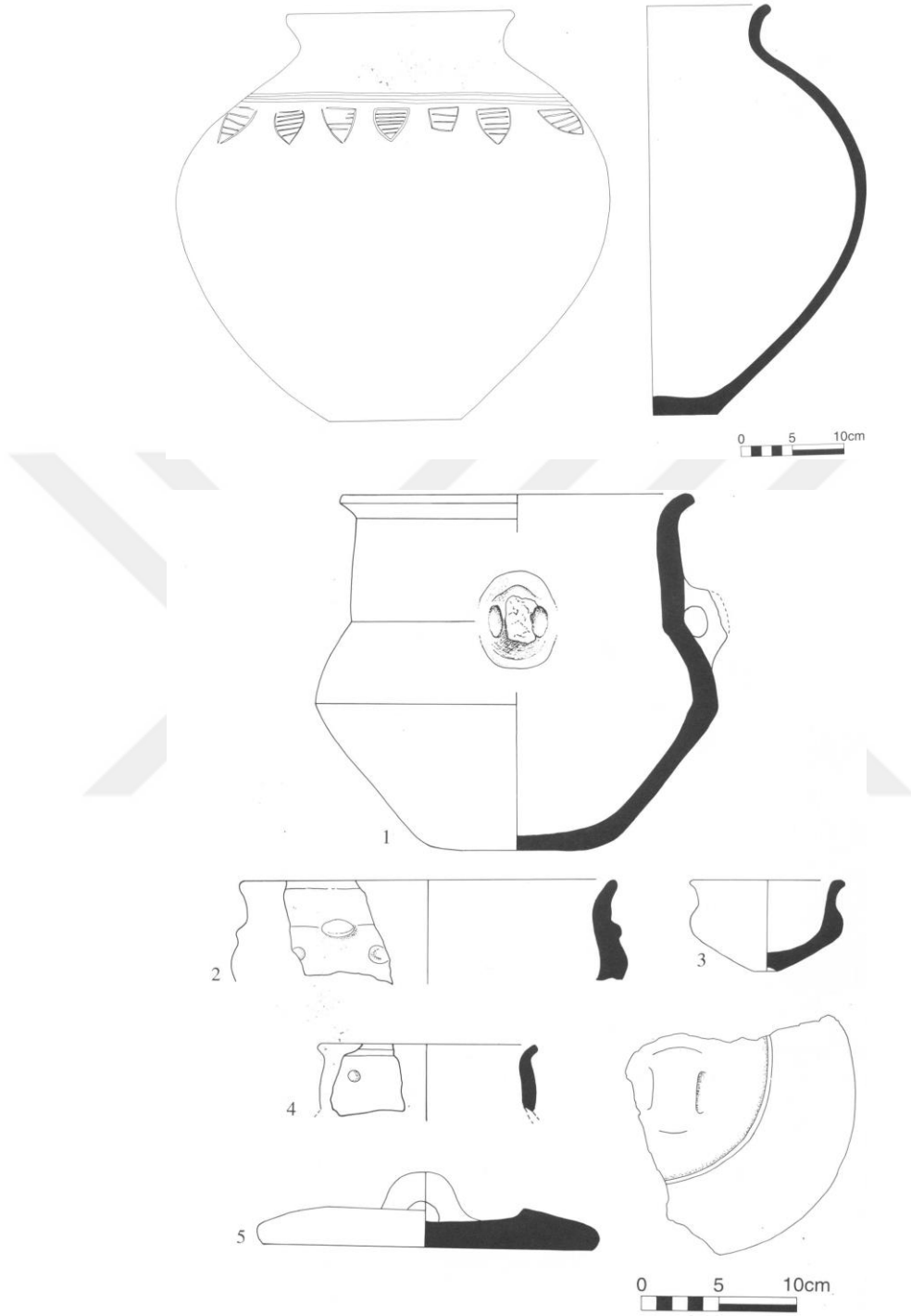
Resim 120. Sos ETÇ I Keskin Hatlı Çanaklar. Sagona 2000: Fig. 8: 2, 9: 3.

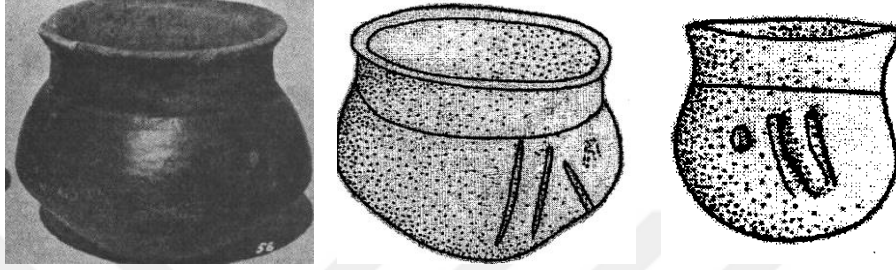
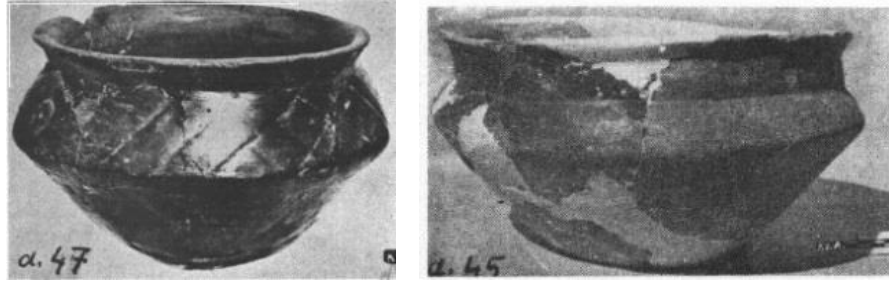
Resim 121. Sos Höyük ETÇ I Seramikleri. Sagona 2000: Fig. 8.

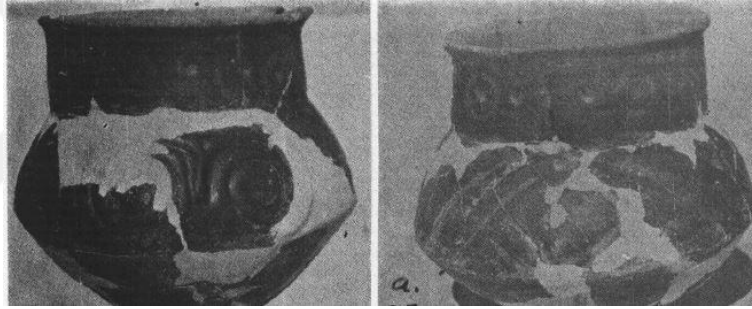
Resim 122. Sos Höyük ETÇ II Seramikleri. a. (5-6), Gövde Kısımlarında Keskin Hat Olan Örnekler. Sagona 2000: Fig. 10, 11.

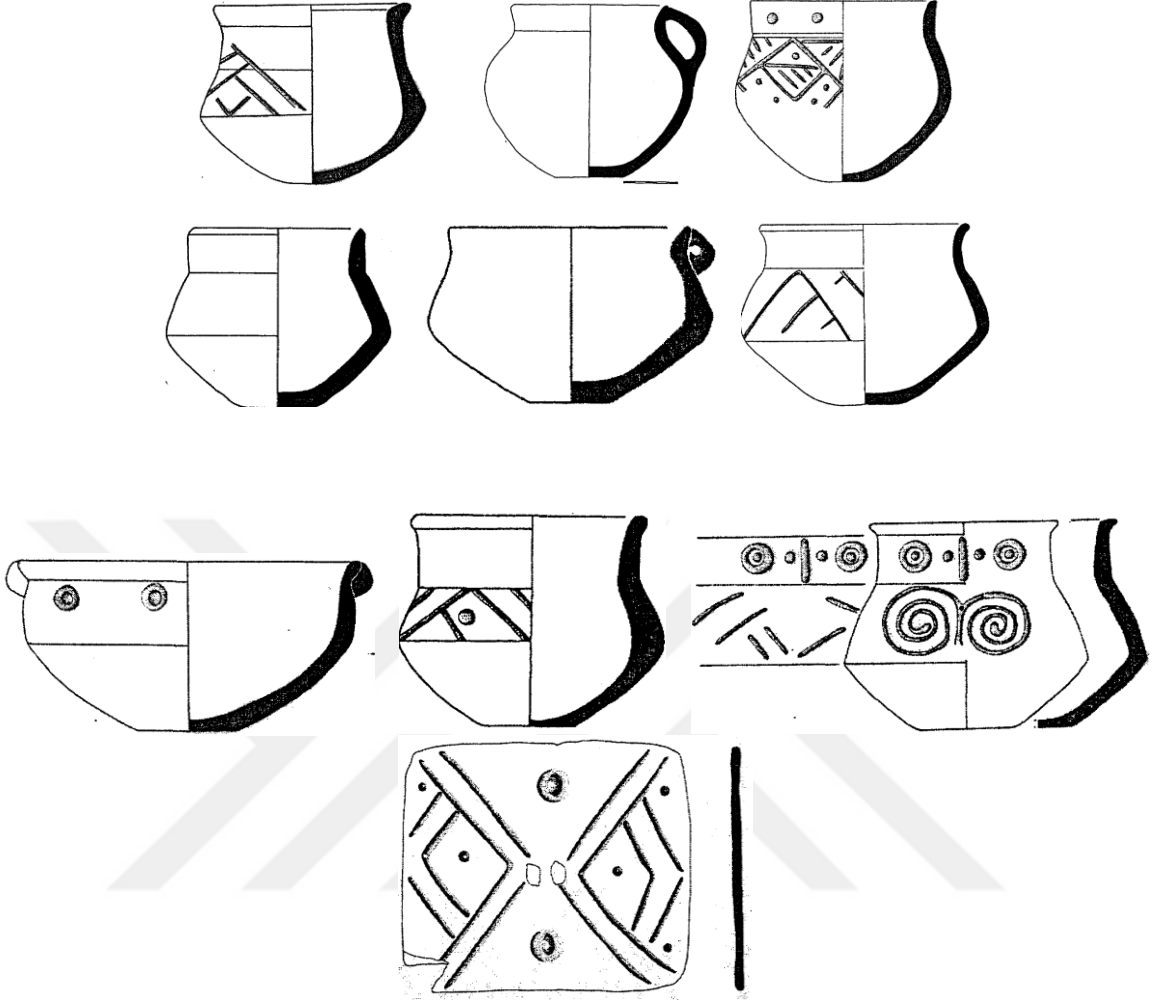
Resim 123. Sos Höyük ETÇ III Seramikleri. Sagona 2000: Fig. 12, 13.

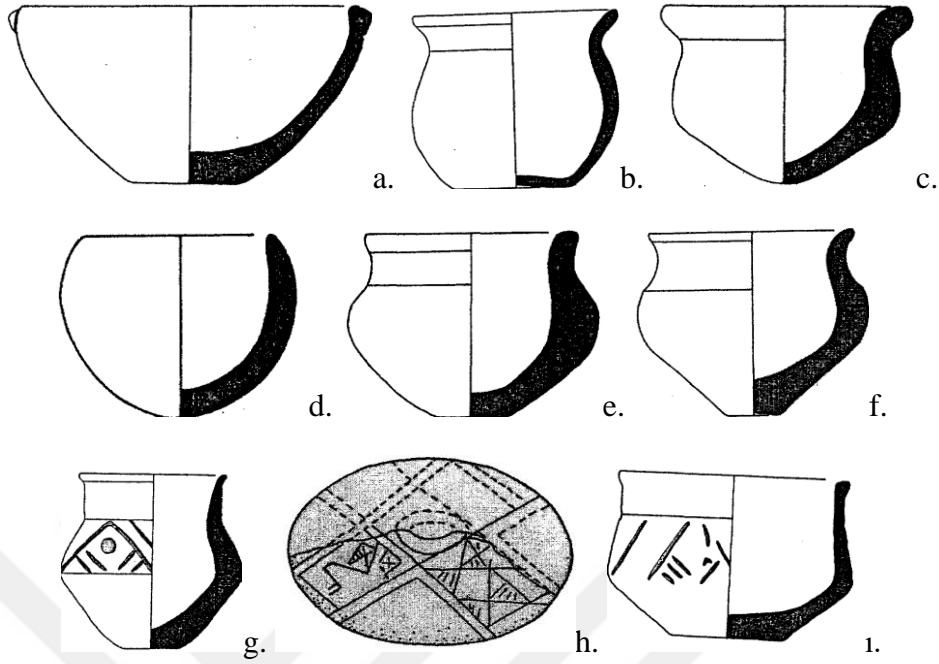
Resim 124. Karaz Höyük ETÇ Seramik Formları. Koşay ve Turfan 1959: a. 45, a. 47,

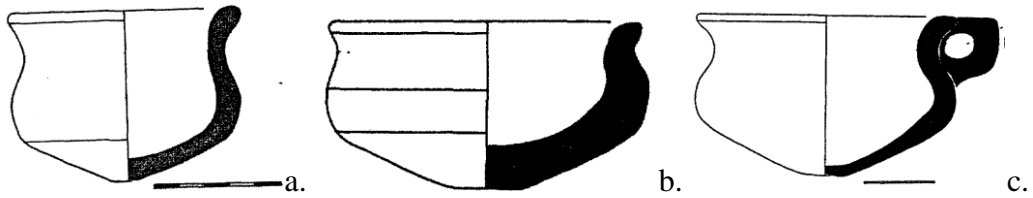
Resim 125. Karaz I Çift Spiralli Çömlek ve Karın Kısımında Oluk Bezeme Bulunan Çömlek. Koşay ve Turfan 1959: Fig. a. 35.

Resim 126. Karaz ETÇ Seramik Formları. Işıklı 2005: Lev. 11, 13, 16, 23, 24, 32, 34, 62, 64, 66;
Koşay ve Vary 1959: Kz. a. 35, a. 42, a. 43, a. 89.

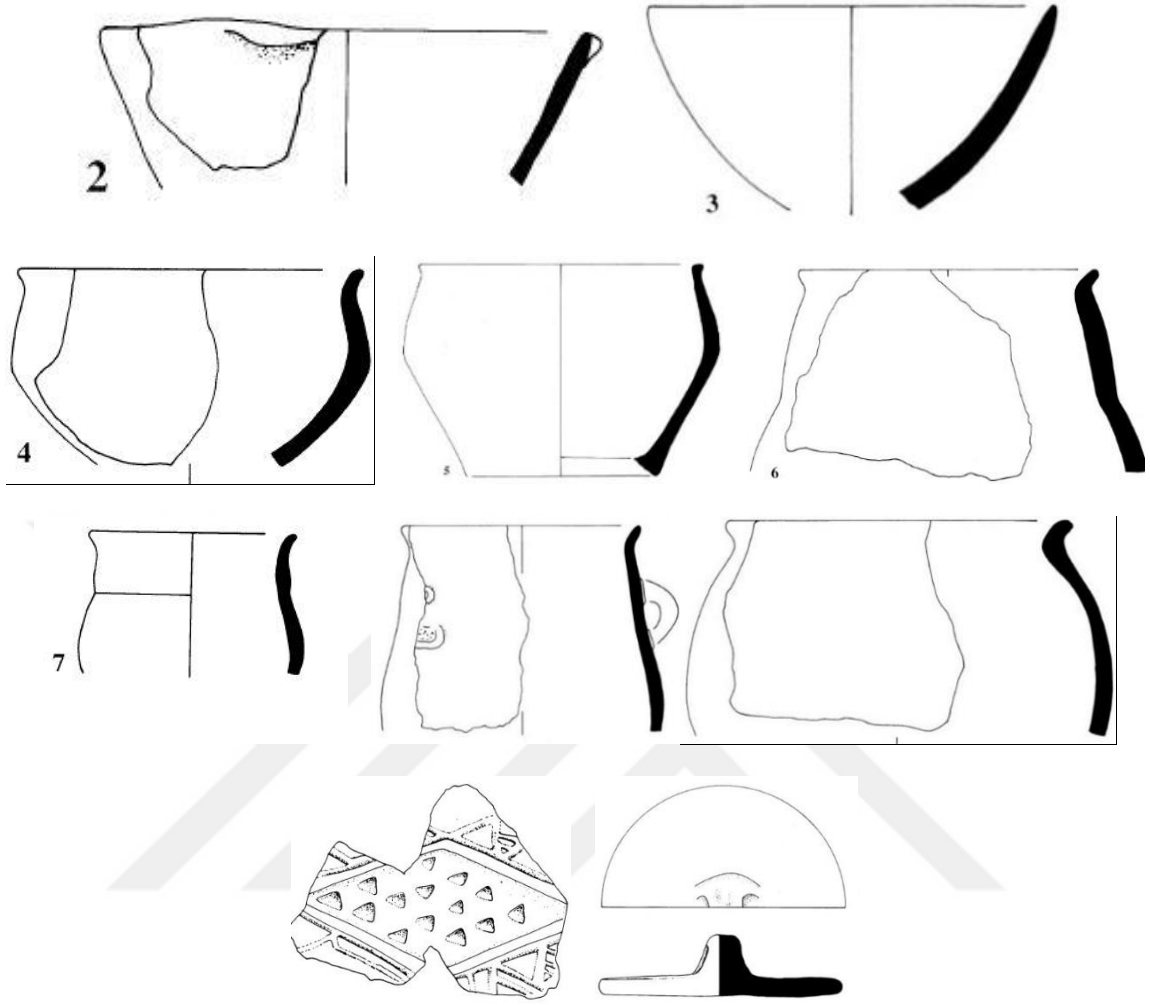
Resim 127. Pulur ETÇ Seramik Formları. a. Basit Çanak, b. Derin Çanak, c. Şişkin Karınlı Çanak, d. Yarı Küresel Gövdeli Çanak (Açıklı Kap), e-f. Şişkin Karınlı Derin Çanak, g. Boyunlu Çömlek, h. Yassı Dairesel Kapak, ı. Derin Çanak. Işıklı 2005: Lev. 109, 124, 128, 134, 135, 122, 127, 146, 164; Koşay ve Vary 1964: Lev. XL, LXX, LXV.

Resim 128. a. Şişkin Karınlı Derin Çanak, b. Geniş Ağızlı Şişkin Karınlı Çanak, c. Şişkin Karınlı, Geniş Ağızlı Derin Çanak. Işıklı 2005: Lev. 126, 166, 168; Koşay ve Vary 1964: Lev. XXVIII.

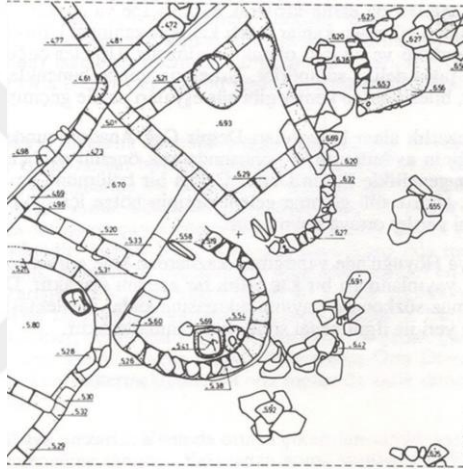
Resim 129. Güzelova ETÇ Seramik Formları. Koşay ve Vary 1967: Lev. XVI, XXXVII, XXXIX, XLVIII.

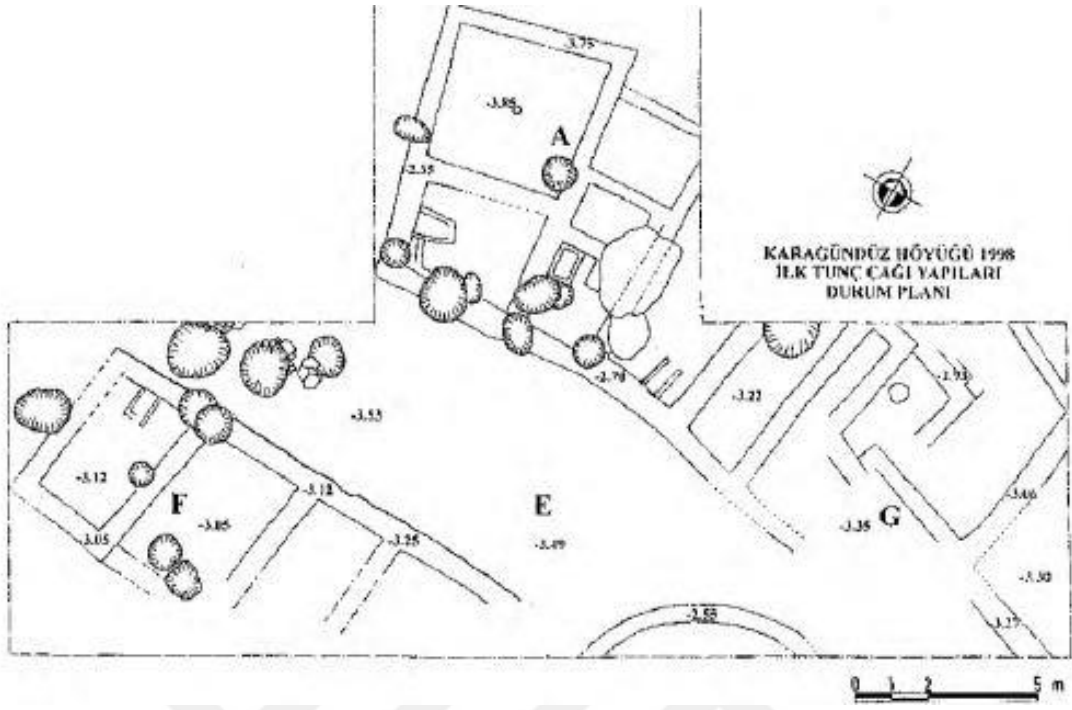
Resim 130. Büyüktepe ETÇ Seramik Formları. Sagona vd. 1993: Fig. 2-3.

Resim 131. Dilkaya Höyüğü N5, O5 Açmaları. Çilingiroğlu 2012: Res. 3.

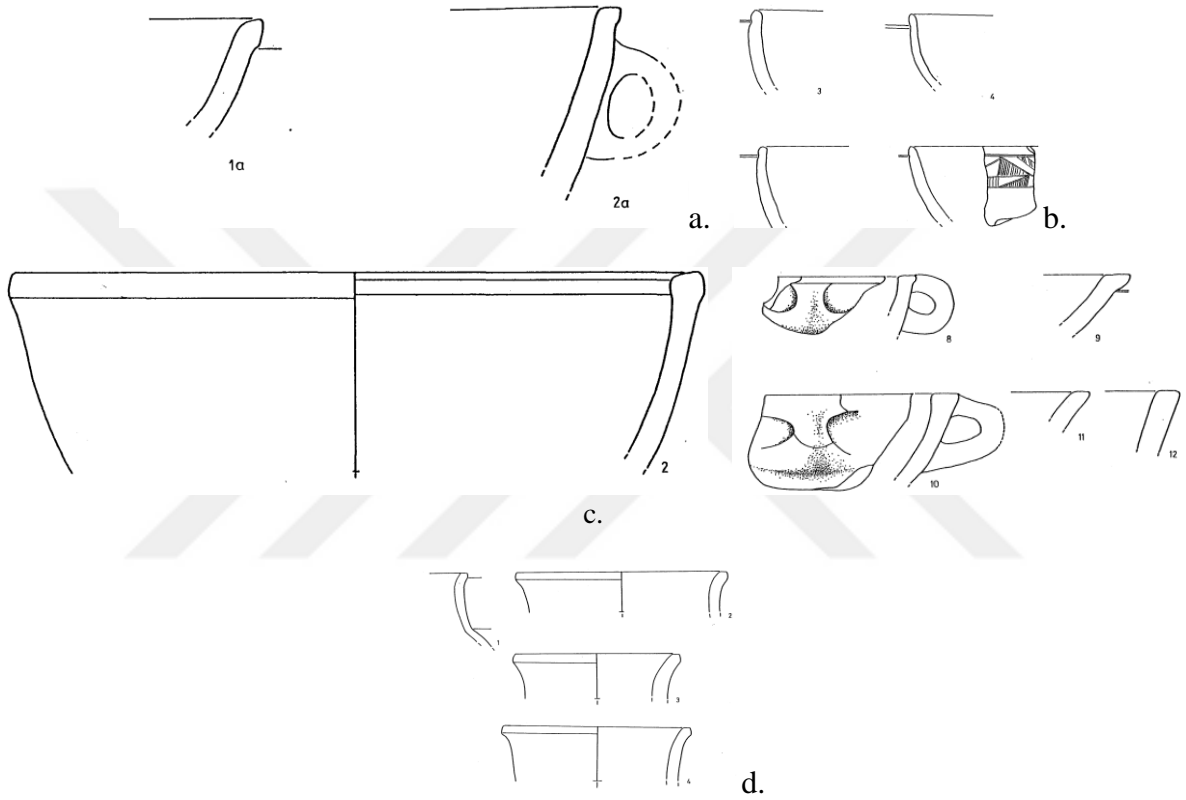
Resim 132. Van Dilkaya Höyüğü ETÇ Yerleşimi N5 Açması. Işıklı ve Ergürer 2017: Fig. 6. Çilingiroğlu 2012: Res. 6-7.

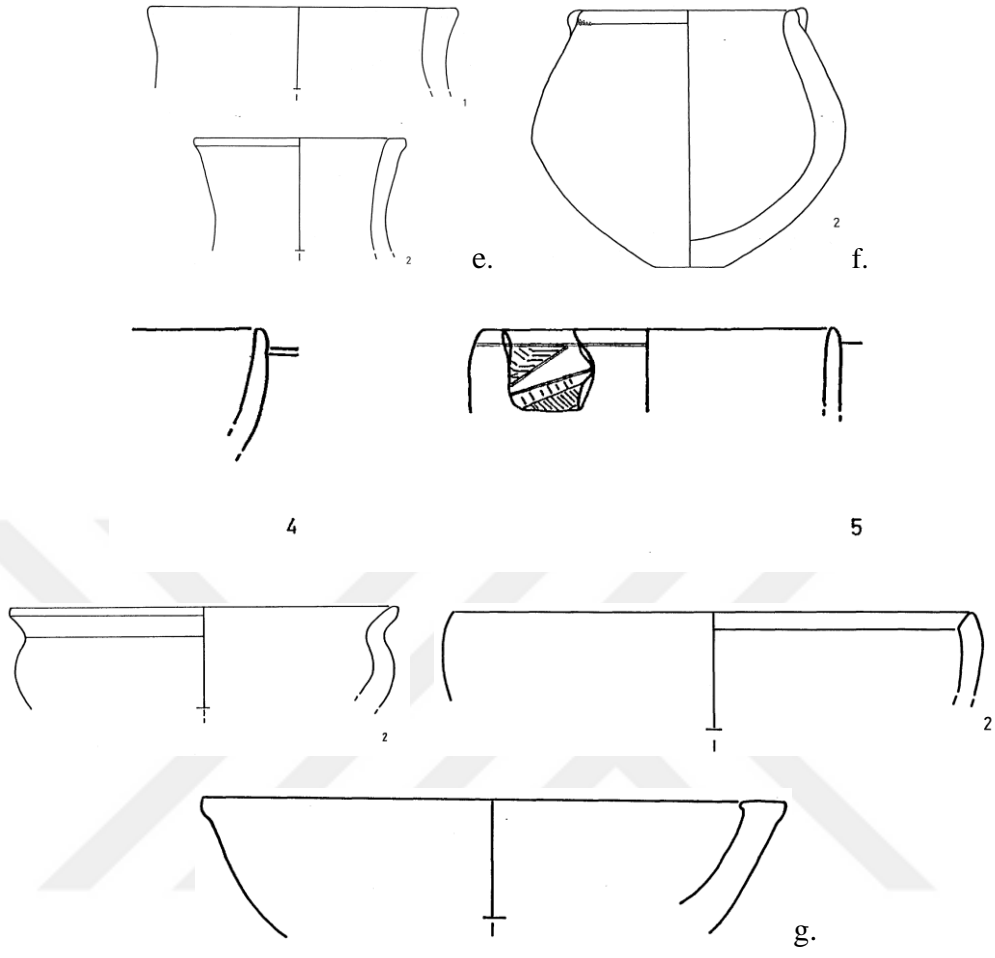
Resim 133. Karagündüz ETÇ Mimari Plan. Sevin vd. 2000: Çiz. 4. Sevin ve Özfirat 2001: Fig. 7.

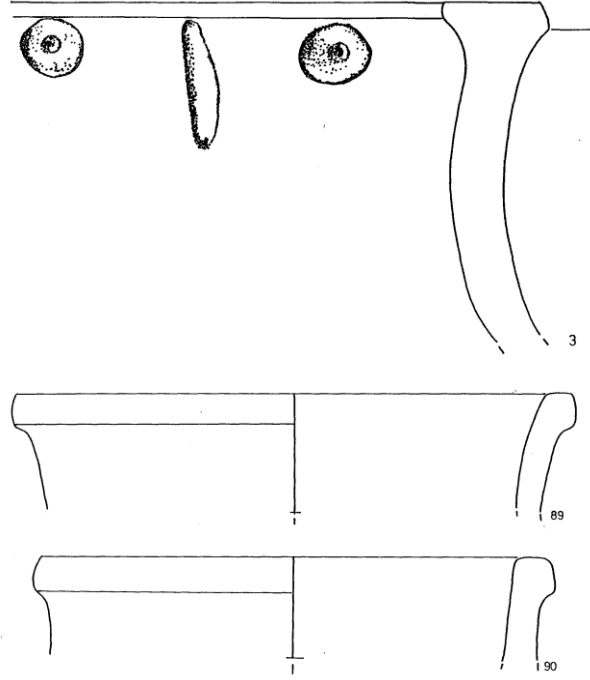
Resim 134. Karagündüz Höyüğü ETÇ Yapıları. Sevin vd. 2000: Res. 22-24.

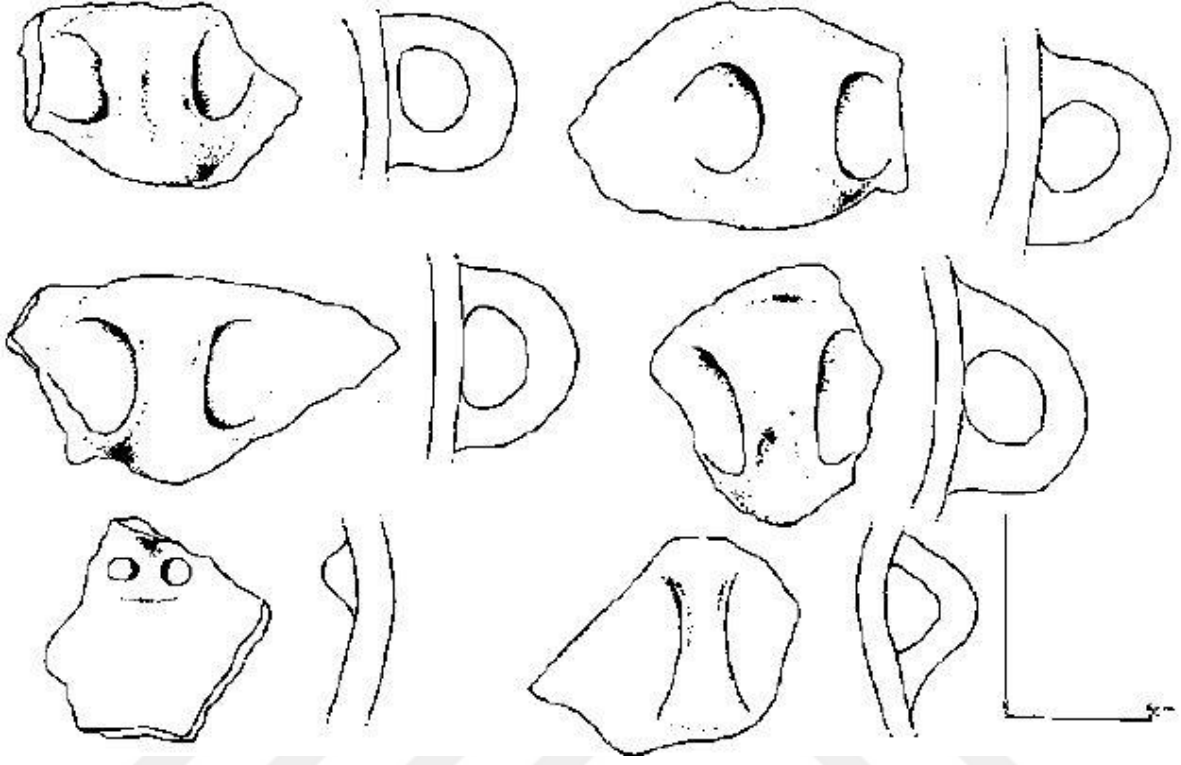
Resim 135. Dilkaya ETÇ Seramiği. Çilingiroğlu 2012: Res. 4a- b. Kozbe 1987: Lev.13,14-16, 19, 68.

Resim 136. Dilka Höyüğü ETÇ Seramik Formları. Kozbe 1987: Lev. 22, 35, 38, 72, 73.

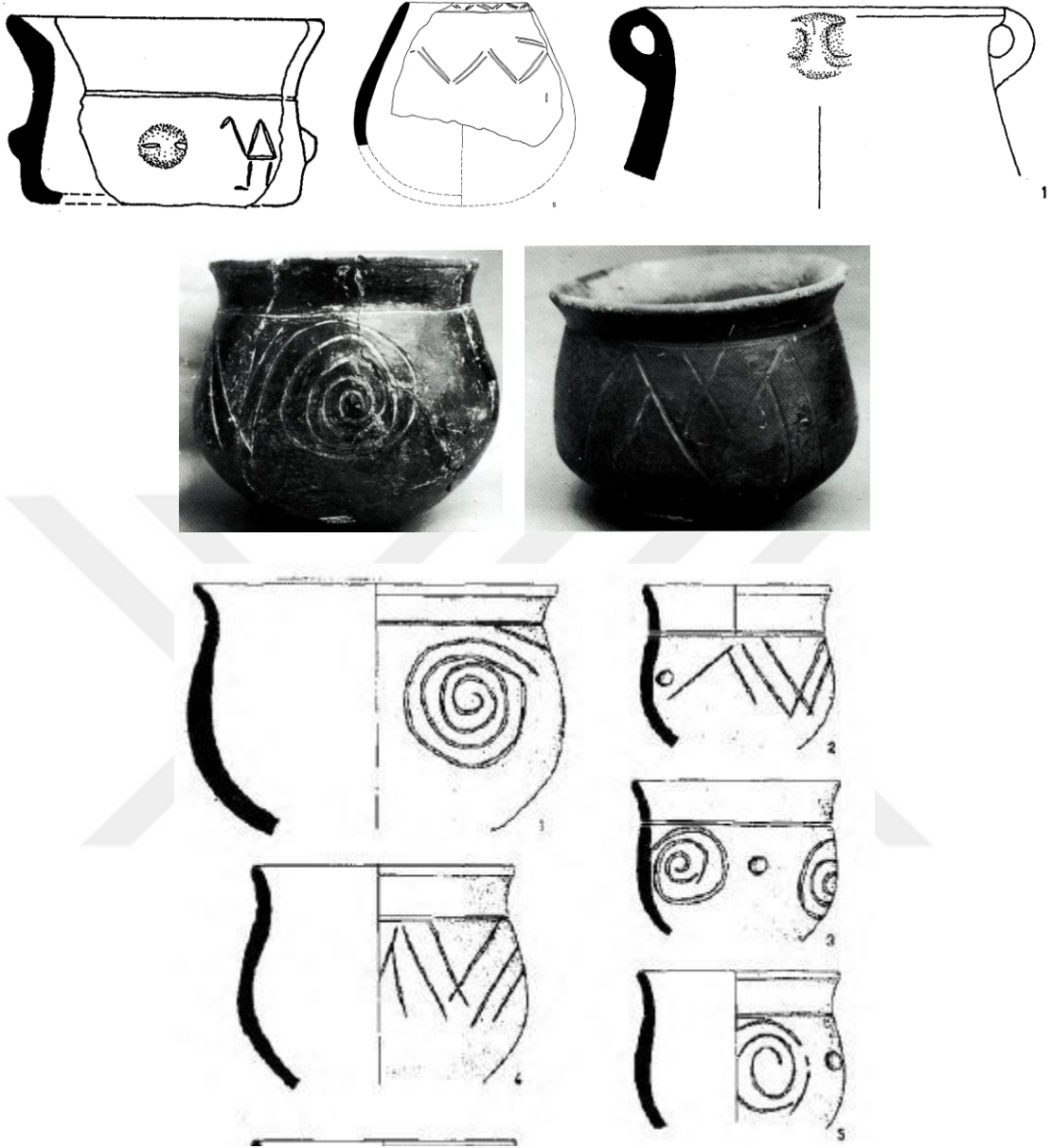
Resim 137. Dilkaya Höyüğü ETÇ Seramik Formları. Çilingiroğlu 1993: Res. 7; Kozbe 1987: Lev. 95, 106,108.

Resim 138. Dilkaya ETÇ Parmak Delikli veya Nahçevan Tipi Kulüp Örnekleri. Çilingiroğlu 1993: Res. 9; Kozbe 1987: Lev. 123.

Resim 139. Dilkaya Höyüğü ETÇ Bezeme Örnekleri. Kozbe 1987: Lev 116, 118, 120.

Resim 140. Karagündüz Höyüğü ETÇ Seramik Formları. Çilingiroğlu 2000: Res. 25-27. Sevin vd. 2000: Çiz.5; Sevin vd. 1998: Res. 8.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Sevda AYDIN

Doğum Yeri ve Tarihi : Hizan 01. 07. 1991

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Bölümü

Lisansüstü Öğrenimi : Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller :

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar ve Yıl	: Çakırbeyli Küçüktepe Höyük Kazıları	2014
	Çakırbeyli Küçüktepe Höyük Kazıları	2015
	Çakırbeyli Küçüktepe ve Gaziantep Kargamış Höyük Kazıları	2016
	Çakırbeyli Küçüktepe Höyük Kazıları	2017
	Çakırbeyli Küçüktepe Höyük Kazıları	2018

İletişim

e-posta Adresi : sevdaaydn1991@gmail.com

Tarih :